Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi

Güz 1977

3

YÖNETMEN
DİVİTÇİOĞLU Sencer

YAYIM KURULU
AKAT A. Savaş
BORATAV Korkut
ÇAPAN Cevat
ÇAVDAR Tuncay
KEYDER Çağlar
TOPRAK Zafer

Sahibi ve
Sorumlu Yönetmen
Tuncay ÇAVDAR

Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi

Güz 1977

MAKALELER

Yahya TEZEL : Anadolu'daki toplumsal kuruluşların eklemleşmesi açısından Osmanlı-Osmanlı öncesi ilişkisi

Paul DUMONT : 20. yüzyıl başları Osmanlı İmparatorluğu işçi hareketleri ve sosyalist akımlar tarihi üzerine yayımlanmamış kaynaklar

Hasan ERSEL : Emek-değer kuramı ve bağlı üretim: (Optimum değerler bir çözüm sağlıyor mu?)

Şirin TEKELİ : Siyasal iktidar karşısında kadın

İLETİŞİ

Nuri YILDIRIM : «Bilimin sonu ve bilimin doğuşu» : «Bilimin laübaliliğe tahammülü yoktur»

KİTAP ELEŞTİRİLERİ

Mete TUNCAY : Osmanlı yönetiminin son yıllarında (1909 - 1912) Selânik'te Yahudi Sosyalizmi

Ali Yaşar SARIBAY : Din sorunu ve bir kitap

Abone : Yıllık yurtiçi 100 TL., yurtdışı abonesinde posta ücreti eklenir.
Yazışma ve ödemeli isteme adresi: Piyerloti Cad. 21/2 Türbe - İSTANBUL

Yayına Hazırlayan : ARALIK 1977
Yayın Tarihi : BETA
Dizgi - Baskı : Hilâl Matbaacılık Kollektiff Şirketi, Tel.: 22 91 78 — İSTANBUL

ANADOLU'DA TOPLUMSAL KURULUŞLARIN EKLEMLEŞMESİ AÇISINDAN OSMANLI - OSMANLI ÖNCESİ İLİŞKİSİ

Yahya Sezai TEZEL (*)

1. Osmanlı - Osmanlı öncesi ilişkisinin kuramsal önemi

Osmanlı İmparatorluğu'nun «klasik çağ» diye adlandırılan dönemdeki toplumsal kuruluşunu ve bu kuruluştaki değişmelerin dinamiğini, iki kuramsal eklem boyutu içinde ele almakta yarar vardır. Osmanlı'daki kuruluşun, daha önce Anadolu ve Balkanlar'a yerleşmiş Bizans, Selçuklu, Moğol-İlhanlı yapıları, ve uzun süreli bir akış içinde bu bölgelere sarkan göçebe Türkmen yapılarının içinden çıkmış olması, bir iç eklemleşme modeli kullanmamızı gerektirmektedir. Öte yanda, Anadolu ve Balkanlar'daki kuruluş ve değişmelerin, hem Osmanlı devletinin ilk yüzyıllarında hem de daha önceki Bizans, Selçuklu, Moğol-İlhanlı dönemlerinde, Batı Avrupa'daki hızlı iktisadî gelişmeden etkilendiği açıktır. Bunun içindir ki, Osmanlı tarihinin başlangıç dönemleri bile, bölgesel belirlenmeleri bir **dünya ekonomisi** (1) içinde açıklamaya elverişli kuramsal bir dış eklemleşme anlayışı da gerektirmektedir.

(*) Ankara Üniversitesi SBF Dr. Asistanı.

(1) «Dünya ekonomisi» terimi burada özel bir anlamda kullanılmaktadır. Farklı siyasal ve kültür alanları olan alt bölgelerin her birindeki değişmelerin dinamiği alt bölgeyi aşan bir ölçekte belirleniyorsa, bu alt bölgeler değişim (mübadele) ilişkileri ile birbirlerinin değişme dinamiklerini etkiliyorsa, her alt bölgedeki değişmelerde o alt bölgeyi aşan geniş ölçekte oluşan ve bu anlamda alt bölge için **dışsal** sayılabilecek güçlerin etkileri önemsiz sayılamıyorsa, bir **dünya ekonomisi**nden söz edebiliriz. Böyle bir dünya ekonomisinin kuramsal alanını da, değişme dinamikleri ihmal edilemeyecek kadar birbirini etkileyen alt bölgelerin toplam alanı diye tanımlayabiliriz. Kapitalist dünya ekonomisinin (piyasasının) tarih içinde ortaya çıkışından önceki dönemlerde, siyasal ve kültür bölgelerini, sağlıklı bir üretim biçimi ya da toplumsal kuruluş kuramı (kuramları) ile ele almak için, örneğin bir Akdeniz bölgesini belki de bir Çin - Hindiçin bölgesini birer dünya ekonomisi modeli içinde düşünmenin kuram ve tarih konularında verimliliğimizi arttıracağını sanıyorum. Bu konuda kuramsal tartışmaları uyaran önemli yazı için bak. Wallerstein (1974).

Konuyu birkaç örnekle geliştirmeye çalışayım.

Bilindiği gibi, tarımsal üretimin örgütleniş ve tarımsal artığa elkoyma biçimleri, bu artığa elkoyanlar ile devlet yapıları arasındaki bağlantılar, «klasik» Osmanlı toplum kuruluşunun en önemli sorunları olarak tartışılmaktadır. Ancak, çok kere, Osmanlı, ya da bir öncesine gidilirse Selçuklu tarım yapısının belli özellikleri, sanki zaman içinde bir noktada başlamış ve doğrusal bir gelişme göstermiş gibi ele alınabilmektedir. Çözümlemelerin ardında yatan ve bu anlama gelen varsayım ve önkararlar, her zaman açıkça söylenmemiş olsalar da, bir hayli yaygındır. Kemal Tahir'ci biçimiyle «Asya Üretim Tarzıcılığı»na saplanmışlara kadar varan romantik bir tarih yazma yaklaşımı, bu yaygınlığa katkıda bulunmakta, önceye adeta bilerek bakılmamaktadır. Öte yanda, tarih çalışmasını, zaman içinde geriye götürülen bir kronolojik sıralama sanan yaklaşımlar da, geriye götürülüşün bittiği herhangi bir anı, kaçınılmaz bir şekilde, ileriye saymanın başlangıcı olarak ele almaktadır. «Osmanlı Devletinin Kuruluşu» gibi...

Halbuki, Anadolu'da Selçuklu denip geçiştirilen dönem ve yapıda önemli bir Hristiyan köylü çoğunluğunun var olduğu; Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında Bizans'tan gelmiş toplumsal ögelerin yanında ve üstünde, Selçuklu, İranlı-Moğol ve göçebe Türkmen ögelerin bulunduğu, hatta yer yer Haçlı Seferleri ile gelen Latin ögelerin bulunduğu; 1100 - 1400 yılları arasında Anadolu'daki toplum yapısının sık sık değişen bir mozayik kalıbı gösterdiği hatırlanırsa, örneğin Osmanlı «tımar» sistemini, kendi kendini yaratan bir yapı gibi ele almanın ne kadar yanıltıcı olduğu anlaşılacaktır. Takvim zamanı içinde yok olduğu varsayılan Bizans kilise vakıfları ve «pronoia»lar (2) gibi ögelerin, gene takvim zamanı içinde gökten zembille indiği varsayılan İslâmî tekke vakıfları ve «tımar»ları gibi ögelerle, yapısal bir eşzamanlılık içinde eklemleştiği ortaya çıkacaktır.

Gene bilindiği gibi, 1071 yılından sonra Bizans Anadolu'sunu hızla etkileyen Selçuklu, İranlı, Moğol ve göçebe Türkmen kurumları, genellikle, bir «Doğu'dan Batı'ya hareket» modeli içinde ele alınmaktadır. Bazıları da bunu «İslâm'ın genişlemesi» modeliyle birleştirmektedir. Ancak bu yapıldığında, Avrupa - Asya ticaretinin 11, 12 ve 13'üncü yüzyıllarda, Avrupa'da bu dönemde görülen hızlı iktisadî gelişmeden ötürü birkaç misli büyüdüğü; Anadolu'nun toplumsal yapısını altüst eden

(2) Sonraki s.

nüfus ve siyaset hareketlerinin bu genişleyen ticaretin denetimiyle yakından ilişkili olduğu genellikle unutulmaktadır. Halbuki, ne Bizans'ın tarım yapısında «pronoia»ların yaygınlaşması, ne Orta Anadolu'daki Selçuklu, Moğol kent olgusu, ne İlhanlı devletinin Anadolu'yu egemenliği altına alması, ne Haçlı Seferleri, ne de göçebe Türkmen boylarının Anadolu'ya akması, Batı Avrupa'da 1000 - 1300 yılları arasında nüfusun üç misli artmasına olanak veren iktisadî gelişmelerin etkilerinden bağımsız değildir.

Aslında **Braudel** gibi büyük tarihçiler, Akdeniz'in doğusundaki tarihin, yaklaşık olarak 10'uncu yüzyıldan itibaren Akdeniz'in batısındaki tarihin etkisi altına girdiğinin, daha sonra ise kuzey-batı Avrupa'daki gelişmelerin Akdeniz'in doğusundaki dinamiği belirlemeye devam ettiğinin farkındadır (3). Bir anlamıyla Selçuklular ve Osmanlılar gerikalmışlık nöbetini devralmışlardır Bizans'tan. **P. Anderson** gibi yazarlar da, Bizans'ta giderek bağımlı bir azgelişmişliğe yolaçan toplumsal-iktisadî durgunluğun nedenlerini kuramsal bir düzeyde tartışmaya başlamıştır (4). Osmanlı'nın kuruluş ve «klasik» çağının dahi, yolu Osmanlı öncesinden geçen bir dış eklemleşme modeli olmaksızın anlaşılamayacağını vurgulamaya bilmem gerek var mı?

Bu yazıda olgusal bilgi açısından bir yeni değerlendirme yapmam sözkonusu değildir. Amacım, bir **üretim biçimi, toplumsal kuruluş** yaklaşımı içinde, Osmanlı'nın Osmanlı öncesiyle eklemleştirilmesinde işe yarayabilecek bazı düşünceleri açığa çıkartmak, bazı sorular ima etmektir. Böyle bir çabanın, tarihin olgusal bilgi alanıyla ilgili kuramsal bir çaba olduğu ortadadır. Bu nedenle, yazıdaki olgusal bilgi kullanımının sınırlı olmasının bağışlanacağını umuyorum. Ayrıca, dış eklemleşme sorunsalının bu yazıda zımnen kullanıldığını, açıkça tartışılanın iç eklemleşme sorunsalı olduğunu da belirtmek istiyorum.

2. Bizans'taki üretim biçimi ve toplumsal yapıyla ilgili bazı gözlemler

Bizans İmparatorluğu'nun uzun tarihinde, tarım ve tarım dışı üretim alanlarında belirgin bir verimlilik artışının çıkmadığını söylemek sanırım ki yanlış olmayacaktır. Bu duraganlığı açıklamak ise, kanımca, Bizans'taki toplumsal kuruluşun bütünü içinde üretimin, artık top-

(3) Braudel s. 137.
(4) Anderson (1974).

lamanın, ticaretin, merkezdeki devlet ve bürokrasinin, ve ideoloji kurumlarının birbirleriyle nasıl eklemleştiğini belirtmemize bağlıdır. Ancak böyle bir açıklama çabası burada sözkonusu olamayacağı için, söyleyeceklerim birkaç kısmî gözlemle sınırlı kalacaktır.

Avrupa'da içinden kapitalizmi çıkaran feodal toplum yapılarında, tarım ve tarım dışı üretim alanlarındaki verimlilik artışları, önemli bir ölçüde, doğrudan üreticilerin çabalarıyla gerçekleştirilmiştir. Artığa elkoyanların, verimlilik arttırıcı teknik gelişmeleri uyarmak ve uygulamaktaki rolleri ikincildir. Doğrudan üreticilerin toplumsal yapı içindeki konumlarının, verimlilik artışının yolaçacağı gelir artışlarının hiç olmazsa bir kısmını ellerinde tutabilmelerine olanak sağlaması, Batı Avrupa'daki feodal toplum yapılarının daha önce görülmemiş bir gelişme dinamiği kazanmasının açıklanmasında önemli bir olgudur.

Batı Avrupa'daki feodal yapılarda siyaset, yargı, askerlik, maliye güçleri tek bir merkezde toplanmamıştı. Toplumsal yaşamdaki güç odaklarının parçalanmış - parsellenmiş olması, tüccarlar ve büyük toprakluları olduğu kadar doğrudan üreticileri de siyasal güçlerin keyfî müdahaleleri, elkoymaları karşısında koruyordu. İktisadî varlık birikimlerini aile içinde sürdürmeye elverişli, bunu sağlayan yapısal güvencelere sahip bir toplumsal konum içinde, tarım ve imalâttaki doğrudan üreticilerin verimliliklerini arttırmaya yönelmeleri, emeklerini daha etkili kılacak yöntem, araç ve ürünleri aramaları, bulmaları anlamlıydı. Bunun içindir ki, yanlış bir tarih bilinci içinde karanlık çağlar diye baktığımız Avrupa'nın feodal Orta Çağlar'ında, uygar ve aydınlık diye değerlendirdiğimiz köleci Roma'nın geri ve durgun teknikleri hızla aşılmıştır.

Bizans'ı Orta Çağlar'da Batı Avrupa'dan farklı kılan özelliklerin en önemlisi, sanırım ki, toplumsal güç odaklarının Bizans'ta merkezci bir yapıya sahip olmasıdır. Bizans İmparatorluğu, Roma'yı sürdüren bir gelenekle, siyasal karar alma-uygulama, vergileme, yargılama, askere alma erklerini **tek ve aynı** merkezde toplayan bir devlet yapısına sahipti. Bu tek merkeze göre çevre sayılacak konumlarda ikincil güç odakları zaman zaman belirginleşmişse de, Bizans'taki yapının bütünü, merkezde birbirleriyle çakışmış olan erk alanlarını parselleyen kararlı (istikrarlı) bir yapıya dönüşmemiştir. İkincil güç odaklarının her belirginleşmesi, merkezin bu belirginleşmeyi silmeye yönelik müdahalelerini uyarmıştır. «Feodalleşme» sayılan gelişmelerin yoğunlaştı-

ğı dönemlerde bile, merkezdeki güç odağı, çevresel odaklardan birine yada birkaçına ödün verse de, yapının bütünü içindeki hâkimiyetini korumuştur. Bizans, ülkelerini ve milyonlarca uyruğunu yitirip adeta bir kent prensliğine indirgendiği son demlerinde dahi, büyük bir imparatorluğun tek merkezli devletine ait siyasal ve ideolojik iskeletini ayakta tutmuştur.

Merkezdeki güç odağının toplumsal yapıya tahakkümüne olanak veren konumunu anlamak için, bir yanda Bizans'ın tarihi boyunca küçük köylülüğün yaygın olmasını, öte yanda ticaretin, özellikle kıtalararası ticaretin özel önemini hesaba katmamız gerekmektedir.

Bizans, Roma İmparatorluğu'nun köleci kuruluşunun içinden çıkmasına karşın, eski yerleşik tarım uygarlıklarının bulunduğu bir bölgede, tarımsal üretimde köle emeği kullanımının pek yaygın olmadığı bir yapı ile tarihine başlamıştı. Araplar Mısır, Suriye ve Irak'ı Bizans'tan kopardıktan sonra, köle emeği kullanan tarım işletmelerinin **(latifundia)** İmparatorluk içindeki önemi daha da azalmıştı. 7'nci yüzyılda, büyük arazi kayıplarından sonra, merkezdeki devlet olgusunu, elde kalan bölgelerdeki bağımsız köylerin asker ve vergi desteğine dayanan bir örgütlenme ağı kuruldu. Bir milis-köylü ordusu ortaya çıkmıştı. Hem asker-köylülerin **(stratiotes)** hem de diğer köylülerin oluşturdukları köy komünleri, devletin tarımdan artık toplanmasının ana birimleriydi (5).

Küçük köylülüğe dayanan bu tarım ve vergileme yapısını farklılaştıracak değişme eğilimlerinin ortaya çıkması gecikmemiştir. Zenginleşen köylüler, fakat daha çok büyük topraklılar bu farklılaşmada etkin olmuştur. Gene de, küçük köylülüğün tarımsal yapıdaki büyük yaygınlığını 10'uncu yüzyıla kadar koruduğu söylenebilir.

Küçük köylüleri büyük topraklılara karşı korumak ister görünen ve merkezin 10'uncu yüzyıla kadar bıkmadan sürdürdüğü müdahalelerin, köylülerin içinde bulunduğu yaşam ortamı hakkında bizi yanıltma-

(5) Bir miktar tarım arazisi, vergi bağışıklıkları ve küçük bir maaş karşılığında askerlik yükümlülüğünü üstlenen köylüler, **themata** denen yönetim ve askerlik ağının hücrelerini oluşturuyordu. Köylülerin işledikleri arazi üstündeki zilyedlikleri babadan oğula geçerdi. Vergi ödenmesinde devlete karşı köy katında ortak sorumluluk vardı. Ödemeyenin vergisi komşularına ödettirilir, toprağı işleme hakkı da komşularına geçerdi. **Themata, stratiotes** ve ilişkili kurumlar için bak. Ostrogorsky (1941) (1952) (1962); Svoronos; Vasiliev (1952).

ması gerekiyor. Bizans, kendisini izleyen Danişmendli, Selçuklu, Osmanlı'yla birlikte, hiç bir zaman bir köylüler cenneti olmamış, kâh merkezdeki devlet yapısı kâh büyük topraklılar, tarımdaki üreticileri, onların ancak çok düşük bir geçinme düzeyinde kendilerini yeniden-üretmelerine izin veren biçim ve oranda sömürmüşlerdir (6). Bağımsız köylüler ve köyler denildiğinde sözkonusu olan bağımsızlık merkezci güç odağına karşı değil, bu odağın engellemek istediği ikincil güç odaklarına — üretici olmayan büyük topraklılara karşıdır. Yoksa köylülerin zenginlere karşı korunmak istenmesi, köylülerin yarattıkları üründen artık toplanmasında merkeze karşı güvencelere sahip olduğu anlamına gelmez. Gerçekten de, siyasal tahakkümünü ikincil güçlerle paylaşmak istemeyen devlet bir yanda küçük köylüleri büyük topraklılara karşı korumak isterken, düşük ve sabit verimlilikli bir tarımdan daha çok artık toplamak istediğinde, kendisi köylüleri zenginlerin himayesine itmiştir. Bizans'ın aşağı yukarı her döneminde, devletin sömürüsü büyük topraklı zenginlerin sömürüsünden daha ağır olma eğilimini taşımış; köylüler zaman zaman büyük topraklılara sığınmayı yeğlemişlerdir.

11'inci yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun kır yaşamında merkezin denetimini zayıflatan gelişmelerin hızlandığı görülür. Bir yanda manastır-kilise topraklarının, diğer yanda, özel büyük toprakların genişlemesi, tarımsal artığın toplanmasında köylülerle devletin arasındaki toplumsal katmanların göreli olarak güçlendiğini yansıtmaktadır.

Manastır-kilise vakıflarının denetimindeki tarım alanlarının 10 ve 11'inci yüzyıllarda bir hayli genişlediği bilinmektedir. Başta İmparatorluk ailesi olmak üzere merkezdeki zenginlerin ve yerel güçlülerin bağışları bu vakıfları sürekli olarak beslemiştir. Bu beslenmede ilgi çekici bir başka kaynak da görülmektedir. Merkezin koyduğu ağır ve keyfî vergiler altında ezilen ve fakirleşen köylüler, topraklarını vakıflara bağışlayarak, vakıfların merkeze karşı korunmuş alanlarına sığınmışlardır (7). Manastır gelirleri yani manastır topraklarındaki üreticilerin kira-vergi niteliğindeki ödentilerinin toplanmasını, manastırın bakımı-

(6) 11'inci yüzyıl Bizans Anadolu'sunda köylülerin geçinme düzeyleri ve büyük arazililerin arazi büyüklükleri ve topladıkları artık değeri ile ilgili örnekler için bak. Svoronos.

(7) Manastırların merkeze karşı malî ve diğer bağışıklıkları **(exkuseia)** için bak. Vasiliev (1933) (1952).

nı üstlenen kişilere bırakma, eskiden beri başvurulan bir yol olduğu için, bu yüzyıllarda manastır ve özel büyük toprakların genişlemesi, aslında iç içe bir görünümdedir (8).

Özel büyük toprakların yaygınlaşmasında 11'inci yüzyılda hızlanan **pronoia** olgusu, Osmanlı Osmanlı-öncesi ilişkisi açısından ilgi çekmiş olan bir olgudur.

Pronoia, devletin bir tarım arazisini, ya da tuzlalar ve balıkçılık hakları gibi vergi geliri yaratan bir başka ekonomik alanı, geçmişteki yararlıkları karşılığında ve, veya, devlete karşı belli bir hizmeti yerine getirmesi koşuluyla bir «güçlü» kişiye **(pronoetes)** bırakmasıydı. Bırakılan gelir alanı genellikle tarımsaldı. Comneni döneminde ise pronoetes'lerden gellikle asker beslemeleri istenince, pronoia sistemi yaygın biçimiyle askerî bir nitelik kazandı. Hiç olmazsa başlangıç dönemlerinde, pronoetes'in hakkını mülkiyetten ayırdeden özellik, pronoia'nın sahibine belli bir süre için bırakılmış olan, miras yoluyla geçirilemez ve satılıp hediye edilemez bir yararlanma hakkı oluşuydu. Ancak uygulamada pronoia'lar hızla mülkiyet-benzeri nitelikler kazandı.

Köylüler **(paroikoi)**, tarlaları üzerinde çocuklarına kalabilen zilyedlik haklarına karşılık, eskiden devlete ödedikleri vergiler yerine pronoetes'e kira ödemek ve bazı hizmetleri yerine getirmek zorundaydılar. Pronoia'nın yasal yapısında paroikoi, kişisel olarak pronoetes'e değil, işlediği toprağa bağlıydı. Kirasını (vergisini) ödemeden toprağı terkederse zorla geri getirilebilirdi. Ancak, ödemeyi yapan köylünün özgür olması gerekirken, pronoetes'in onu, kolay ödeyemeyeceği yükler altında bırakarak, kendine karşı bağımlı serf-benzeri bir duruma soktuğu sık sık görülmüştür.

Pronoia'nın, Batı Avrupa'daki feodalleşmenin aksine, üretim güçlerinin gelişmesiyle ilgili olduğunu söylemek çok zordur. Bizans'taki köylünün toplumsal yaşamı ve üretimde uyguladığı teknikler ile elde ettiği verimlilikler, pronoia olgusu içinde değişmemiştir. Anadolu'ya ait bazı belgeler, 11'inci yüzyıldaki paroikoi'lerin üretimlerini eski örgütlenme, yöntem ve araçlarla sürdürdüklerini; ellerinde kalan üretim payının düşük bir geçinme düzeyine ancak yettiğini göstermektedir. Pronoetes'lerin ise, Bizans'ın toplumsal bütünlüğü içinde sahip oldukları konum ve rolde, üretim ve verimlilik koşullarıyla ilgilenmeleri pek

(8) **Kharistikion** kurumu için bak. Vasiliev (1952); Ostrogorsky (1941).

sözkonusu olmamıştır. Çok kere «subay» ve «memur» gibi kentlerde yaşayan pronoetes'ler için pronoia'lardan toplanan artık bir «maaş» gibi kalmış; bu büyük toprak sahipliği kategorisi üretim ve verimlilikle sürekli olarak ilgilenmemiştir (9). Aslında, pronoia, üreticilerin toplumsal yapı içindeki eklemleşmeleri açısından önemli bir değişiklik getirmez. Merkezci bir siyasal-toplumsal yapı içinde toplanan artığın, üretim olgusu dışındakiler arasında paylaşılmasında merkez aleyhine ortaya çıkan değişmeleri yansıtır. Bu nedenle, kanımca, pronoia bir feodalizm benzetmesi içinde tartışıldığında bir hayli ihtiyatlı olmamız gerekiyor.

Bizans toplum yapısının anlaşılması için ticaretin, tarım dışındaki üretimin ve kent yaşamının örgütlenmesi de iyi değerlendirilmelidir. Bizans'ta bir emir-kumanda ekonomisinin özelliklerini gösteren yapı, adeta tekeller, ayrıcalıklar, korumalar ve müdahaleler cenneti gibidir. Devletçiliğin hayranları birçok özlemlerinin tarihini Bizans'ta bulabilirler. Daha da önemlisi, Bizans'taki emir-kumanda ekonomisi, adına ister Asya ister Orta Doğu toplum biçimi diyelim, bu feodal ve köleci olmayan kapitalizm-öncesi yapının, Avrupa'da içinden feodalizmi çıkaran feodal toplum yapısından nasıl farklı olduğunu tartışmamız için de can alıcı bir öneme sahiptir.

Bizans İmparatorluğu, konumu nedeniyle, canlı bir kıtalar ve bölgelerarası ticarete sahne olmuştur. Mısır, Suriye ve Irak'ın Müslümanların denetimine geçmesi, Avrupa, Rus stepleri ve Asya arasındaki ticarette Karadeniz ve Boğazların yepyeni bir önem kazanmasına yolaçmıştı. Ticaretten alınan gümrük vergileri, devlete ait ticaret ve ticarete bağlı sanayi tekellerinin gelirleri, Bizans'taki merkezî devlet olgusunu besleyen birincil bir kaynak haline gelmişti. İç Anadolu'nun elden çıkışından sonra bile bu ticaret uzunca bir süre önemini sürdürmüştü.

Ne var ki, Bizans İmparatorluğu'nda, dünya ticaret yollarındaki bu çok elverişli konuma ve canlı ticaret hacmine karşın, içerde bir ticaret birikimi, güçlü bir yerli tüccarlar sınıfı ve bundan giderek bir kapitalist ön-birikim olgusu görülmedi. Bizans'ın merkezci-bürokrat devlet yapısı, yabancı burjuva güçlerle, İmparatorluğu bu güçlerin yarı-sömürgesi haline getiren ilişkilere kolaylıkla girerken, içerde filizlenir gibi

(9) Svoronos; Ostrogorsky (1962).

olan burjuvalaşmaları, bir emir-kumanda ekonomisi ile sonuna kadar dizginlemeye çalıştı.

Bizans uyruğu olan tüccarların kâr oranları, para ilişkilerine uygulanacak faizleri, neleri ihraç neleri ithal edebilecekleri, ve ticaret uğraşılarının birçok diğer yönü sıkı bir bürokratik denetime tabiydi. Kendi zamansallığı içinde Avrupa'da görülmemiş bir «dev» kent olan İstanbul'un «iaşe»sini ucuz tutma politikası, yerli tüccarları «memurlaştıran» bir uygulamayla sürdürüldü. Bizans **uyrukları** için ticaretten büyük bir servet biriktirmek aşağı yukarı olanaksız olduğu gibi, tüccarların **sivil** bir toplum yapısı içinde bir tüccar topluluğunun **vatandaşları** olmaları da sözkonusu değildi. Üstelik devlet, birçok halde, uzun mesafe ticaretini doğrudan doğruya kendi memurlarına yaptırıyordu.

İstanbul ve diğer kentlerdeki artisanal üretim de sıkı bir denetim altındaydı. İpekli kumaş üretiminde devlet tekeli vardı. Artisanal üretimde girdi ve çıktıların fiyatları, ağırlık ve kalite özellikleri, pazarlama koşulları, çalışma saatleri devlet görevlilerince belirlenir ve denetlenirdi. Esnaf ve zanaatkârların iktisadî yaşamları, bürokratik yetki yapısına karşı hiç bir özerkliği olmayan loncalar içinde örgütlenmişti. Avrupa'daki feodal yapıda kentlerin siyasal özerklik kazanmalarında önemli rol oynayan loncaların, üyelerini toplumsal yaşam içindeki başka güç merkezlerine karşı koruyan statülerinin aksine, Bizans'taki loncalar, esnaf ve zanaatkârları merkezin siyasal, sosyal ve iktisadî denetiminde tutmaya yarıyordu ([10]).

İçerde yerli varlıklı ögelere karşı tahakkümünü titizlikle korumak isteyen devletin, merkezci bürokrasinin, dışarda, imparatorluğun iktisadî kaynaklarını yabancılara bırakan özel bağımlılık ilişkilerine kolaylıkla girdiği görülmüştür.

11'inci yüzyılda, Norman istilâsı Sicilya ve Amalfi'den sonra Arnavutluk'a da sıçrayınca, Bizans devleti bir tüccar kent-devleti olan Venedik'ten askerî yardım istedi. Venedikliler ise, yardımları karşılığında bir dizi ticaret ayrıcalıkları elde ettiler. 1082 yılının ünlü fermanıyla, İmparator, Venedik tüccarlarını gümrük ve ticaretten alınan bütün diğer vergilerden bağışladı. İstanbul içinde bir mahalle ve 3 rıhtım, ülke-dışı **(exterritorial)** hukuk statüsü ile Venediklilere bırakıldı. Ana-

(10) Bizans'ta ticaretin, artizanal üretimin ve kent yaşamının örgütlenmesi ve yapısı için bak. Runciman (1933) (1952); Vryonis.

dolu, Balkanlar ve Ege Adaları'nda birçok liman da, İstanbul gibi, Venediklilerin gümrüksüz ve denetimsiz ticaretine açıldı. Bu ayrıcalıklar 1147 yılında Girit ve Kıbrıs adalarına da genişletilerek yenilendi. Bizans devleti kısa bir süre içinde benzer ayrıcalıkları öteki İtalyan tüccar kentlerine de tanımak zorunda kaldı. Pizalılar 1111 ve Cenevizler 1155 yıllarında benzer ayrıcalıklar elde ettiler.

İmparatorluğun uzun mesafe ticareti ve Foça'daki şap (alum) madenleri gibi önemli kaynakları kısa bir süre içinde İtalyanların eline geçti. İstanbul'daki İtalyan kolonisi 1180 yılında 60.000 kişiyi bulmuştu. İmparatorluk ekonomisi üstündeki denetimini yitirdiğini hisseden Bizans devleti, İstanbul'daki İtalyanları öldürtmek, yabancıların mallarına elkoymak, ayrıcalıkları kaldırmak gibi yollara başvurdu. Bu ise, Dördüncü Haçlı Seferi sırasında İtalyanların İstanbul'u işgal etmelerine (1204) ve İstanbul merkezli bir Latin İmparatorluğu kurmalarına yol açtı. Bu İmparatorluğun yaşamı çok kısa sürmüş olsa da, Paleogların İstanbul'u geri almalarına kadar geçen sürede Venedikliler Ege, Doğu Akdeniz ve Karadeniz'e serpiştirdikleri **koloni**leriyle, Doğu ticaretini iyice ellerine aldılar. İstanbul'u Cenevizlilerin yardımıyla ele geçiren Paleoglar, Cenova ve Venedik'i birbirine karşı kullanarak bir denge politikası gütmeye kalkıştılarsa da, başaramayıp, Venedik'ten kurtulmak isterken Cenova'nın uydusu haline geldiler. İstanbul'da Galata, Karadeniz'de Trabzon ve Kefe gibi stratejik yerlere yerleşen Cenevizler, Moğol devletlerinin geliştirdiği Karadeniz-Asya ticaretinde önemli bir denetim kurdular. Bizans'ın yerli tüccarları ise, bu giderek canlanan uzun mesafe ticareti ve taşımacılığından tasfiye oldular ([11]). Bizans ekonomisindeki stratejik para-piyasa ilişkileri İtalya'daki gelişme merkezlerinin eline geçer ve Orta Doğu'da dışarıya bağımlı azgelişmişlik olgusu ortaya çıkarken, para sistemi çöken, maliyesi bozulan ve tarımsal artık üstündeki denetimi azalan Bizans devleti, kendi varlığını sürdürmek için, yabancı ön-kapitalist birikim çevrelerinden aldığı desteğe bağımlı hale geldi.

«Osmanlılar daha Bizans döneminde kaybedilmiş bir iktisadî savaşın nöbetini devraldılar» diyen Braudel'in sözlerindeki doğruluk bu nedenlerledir ki küçümsenemez. Üstelik Bizans İmparatorluğunda 10' uncu yüzyıldan sonra ortaya çıkan gelişmeler, **köleci** ve **feodal** olma-

(11) Vasiliev (1952) c. 2 s. 380 - 2; DeRoover s. 61 - 70; eyd s. 126 - 30; Runciman (1933) s. 133 - 6; Diehl s. 94 - 99.

yan **kapitalizm-öncesi** sınıflı bir tarım yapısının gelişme dinamiği, ve böyle bir yapı ile kapitalizme geçmekte olan feodal toplum yapısı arasındaki eklemleşmelerle ilgili kuramsal sorunlar açısından da son derece verimli önermelere yolaçabilir.

Siyasal güç yapılarının parsellenmemiş, parçalanmamış, aksine tek ve aynı merkezde birikmiş olması, tarımsal üreticiler arasında fazla farklılaşma bulunmaması, hem tarım hem de tarım-dışı kesimlerde aileler içinde sürebilecek özel birikimlerin merkez tarafından kısıtlanması ve kesintiye uğratılması, devletin yönetim kadrolarının toplumun üretici olan ve olmayan bürokrasi dışı uyruk kesimleri karşısındaki göreli özerkliği gibi, Bizans İmparatorluğunun ilk yüzyıllarında İstanbul'daki ihtişamın ve Bizans devletindeki yönetim ve maliye etkililiğinin ve kudretin kaynağı sanılan yapı özellikleri, aslında Bizans toplumsal oluşumundaki duraganlığın nedenleri gibi görünmektedir.

Bizans imparatorluğunda, yerel büyük topraklıların göreli olarak güçlenmesiyle, tarımdaki üreticilerin belli ölçülerde **bağımlı** emekçi haline gelmeleri gibi **üretim düzeyinde** feodalite benzeri ilişkiler ortaya çıkmıştır. Ancak bu gelişmeler Bizans İmparatorluğunda bir toplumsal kuruluş biçimi olarak feodal üretim biçiminin ortaya çıktığı anlamına gelemez. Bizans devletinin tarımsal artık üzerindeki denetiminin azalmasına yolaçan bu gelişmeler, iktisadî, sosyal, siyasal ve ideolojik kurumlardan oluşan Bizans toplum yapısı içinde hiç bir zaman belirleyici olamamıştır. Yeni bir toplumsal değişme dinamiğini başlatmamıştır. Tam aksine, merkezin yerel güçlenmeleri denetleme girişimleri, toplumun yapısında ve değişme dinamiğinde, kısırlaştırıcı bir gerilime yolaçmıştır. Bürokrasinin, yabancıların denetimindeki uzun mesafe ticaretinden alınan artığa kritik bir ölçüde dayanması, miras ve diğer sosyal ilişkiler bakımından önemli etkileri olan **hadımlık** kurumuna bağlı olması gibi nedenlerle, Bizans'taki devlet olgusu, yerli varlıklı kesimler **arasındaki** ilişkilerin **içinden** çıkan toplumsal bir güç kullanımı niteliğini almamıştır. İşte bütün bu gözlemler nedeniyle, kendisinden sonraki tarihi etkilemesi açısından Bizans toplum yapısı hakkında söz ederken, **«feodaldi»** ya da **«Asyatikti»** gibi taksonomi (türlere göre ayırım) tartışmalarına girmek yerine, Bizans'taki ve mirasçılarındaki toplumsal yapı ve değişme dinamiğini daha iyi anlamamıza yarayacak farklılıkları gözden kaçırmamamız gerektiğine inanıyorum. Bizans ve Osmanlı arasındaki eklemleşme sorunlarını böylece daha iyi ele alabileceğimizi sanıyorum.

3. BİZANS VE OSMANLI ARASINDAKİ DÖNEMLE İLGİLİ BAZI GÖZLEMLER

3.1. Anadolu'nun Türkleşmesi ve toplumsal kuruluşlardaki değişme sorunu

Anadolu'nun 11'inci yüzyıl başlarında 8 milyon yöresinde bir nüfusa sahip olduğu sanılmaktadır ([12]). Bu nüfusun büyük yoğunluğu **yerleşik** tarımla uğraşan köylülerden oluşmakta, ancak Orta Çağlar'a ve daha sonraki Osmanlı dönemine göre bir hayli zengin sayılabilecek bir kent olgusu da görülmekteydi. Bu tarihsel alan ve yapı, 11'inci yüzyılda başlayan ve birkaç yıl süren Türkmen göçlerine maruz kaldı. 16'ncı yüzyıla gelindiğinde ise, yaklaşık olarak 6 milyona düşmüş olan toplam nüfusun büyük çoğunluğu, Türkçe konuşan Müslümanlardan oluşuyordu ([13]).

Dil, ideoloji ve siyaset yapılarındaki bu değişmenin, üretim, mübadele ve artık kullanımı yapılarında hangi değişiklerle karşılıklı etkileşim içinde oluştuğu, sanırım, Türkiye tarihinin en önemli kuramsal ve somut araştırma gerektiren sorunsallarından biridir. Toplumsal yapıların tarihinde, Malazgirt'teki Bizans yenilgisinden sonra Anadolu'da Müslüman-Türk devletlerinin kurulmasıyla başlayan yeni ve karmaşık dönem, daha çok siyasal birimler arasındaki karşıtlıklar, bazan da, siyasal birimlere ait, yönetim ve vergileme gibi yerleşik bir düzeni varsayan kurumların birbirini etkilemesi düzeyinde ele alınmıştır. Bunlardan daha temelde ortaya çıkan bir karşıtlık üstünde durulduğu, belirgin bir şekilde durulduğu pek söylenemez. Ne var ki, üretim düzeyinde, yerleşik tarıma dayanan üretim ile göçebe-otlatıcılığa dayanan üretim arasında, 11'inci yüzyılda başlayan ve bir hayli uzun süren bir çatışma vardır. Bu çatışmanın Türkiye tarihi üstündeki etkileri, kanımca, devletler, ordular, dinler ve yerleşik yönetim kurumları arasındaki karşıtlık ve çatışmaların etkilerinden daha önemlidir.

3.2. Yerleşik tarıma ve göçebe-otlatıcılığa dayanan iki ayrı üretim biçimi arasında çatışma başlaması

Göçebe otlatıcılık aslında apayrı bir toplumsal kuruluş ve üretim biçimidir. Yerleşik tarıma dayanan feodal, Asya, ilkel komünal toplum-

(12) Russell s. 81.

(13) Bir önceki kaynak ve Barkan s. 20.

sal kuruluşlarla karıştırılmamalıdır. Göçebe otlatıcılar için araziye sahiplik, arazi üstünde hareket eden bir kullanma içinde sözkonusudur. Belirgin bir arazi alanının üstünde saptanmamıştır. Sınırları hareket içinde değiştiği ölçüde belirsiz alanların aşiretin **ortak** kullanımına konu olmasına karşın, sürüdeki hayvanlar üstünde özel sahiplik vardır. Bu üretim sürecinde «gerçekte sahiplenilen şey... toprak değil fakat sürüdür» ([14]). Yeniden-üretimin **konusu** olan sürü aynı zamanda yeniden-üretimin **aracıdır.** Göçebe-otlatıcı aşiret, hareket içinde her an birlikte yaşayan insanlardan oluşur. Toplumsal varlığının yeniden-üretimindeki özellikler, göçebe-otlatıcı aşireti, sık sık başka aşiretler ya da yerleşik topluluklarla çatıştırdığı için, aşiret her an silâhlı, her an savaşabilecek bir ordu gibidir. Silâhlı güç, kendisini besleyen üretim tabanı ile hareket halinde içiçedir. Göçebe-otlatıcı aşiretler, binlerce kilometrelik mesafeler üstündeki birçok yerleşik topluluğun içinde/arasında, bunlarla sürekli çatışarak yaşayabilir. Hareketli askerî eylemlerde uzmanlaşmış, dünyanın en iyi süvarilerini çıkarmış olan göçebe-otlatıcılar, bu çatışma içinde, kapitalizm-öncesi yapıların köy ve kent topluluklarına karşı can alıcı bir askerî-siyasal üstünlüğe sahiptir.

Yerleşik tarım ve ona dayalı kent yaşamının zenginlikleri, göçebe-otlatıcılar için sürekli bir çekicilik taşımıştır. Üretim konusu olan hayvanlar ve yün, deri gibi hayvan ürünleri kolaylıkla ticaret konusu olabildiği için, göçebe aşiretler, bazan sanılanın aksine, para ilişkilerine yabancı kalmamıştır. Göçebe-otlatıcılık bu nedenlerle yerleşik tarım yapıları ile tamamlayıcı ilişkilere girme eğilimini taşır. Ancak onbinlerce hayvandan oluşan sürülerin hareket halinde otlaması, ekili tarım alanlarını bozan, yerleşik tarıma dayanan siyasal yapıların iktisadî temellerini kemiren sonuçlar yaratır. Bunun içindir ki göçebe-otlatıcılık ile yerleşik tarım arasında amansız çatışmalar çıkar. Bu aşiretlerin, kendilerine karşı uzun dönemde savunmasız kalabilen köyleri ve kentleri yağmalaması, yakması, yıkması, çatışmaların doğal sonuçlarıdır. Göçebe-otlatıcılar zengin ticaret yolları boyunca yayılmış, yerleşik topluluklarda birikmiş varlıkları talan etmiş ve yer yer de yerleşmiştir. Daha da önemlisi, aşiret aristokrasilerinin yerleşik toplulukların siyasal yapılarına elkoymasıdır. Selçuklular, Danişmendliler, İlhanlılar, Osmanlılar, göçebe-otlatıcı aşiret aristokrasilerinin yerleşik siyasal yapılara dönüşmesinin örnekleridir. Ancak bir kere yerleşik tarımsal artığa

(14) Marx s. 491.

dayanır hale gelince, bu aristokrasiler, yerleşik üretimi göçebe-otlatıcılığa karşı korumak zorunda kalmış, göçebe-otlatıcılık olgusuyla çatışmışlardır. Göçebe-otlatıcılık ile yerleşik tarım arasındaki ilişkilerin kuramsal düzeyde daha geniş olarak ele alınması kendi tarihimiz açısından gereklidir ([15]).

Malazgirt'i izleyen yüzyıllık dönemde Anadolu'da ortaya çıkan Selçuklu, Denişmendli, Mengücekli, Saltuklu, Artuklu gibi Müslüman-Türk egemenlikleri, düzenli devlet yapılarından, başlangıçta, belli bölgelerdeki şehirlere yerleşmiş Türkmen aristokrasileriyle ilgili gibi görünmektedir. Askerî güçlerini büyük ölçüde göçebe ögelerden aldıkları ölçüde aşiretlere yaslanan, fakat yerleşik tarımdan sağlanan artığa düzenli olarak elkoymak istedikleri için yerleşik tarımı göçebeliğe karşı korumayı gerektiren bir yapısal konumları vardır. Anadolu'nun adeta sonu gelmeyen mahşer günlerini yaşadığı bu yıllarda bu Türkmen beyliklerinin hiç birinin kendi bölgelerinde sürekli bir toplumsal düzen sağladıkları, tarımsal yapı üzerinde kesin bir denetim kurabildikleri söylenemez. Üstelik sık sık değişen sınırlar üstünde birbirleriyle habire çekişmişlerdir de. Bu çekişmeler toplumsal yapıdaki kararsızlığı daha da arttırmıştır.

Anadolu'daki toplumsal değişmelerin 12'nci yüzyıldaki görünümünü kavrayabilmek için, Türkmen egemenliklerinin Bizans ve diğer Hı-

(15) Göçebe-otlatıcılığın kuramsal sorunları Türkiye'de ya ilgisiz kalmakta ya da yanlış yaklaşımlara konu olmaktadır.
Göçebe-otlatıcı aşireti kendi içinde sosyo-ekonomik farklılaşması olmayan bir yapı gibi ele almak için zorlayıcı neden yoktur. Bu aşiretlerin kendi içinde servet (ailelerin sahip oldukları hayvan) farklılaşması her zaman varsayılabileceği için, bu farklılaşmayla ilişkili bir siyasal katmanlaşmayı, sosyal farklılaşmayı da varsaymak olanaklı, hatta gereklidir. Öte yanda, göçebe-otlatıcı yapıyı bir «aşiret feodalizmi» diye almak, ya da Asya Tipi yapının bir özel hali saymak, peşinden önemli analitik tıkanıklıklar getirir, yanlıştır. Hem feodal hem Asya Tipi yapılar yerleşik tarım üretimini gerektirir. Bir yanda üreticiler ile artığa sahip çıkanlar arasında, **belirli** bir arazi üstünde sahiplik, ekonomi dışı güç, ve kullanma, yararlanma haklarının farklılaşmış olmasından doğan ilişkiler, öte yanda artığa sahip çıkanların siyasal ve ideolojik yapı ile eklemleşmesindeki özel biçimlerle tanımlanan 'feodal' ve 'Asya Tipi' kuruluşları, yerleşik tarım üretiminden bağımsız olarak kurabilmek olanaksızdır. Türkiye'nin toplumsal tarihi açısından büyük önem taşıyan göçebe-otatıcı aşiretlerle ilgili kuramsal sorunların bugüne kadar ihmal edilmiş olması bir talihsizliktir. Bu konuyla igili bazı kuramsal ip uçları için bak. Anderson.

ristiyan egemenlikleriyle olan eklemleşmelerine de bakmamız gerekiyor.

Malazgirt'i izleyen birkaç yıl içinde Bizans devletindeki büyük dağınıklıkla birlikte Türkler Ege ve Marmara kıyılarına kadar dayanmış, İznik'te Selçuklu, diğer bölgelerde de başka Türk ögelerin etrafında yeni siyasal odaklanmalar başlamıştı. Ancak Birinci Haçlı Orduları'nın Anadolu'daki hareketleri sonucunda, 11'inci yüzyılın sonlarına doğru, Türkler Ege ve Marmara bölgelerinden çıkarılarak Orta Anadolu'ya itildi. 12'nci yüzyılın başlarında Trabzon - Sinop kıyı şeridi, Sinop - Kastamonu - Ankara - Antalya hattının batısında kalan bölge, Antalya - Antakya kıyı şeridi ile Adana - Maraş arasında yeniden Bizans ve aralarında Haçlıların oluşturduğu Frank prensliklerinin de bulunduğu diğer Hıristiyan egemenlikleri kuruldu. Anadolu'daki Hıristiyan ve Müslüman egemenlik alanları arasındaki bu sınırlar, kaba hatlarıyla, 13'üncü yüzyıl ortalarına kadar sürdü.

Anadolu'da düzenli devlet yapılarına dönüşen Türk ögeler, Asya'dan birbirini izleyen dalgalar halinde gelmekte olan göçebe Türk aşiretlerini, 12'nci yüzyıl boyunca, hep Anadolu'nun Hıristiyan ve Müslüman alanları arasındaki sınır bölgelerine itmeye çalıştı. İç Anadolu'nun eşiklerinde tutunmak istenen aşiretler ise, kâh Menderes vadisi, Marmara ovaları gibi Hıristiyan bölgelerini basarak, kâh Bizanslılarla uyuşup Selçuklu kentlerine, köylerine saldırarak, Anadolu'daki yerleşik tarım ve kent yapılarıyla yüzyıllar sürecek bir çatışmaya girdi ([16]).

Bir yanda Bizans, Selçuklu ve Denişmendli gibi yerleşik topluluklara dayanan siyasal kuruluşlar arasındaki çatışmalar sürerken, öte yanda göçebe-otlatıcı aşiretlerle yerleşik toplumsal yapılar arasında yaşanan çatışmalar, Anadolu'nun köy yapısını ve bir hayli gelişmiş olan kent olgularını altüst etmiştir.

Bu dönemde Anadolu'ya ne kadar göçebe Türkmen geldiği, yerli Hıristiyan nüfusun nerede ne kadar azaldığı, nereye ne ölçüde göç ettiği, ve nerede ne ölçüde nasıl Müslümanlaştığını ve Türkleştiğini gösteren tarih bulguları son derece sınırlı ve dağınıktır. Belli kaynaklarda ancak bazı kaba ipuçları vardır. Bunlara bakıldığında, bir kere 13'üncü yüzyıl sonlarına kadar Anadolu'ya gelen Türkmenlerin sayısının, toplam nüfus içinde Hıristiyanların büyük çoğunluğunu ortadan kaldıra-

(16) Selçuklulardan sonra en geniş alana yayılmış olanı için bak. Yınanç.

cak boyutlara varmadığı anlaşılmaktadır ([17]). İkinci olarak, yerli Hıristiyan nüfusta önemli bir azalma ve yer değiştirme olduğu görülmektedir. Özellikle Malazgirt'i izleyen ilk yüzyıl içinde birçok kent, içindeki insanlarıyla birlikte tarihten silinmiştir. Erzurum yakınlarındaki büyük ticaret kenti **Artze** gibi. Yerleşme merkezi olarak daha sonra tekrar karşımıza çıkan bazı yerler ise, ya uzun süre boş kalmış ya da Bizans dönemindeki nüfuslarına, Urfa örneğinde olduğu gibi, ancak 19 ya da 20'nci yüzyılda erişebilmiştir ([18]). Kırsal kesimde binlerce köy yok olmuş, Antalya yöresinde olduğu gibi bazı verimli tarım alanları terk edilmiş, uzun süre boş bırakılmıştır. Onbinlerce Hıristiyan, başta büyük arazi sahipleri ve diğer zenginler, fakat sıradan kentliler ve köylülerden de oluşan onbinlerce Hıristiyan ise, henüz Müslüman-Türk egemenliğine girmemiş bölgelere, sahillere, Ege adalarına, İstanbul'a, Trakya'ya kaçmışlardır. Bu büyük çalkantıyı, olaylara Güney Anadolu'da tanık olmuş birinin, Urfalı Mateos'un ağzından anlatan şu parçayı almadan geçemiyorum.

> 1080'lerde «hiç bir bölgede sulh ve asayiş kalmamıştı, her Hıristiyan evi kılıç ve esaret altına düşmüştü. Toprak işlenemedi ve ekmek azaldı. Çalışkan çiftçiler ... telef edildiler ve kıtlık bütün memlekete yayıldı. Birçok eyaletler ıssız bir hale geldi ... Urfa ile havalisinden başka hiç bir yerde insanlar ekmek bulamıyorlardı. Antakya, Tarsus'a kadar Kilikya'da, Maraş'ta ... ve bu yerlerin bütün havalisinde insanlar rahat yüzü görmüyordu ... onbinlerce insan, oralardan kaçarak buraya geliyordu. Yeryüzü insanla kaplandı. Bunlar, Musa'nın denizden geçirmiş olduğu halktan ... pek daha çoktular ... Açlık ve yurtsuzluk yüzünden memlekette ölümler o kadar çoğaldı ki ölüleri defnedecek takat kalmadı ... Bütün bunları gözlerimizle gördük ([19]).

Bir ortaçağ tarihçisinin abartma payını ne ölçüde dikkate alırsak alalım, Mateos'un çizdiği bu tablo, bütün Anadolu'da birkaç yüzyıl süren olayları kavrayabilmemiz için dikkatle düşünülmelidir.

---

(17) Vryonis s. 168 - 84; Cahen (1968) s. 143 - 54.

(18) Urfa (Edessa)'nın 11 ve 12'nci yüzyıllardaki nüfusunun 30.000'i aştığı sanılmaktadır. (Vryonis s. 28).

(19) **Urfalı Mateos Vekayi-namesi** s. 156.

Göçebe-otlatıcılığın yerleşik yapıdaki üretim güçlerini gerileten sonuçları yaratması, aşiret göçlerinin bir iki dalgayla bitmemiş olması, yaklaşık üç yüzyıllık bir süre boyunca adeta ritmik bir şekilde tekrarlanmış olmasındandır. Bir halının usanılmadan dövülmesi gibi, Anadolu'nun yerleşik toplumsal yapısı, Asya'dan gelen her yeni göç dalgasıyla tazelenen göçebe-otlatıcılık tarafından yüzyıllar boyunca dövülmüştür. Yerleşik yapının göçebeliği sınırlama, eritme çabaları bazan olumlu sonuçlanır gibi olmuş, ancak her seferinde yeni gelen göç dalgası yerleşik yapıyı tekrar sarsmış, daha da zayıflamış bir yerleşik toplumsal tabanda çatışmayı uzatmıştır. Selçuklu devletinin egemenliğinin yaygınlaştığı, ekonomisinin çok canlı olduğu, bayındırlık ve güzel sanatlar açısından altın çağını yaşadığı yılların hemen ardından birden bire dağılması da, kanımca bununla ilişkilidir.

Konya Selçukluları, 12'nci yüzyılın sonlarına doğru İç ve Doğu Anadolu'daki diğer Türkmen beyliklerini egemenliği altına almıştı. 13'üncü yüzyıl başlarında Sinop'ta Karadeniz'e, Antalya'da Akdenize açılarak, üst siyasal birliği sağlanmış bir Türk Anadolu'su üstünde, bir ucu Kırım, bir ucu Akdeniz, bir ucu da Orta Doğu'da olan canlı bir ticaretin etkinliği yaratıldı. Öte yanda, Latinlerin İstanbul'u almasıyla Marmara ve Ege bölgesine sığınmış olan Bizanslılar, İznik merkezli devletleri ile Batı Anadolu'daki egemenliklerini pekiştirdiler. Bizanslılar ve Selçuklular arasında bu dönemde sağlanmış barış, Anadolu'daki nüfus kaynaşmasını bir ölçüde hafifletti. Toplumsal yapılar kararlılık kazanır gibi oldu. Selçuklu bölgesinde Konya, Kayseri, Sivas gibi kentler büyük ölçüde imar edildi. Kentler arasında çok sayıda kervansaraylar yapıldı. Bugün Anadolu'da hayranlıkla izlenen Selçuk yapıtlarının büyük çoğunluğu bu dönemde ortaya çıktı. Göçebe aşiretler yer yer iskân edildi, iskân edilemeyenler denetim altına alınır gibi oldu. Ancak, 13'üncü yüzyılın ortalarına doğru, Moğol ordularının Orta Asya steplerinden Anadolu içlerine kadar uzanan hareketleri sırasında, Kösedağ'da Mogollara yenilen Selçuklular, Asya'dan gelen yeni bir göçebe-otlatıcı aşiretler dalgasıyla karşılaştılar. Bu karşılaşma Anadolu'da yerleşik toplum yapıları lehine kurulmuş olan dengeyi bozdu. Bir yanda, İstanbul'u yeniden elde edince Batı Anadolu'daki varlıkları zayıflayan Bizanslılar, 13'üncü yüzyılın sonlarına doğru Ege bölgesinin tamamını yitirdiler. Öte yanda, Selçuklu devleti Türkmen göçleri ve saldırıları arasında eriyip gitti. 14'üncü yüzyıl başlarında, Anadolu'da, herbiri belli bölgelerde kentlere yerleşip düzenli devlet olmaya çalı-

şan göçebe Türkmen aristokrasilerinden oluşan birçok Beylik ortaya çıktı. 11'inci yüzyıl başlarındaki Selçuklu, Danişmendli, Mengücekli, Artuklu ve Saltukluların yerini şimdi Osmanlılar, Germiyanlılar, Çandarlılar, Karamanlılar, Saruhanlılar ve benzerleri almıştı.

Türklerin Anadolu'da egemenlik kurmaya başlamasından hemen önce, Bizans'ın toplumsal yapısında büyük arazililerin bir hayli güçlenmiş olduğunu, merkezdeki devlet yapısının ise tarımsal artığı giderek daha az denetleyebilir hale geldiğini söylemiştim. Bizans'taki kapitalizm-öncesi toplumsal kuruluşun merkezci niteliğinin göreli olarak zayıflamakta olduğu bir sırada, kırlardaki ve kentlerdeki üretim yapısının Türk istilâsına maruz kalması, göçebe-otlatıcılıkla etkileşmeye girmesi, ve ortaya çıkan yerleşik Türk devletlerinin toplumsal tabanını oluşturması, Anadolu'daki toplumsal kuruluşu, üretim ilişkileri ve biçimi açısından hangi yönde etkilemiştir?

Elimizde kesin kanıtlar olmamakla birlikte, Türk istilâsının Anadolu'daki Hıristiyan büyük toprak sahipliğinin önemli ölçüde ortadan kaldırmış olması olasılığı yüksektir. Bunlar hem Türklere karşı askerî direnmelerin daha çok içinde bulunmuş, hem de sosyal olanakları bakımından Türklerden daha kolay kaçabilmişlerdir. Ancak bu konuda da ihtiyatlı olunmalı ve genelleme yapılmamalıdır. Bazı büyük topraklı Bizans soylularının, din değiştirerek Türk topraklarında kalan mülklerini korudukları, kilise manastır vakıflarının birçok yerde varlıklarını sürdürdüğü bilinmektedir ([20]).

Bizans Anadolu'sundaki büyük mülkler, çoğunlukla, üretim araçlarının zilyedi olan küçük üreticilerden vergi-rant karışımı bir artığı toplama hakkına sahiplik şeklindeydi. Üretim araçlarının zilyedi olan küçük üreticilerin yaygınlığını koruduğu bir kapitalizm-öncesi tarım yapısında ise, büyük topraklara sahiplikteki değişikliklerin, değişiklik ister devlete ait sahipliğin özel kişilere, ister bir özel sahip grubundan (Hıristiyan-Rum) bir başka özel sahip grubuna (Müslüman-Türk) geçmesi şeklinde olsun, üretim etkilerini genellikle etkilemeyeceği aşikârdır. Bu değişiklikler toplumsal kuruluşun üretim ilişkileri bağlantılarında değil, siyasal ve ideolojik bağlantılarında oluşur. Yapının, daha sonra üretim ilişkileri bağlantılarını etkileyecek de olsa, siyasal

(20) Trabzonlu Gavras ailesinden ihtiyar al-Din ibn Gavras'ın, Erzincan yöresindeki mülklerini koruduğunu gösteren örnek için bak. Cahen (1968) s. 112.

ve ideolojik katlarındaki değişikliklerle ilişkilidir. Bu nedenle Bizans Anadolu'sunun Türkleşmesinin üretim ölçeğinde belirgin **ilişki** değişiklikleri getirdiğini sanmıyorum.

Malazgirt'ten sonra Anadolu'nun toplumsal kuruluşunda ortaya çıkan önemli bir değişiklik, birbiriyle içiçe geçmiş tekilci **(monist)** siyaset ve ideoloji yapısının belli bir süre için parçalanmış olmasıdır. Basileus'da birleşmiş olan üstün siyasal ve dinî erk, ne Selçuklu, ne Danişmendli ya da Mengücekli Sultanlarında, Beylerinde görülmez. Anadolu'daki Türk egemenliği, herşeyden önce dinî (ideolojik) bağlantılar açısından Bağdat'taki Halife'ye; üst siyasal bağlantılar açısından Büyük Selçuklu Sultanı'na bağlıdır (21). Ayrıca, Anadolu Selçuklu devletinin en güçlü olduğu yıllarda dahi Konya'daki Sultan'ın egemenliği, kendi yörelerinde iç özerkliklerini koruyan **emir**likler, **melik**likleri bir araya toplayan bir üst siyasal örtü olmaktan öteye pek geçememiştir. Hepsi de bir yanda aşiret aristokrasilerine, diğer yanda Büyük Selçuklu aristokrasisine akraba olmuş Türk aristokrasileri, Moğol dönemine kadar varlıklarını ve yerel denetimlerini sürdürmüştür. Bizans'la Osmanlı arasındaki Anadolu'nun hem Bizans'tan hem de Osmanlı'dan farklı olan önemli özelliklerinden biri, siyasal yapının birden çok aristokratik ögeye dayanmış olmasıdır. Konya'daki Sultan, 13'üncü yüzyılın ilk yarısında dahi, toplumsal yapı içinde yaygın ve çoklu bir aristokratik ortamda ancak göreli bir üstünlüğe sahip olabilmiştir. Kösedağ'dan sonra Konya Sultanlığının Moğol İmparatorluğuna bağımlı hale gelmesi, öte yanda, bir sürü yeni Türkmen beyliklerinin ortaya çıkması, Anadolu'daki siyasal yapının dikey katmanlaşmasını daha da belirgin hale getirmiştir. Öyle ki, 13'üncü yüzyıl sonlarında Osmanlı Beyliği açısından bakıldığında, Halife'ye olan dinî üst bağlılığın yanında, siyasal alanda Konya Sultanı'na ve onun üst siyasal bağlılığı aracılığıyla da İlhanlı hükümdarına bağlılık sözkonusudur. Anadolu'daki siyasal yapıda 15'inci yüzyıla kadar sürmüş olan yatay parçalanmışlık ve dikey katmanlılık olgusu iyice bilinçlendirilmeden, Anadolu'nun Türk-

(21) Anadolu Sultanlarının bu üst bağlantıları, feodal Avrupa'daki krallarla ideolojik üst olan Papa ve siyasal üst olan İmparator arasındaki bağlantıları akla getirmektedir. Ancak bu benzeyiş fazla zorlanmamalıdır. Arada, Islâm'da bir kilise ve rahipler bürokrasisi, hiyerarşik yapısı olmamasından tutun da, Orta Doğu'da beliren İslâm İmparatorluklarının Germen-Roma İmparatorlukları ile kıyaslanamayacak kadar büyük askerî-siyasal güçleri kullanmış olmasını sağlayan yapılar gibi önemli farklılıklar vardır.

leşmesi süreci içinde üretim ilişkileri ve toplumsal kuruluştaki değişiklikler iyi değerlendirilemez.

Bu açıdan çok dikkatli olunması gereken konu, soyutlaştırılmış Selçuklu kurum ve yapılarının kullanımıyla ilgilidir. Selçuklu'yu çok kere farkedilmemiş bir kullanımla zaman ve mekân bakımından genelleştirme, sonra örneğin **ikta** gibi bir olgunun kurumsal anlatımını yapmak, ve bundan da belli bir zaman aralığında Anadolu'nun toplumsal yapısında oluşan değişiklikleri çıkarmak, kaçınılması gereken bir iştir.

Yukarıda belirtilen nedenle ihtiyatlı olmayı elden bırakmadan, Malazgirt'ten Anadolu'da Moğol egemenliğinin kurulmasına kadar geçen dönemde Türk bölgelerinde tarımsal artığın toplanmasıyla ilişkili düzenlemelere kısaca bakalım.

Özellikle Selçuklularla ilgili kurumsal bilgiler, bu dönemde Anadolu'nun tarımsal üretimin ve artığın denetimiyle ilgili yapısında önemli değişiklikler olduğunu ima etmektedir. **İkta** diye adlandırılan düzenleme ile, Köprülü gibi bazı yazarlara göre Anadolu'da yepyeni toplumsal ilşikiler oluşturulmuştur (22). Bu değerlendirme ne ölçüde doğrudur?

İkta'nın, Bizans **pronoia**'sında da olduğu gibi Sasani İran'ının kurum ve toplumsal yapılarıyla ilişkili, İslâm alanlarında Selçuklulardan çok önceye giden bir varlığı vardır. İslâm devleti, ilk yüzyıllarında, önemli kimselere devlet arazisinden **katı'a**lar dağıtmıştı. Bunlar geri alınamayan, öşüre tabi özel mülklerdi. İslâmiyet'in genişlemesi bir yanda askerî sorumlulukları arttırırken, katı'aların geri alınamaz oluşu tıkanıklıklar yarattı. Devletin, zilyedliği eski sahiplerinde kalan haraç arazileri üstündeki malî haklarını belli bir süre için, hizmeti istenen ya da ödüllendirilmesi istenilen kişilere bırakması uygulamasına, **ikta** uy-

(22) Özellikle bak. Köprülü. Türkiye'deki tarih düşünüşü üstünde büyük etkisi olmuş Köprülü ile gecikmiş bir polemiğe giremeyeceğimize göre, bu ünlü yazıdaki önemli akıl yürütme ve bilgi kullanımı yanlışlıklarına değinmek rahatsızlık yaratıcı, değinmeden geçmek de zordur. Köprülü 'tımar kurumunda olduğu gibi, Osmanlılar sadece ve sadece Bizans'tan etkilenmişlerdir' diyen bir somut yanlışı düzeltmek isterken 'Osmanlılar Bizans'tan etkilenmemişlerdir' diyerek bir başka kuram ve tarih yanılgısına kaymıştır. Bu etkilenmemiş olmayı **isbat** etmek istediği için de, Müslüman olduğu için yeğlediği ikta'yı, evrensel bir özgünlüğe sahip bir kurum gibi değerlendirmiştir. Ayrıca katı'a ve ikta Köprülü'de karşıkıtır / s. 219 - 31 /.

gulamasına gidildi. Önceleri, ikta sahibi — **muktaya** bırakılan gelir de öşüre tabiydi. Muktanın yararı **(benefice)** topladığı haraç ile ödediği öşür arasındaki farktı. Ancak, iktaların büyük çoğunluğunun ordudaki subaylara dağıtılması ve subay muktalardan vergi toplamanın olanaksız sayılacak kadar güç olması nedeniyle, iktalar bir süre sonra herhangi bir vergi ödeme yükümlülüğü olmaksızın dağıtılmaya başlanıldı. İktalar ücret ödeme niteliği ağır basan yararlandırmalar idi. Devlet hazinesinin aracılığı olmadan, ücretlerin ödenmesinde kullanılacak fonların toplanması ve ücretlere mahsup edilmesini sağlamaktaydı. Mukta'nın gelirlerinden yararlandığı araziler ile, bir arazinin gelirinden yararlanan muktalar, doğrudan üreticiler ile ikta sahipleri arasında yerleşik ve devamlı bağların doğmasını önlemek için, değiştirildi (23).

Siyasal erk ve yararları, aşiret aristokrasisinin çeşitli bölümleri arasında paylaştıran göçebe yapılardan gelmiş Türkmen soylularının, Büyük Selçuklularda olduğu gibi, İslâm devletlerini ele geçirmeleri, toplum yapıları içinde ikta sürelerinin uzaması, mirasla geçmesi, bölge valiliklerinin ikta olarak verilmesi, ikta-valiliklerin ise irsî prensliklere dönüşmesi süreçlerini hızlandırmış olsa gerektir.

Köleci olmayan bir kapitalizm-öncesi tarımın sağlayacağı artığa dayanarak merkezci siyasal yapılar oluşturulmak istenildiğinde, çeşitli toplum ve çeşitli dönemlerde, pronoia, ikta ve timar gibi düzenlemelere gidildiği görülmüştür. Bu düzenlemelerden herhangi birinin evrensel tarihte özgün bir çözümleme sayılamayacağı açıktır. Üstelik Türklerin tarihinde «fakirin hakkını zengine yedirmeyen bir **kerim** devlet» arayanlarımızın beklentilerinin aksine, tarımsal artığın toplanmasındaki bu gibi bürokratik, maaş ödemeci çözümlerin, doğrudan üretici köylü açısından «iyi» olduğu da kendiliğinden söylenemez. Daha da önemlisi, bu gibi çözümler, genellikle, ilk gereksinmeye ters düşen sonuçları da içinde taşımıştır. Merkezci siyasal yapıyı güçlendirmek için başvurulan bu yol, merkezci siyasal yapının zayıflamasında, bu zayıflamayı daha da arttıracak bir geriye tepme yaratmış; tarımsal artığın toplanmasında parçalanmalara, bir başka deyişle feodalleşme sanılan gelişmelere yol açmıştır. Vurgulamak istediğim de budur. Çünkü, Anadolu'da Türkleşme olayı başladığında, Bizans'taki pronoia'nın yerel güçlerin varlığını yansıtan bir kurum olması gibi, Selçuklu, Da-

(23) İkta için bak. Turan (1951) (1958) (1965); Cahen (1970).

nişmendli ve diğer Türk, Türkmen devletlerinde ortaya çıkan ikta uygulaması da, merkezleşmenin zayıfladığı dönemlerde yerel güç odaklanmalarını yansıtan bir tarih olgusudur.

Bu nedenle Anadolu'daki Selçuklu iktası, kendine özgü ve doğrudan üreticiyi yerel siyasal-iktisadî güçlerle başbaşa bırakmayan bir **kerim** çözümleme olarak değerlendirilemez. İkta kurumu üstünde fazla durmanın, Bizans Anadolu'sunun Türkleştiği yüzyıllarda toplumsal yapıdaki değişmeleri kavramamıza kolaylık getireceğini sanmıyorum. Çünkü, bu dönemdeki toplumsal değişmelerdeki asıl önemli yönelişlerin, ikta kelimesinin ima ettiği yönün aksine, artık toplama mekanizmalarının parçalanmışlığı ve dağınıklığını, siyasal yapılarla uzun mesafe ticareti arasında özel tamamlayıcılık ilişkilerinin pekişmesini, yerleşmiş yapılarda feodalleşmeyi andıran özelliklerin ortaya çıkmasını, ve yerleşmiş yapılarla göçebe-otlatıcılık arasındaki çatışmaları vurgulamamızı gerektirdiğine inanıyorum.

Tarımsal artığı toplama mekanizmalarında Selçuklu diye adlandırılan ara dönemdeki olay ve kurumları Osmanlı'ya uzatırken ihtiyatlı olmamızı gerektiren bir başka neden de, Moğol egemenliğinin etkileriyle ilgilidir. 1240'larda başlayan ve yüzyıl kadar süren dolaylı-dolaysız Moğol yönetimi, Anadolu'da küçümsenmeyecek izler bırakmıştır.

Selçuklu devletinin siyasal bağımlılık altına girmesi iktisadî bağımlılıklar getirmiştir. Selçuklular Moğol hükümetinden önemli miktarlarda dış borç almışlar, bu borç geri ödenemeyince, Duyun-u Umumiyesini hatırlatırcasına, Anadolu'nun belli bölgelerindeki vergi gelirleri borcun ödenmesini sağlamak için Moğol aracılarına bırakılmıştır. Bu, tarımsal artığın parasal bir dış ödeme ile doğrudan ilişkilendirilmesine yolaçmıştır. Öte yanda, Selçuklu prensleri birbirleriyle olan iç çekişmelerinde, yerel güçlüleri kendilerine çekebilmek için geniş arazileri mülk olarak dağıtmışlardır ([24]). Doğrudan Moğol egemenliğinin kurulmasından sonra ise, Moğol yönetiminin tarımsal vergi alanlarından özel kişilere satışlar yaptığı görülmüştür. Tarımsal artığın belli araziler üstünde devamlı-mülkiyet hakları olanlarca toplanmasının tarımsal verimliliği arttırdığı, çünkü asker-memur niteliğindeki geçici aracıların «bir yerde uzun vakit kalacakları malum olmadığından geldikleri yeri yağma edip çabucak ceplerini doldurmaktan başka emelle-

(24) Cahen (1968) s. 328 - 32.

ri» bulunmamasının tarımsal yapıyı bozduğu görüşü, Moğol vezirlerince bu satış işleminin gerekçesi olarak açıklanmıştır (25). Tarımsal artıklar üstündeki geçici hakları devamlı mülk haklarına dönüştüren bu işlemlerde hem Selçuklular hem de Moğolların ikta terimini kullanmış olmaları bizi şaşırtmamalıdır. 1250'lerden sonra, ikta, tarım alanları üstünde mirasla geçen, alınıp satılabilen yani mülk niteliğindeki hakları anlatmak için kullanılmıştır. Terimin daha önceki dönemlerde akla getirdiği kurumsal anlamdan bir hayli uzaklaşılmış bulunulmaktadır.

Bütün bunlar göstermektedir ki, 13'üncü yüzyıl sonları ve 14'üncü yüzyıl başlarında, yani Osmanlıların ilk kuruluş dönemlerinde, Anadolu'nun toplumsal yapısında tarımsal **artığın** özel mülk konusu olması bir hayli yaygınlaşmıştı. Bu gözlem, bir «devletçi» Selçuklu toplumsal yapısı — timar'ı arasında doğrudan geçişli bağlantı kurulmasını güçleştirdiği için kanımca önemlidir.

Konya Sultanlığı ve Moğol dönemini Osmanlı ile eklemleştirirken Anadolu'nun 13'üncü yüzyılda yaşadığı canlı ticaret etkinliğinin, ve bu etkinliğin siyasal yapılarla olan bağlantısının da ele alınması gerekmektedir.

12'nci yüzyılda Bizans İmparatorluğunda uzun mesafe ticaretinin canlandığına, ticaret ve taşımacılığın ise büyük ölçüde Avrupalıların denetimine girdiğine daha önce değinmiştim. İstanbul'un Lâtinlerce işgalinden sonra Bizans yönetimi İznik-Batı Anadolu ve Trabzon yörelerinde iki ayrı devlet yapısıyla sürmüş, Selçuklular da Sinop ve Antalya'yı ele geçirerek deniz ticaretine açılmışlardı. 1200'leri izleyen yüzyıllık dönemde, Anadolu dünya ticaretinde olağanüstü bir önem kazanmıştır.

Irak ve Suriye üstünden, İran'dan, İstanbul'dan gelen kara ticareti Konya, Kayseri, Sivas ve Tokat gibi İç Anadolu kentlerinde bileşiyor, Trabzon ve Sinop limanlarından ise hem Kırım ticaretine hem de Venedikliler ve Cenevizler aracılığıyla Avrupa ticaretine bağlanıyordu. Öte yanda, Anadolu, Kıbrıs ve Mısır arasında Antalya aracılığıyla önemli bir ticaret yapılıyordu. İpekli ve pamuklu kumaşlar, Asya'dan gelen baharat ve kıymetli taşlar, kuzey ülkelerinin kürkleri, köleler kervan ticaretinin ana konusunu oluşturuyor, deniz taşımacılığında ise

(25) Ahmet - Zeki Velidi / Togan / s. 30.

buğday, şarap, kereste, deri, tuz, tuzlu balık, şap gibi daha az birim değeri olan mallar da ticaret konusu oluyordu (26).

Bizans gibi Selçuklu devleti de ticaretten sağlanan gelire önemli ölçüde dayanır hale gelmiştir. Limanlarda alınan gümrük resimleri, kervanların uzun karayollarından geçerken ödediği çeşitli vergi, resim ve harçlar, siyasal yapıyı besleyen başlıca bir kaynak olmuştur. Öte yanda, Selçuklu prensleri, vezirleri, valileri hem ticaret girişimlerine özel olarak para yatırarak hem de ticaret kentleri ve yollarında iş hanları, kervansaraylar yaptırarak ticaret etkinliğinin sağladığı artıkla özel olarak ilişkili hale gelmişlerdir.

Moğol egemenliği ise Anadolu üstünden geçen ticaret etkinliğini daha da arttırmıştır. Aslında Batı Asya ve Orta Doğu'da, 1250 - 1350 arasındaki Moğol yönetimi ticaret etkinliğini arttırmaya yönelik bir politikayı bilinçli olarak uygulamıştır. Moğol tüccarları, sermaye ortaklıkları kurarak, poliçe, çek, banka, borsa gibi kurmuları geliştirerek Çin'den Güney Rusya ve Anadolu'ya kadarki çok geniş bir alan üzerinde Asya ticaretindeki en önemli yerleri ellerine geçirmişlerdi. Moğol devleti (devletleri) bu geniş alanda güvenilir, kararlı bir para sistemini yayarak, ticaretten alınan vergilere ve resimlere tekbiçimlilik ve belirillik getirerek, yollarda can güvenliğini sağlayarak ticaret etkinliğini korumak ve arttırmak istemiştir (27). Bu yüzyıllık dönemdeki «'Moğol barışı' Asya'yı kateden yeni yolları Avrupa ticaretine açmıştır» (28). Anadolu'dan geçen yolların üstündeki ve sonundaki, Sivas ve Trabzon gibi ticaret kentleri belki de tarihlerinin en parlak günlerini yaşamıştır.

İtalyan tüccarlarının Avrupa - Asya ticaretinin Orta Doğu bölümündeki üstünlükleri Selçuklu ve Moğol dönemlerinde de sürmüştür. Venedikliler, Bizanslılardan aldıklarına benzeyen ticaret ayrıcalıklarını Selçuklu Sultanlarından da almışlardır. Gıyasettin Keyhüsrev (ölü-

(26) Büyük kervanlarla yapılan kara taşımacılığı ve ticaretinin, o zamanın ölçeklerine göre küçümsenmemesi gerekir. 13'üncü yüzyıl başlarına ait bir örnek Anadolu'daki bir kervanın 400'den fazla İranlı tüccardan oluştuğunu göstermektedir / Cahen (1968) s. 164/. Bu yıllarda Asya içlerinde yapılan taşımacılıkta bir arabanın 250 kg. ile 1500 kg. arasında yük taşıyabildiği bilinmektedir / Bernard s. 277/.

(27) / Togan / s. 14 - 5.

(28) Bernard s. 277.

mü 1211), İzzettin Keykavus (1211 - 1220) ve Alaeddin Keykubat'ın (1220 - 1237) Venediklilere ayrıcalıklar tanıyan ticaret sözleşmeleri imzaladıkları bilinmektedir. Bu sözleşmelere göre kıymetli maden ve taşlar gümrüksüz oluyor, bütün diğer mallar için ise % 10 yerine sadece % 2'lik bir gümrük resmi uygulanıyordu. Venedikliler Selçuklu ülkesinde, kendi aralarında ya da diğer Hıristiyanlarla çıkacak anlaşmazlıklarda ülke-dışı yargı hakları elde ediyorlardı (29). Venediklilerden başka Cenevizlerin de Türkiye'den geçen ticarette etkin oldukları bilinmektedir. Cenevizler ayrıca o dönemlerin en önemli maden işletmelerinden biri olan Foça şap işletmesi üstünde tam bir tekelci kontrol elde etmişlerdi. Antalya, Konya, Sivas gibi Selçuklu kentlerinde Ceneviz tüccarlarına sıklıkla rastlanıyordu. Anadolu'dan geçen ticaretin önemli bir kapısı olan Trabzon ise büyük ölçüde Cenevizlerin iktisadî denetimindeydi. «İran ve Kafkas ticareti ... Büyük Komnenlerin hazinesine para akıtıyor, fakat Cenevizler bunu Batı'ya taşıyordu» (30).

İlhanlı yönetimi de Cenevizlerle sıkı iktisadî ilişkiler geliştirdi. Cenova 1270'lerde Sivas'ta, 1300'lerin başında Tebriz'de ticaret konsolosluğu açtı. İlhanlı devleti deniz taşımacılığında Cenevizleri kullanıyordu. Bir yanda Ceneviz ustalarını Basra körfezine gönderip Hint Okyanusu ticaretinde Arap ve Mısır gemilerine karşı donanma oluşturuyor, öte yanda Karadeniz'de taşımacılığı Cenevizlilere teslim ediyordu. Cenevizlerin etkin olduğu Trabzon devleti ile Tebriz arasında bir ticaret antlaşması yapılmıştı. Kırım, Anadolu, İran, Hindistan arasında İtalyan paraları ve ödeme senetlerine rastlanması, Venedik ve Cenevizlerin Asya - Avrupa ticareti üstündeki denetimlerinin Asya'nın içlerinde uzanmaya başladığını akla getirmektedir (31).

Selçuklu devletinin eriyip gittiği ve Moğol denetiminin Anadolu'da zayıfladığı yıllarda, Anadolu'da beliren yeni Türkmen prenslikleri, bu arada Osmanlılar, böyle bir ticaret etkinliğinin arasında kurulmuştur. Bunlar da İtalyan tüccarlarıyla sıkı ilişkilere girmiştir. Moğol denetiminin çökmesi Anadolu'dan geçen transit ticaretini bir ölçüde zayıflatmışsa da, sahillerde yeni bir ticaret ilişkileri ağı ortaya çıkmış, Anadolu'nun kendi ürünleriyle katıldığı ticaretteki gelişmeler belki de daha hızlanmıştır. Floransalı tüccarların Antalya'daki Hamidoğulları'ndan

(29) eyd s. 333 - 4. 1220 tarihli belge için bak. Turan (1958).
(30) Runciman (1933) s. 136.
(31) / Togan / s. 16 - 8; Cahen (1968) s. 321 - 4.

gümrük ve diğer ticaret ayrıcalıkları aldıkları, Menteşe Beyliğinde Rodosluların, Aydın Beyliğinde ise İtalyanların etkin oldukları, şap madenciliği nedeniyle Ayasoluk (Efes) gibi limanlarda Batılılara kolaylıklar sağlandığı bilinmektedir. Aydınoğulları, 1348 antlaşmasıyla Venediklilere ve müttefiklerine ticaret ayrıcalıkları vermişler, Venedikliler de Ayasoluk ve Balat'ta ticaret konsoloslukları açmışlardır. Osmanlılar ise ilk kapitülasyonlarını 1352 yılında Cenevizlere bağışlamışlar, İzmir gibi Venediklilerin etkin olduğu yerleri de ele geçirince aynı hakları Venediklilere de tanımışlardır (32).

4. Bazı sonuçlar

Bizans'ta tarımsal artığın göreli olarak merkezci bir siyasal-bürokratik yapı eliyle toplanmasının 11'inci yüzyılda zayıflamasıyla başlayan ve Osmanlı devletinin kuruluşuna kadar uzanan zaman aralığında, Anadolu'daki toplumsal kuruluşların oluşturduğu yapılarda, hem yatay sosyo-politik parçalanmayı arttıran hem de çoklu ve dikey siyasal, ideolojik katmanlaşmaları başlatan gelişmeler görülmektedir. Bu aralıkta, iktisadî, siyasî ve ideolojik yapılarıyla adeta Avrupa'dakini andıran bir feodalleşmeyi görür gibi olmak mümkün. Bu yüzyılların Anadolu'sunda, Avrupa'daki köleci Roma toplum yapısıyla ilkel-komünal Germen aşiret yapılarının çatışmasını hatırlatan bir çatışma da vardır. Göreli olarak merkezci bir yapı içinde toplanan artıkla ilişkili yerleşik köylülük ve kent olguları ile göçebe-otlatıcılık arasında görülen çatışma, kuramsal olarak, bu iki ayrı toplumsal kuruluşun iç içe geçmesinden bir yeni kuruluşa doğru yönelen gelişmelere rastlamak beklentisini yaratmaktadır. Ancak Avrupa'dakinin aksine, Anadolu'daki çatışmanın belirlenmiş (determinate) bir yeni toplumsal kuruluşa yol açmadığını söylememiz yanlış olmayacaktır. Ne feodalleşmenin kararlılık kazandığı ne de arada bir yeniden kurulan merkezci siyasal yapıların ekonomi üstünde sürekli bir denetim kurabildikleri belirlenmemişlik hali, ki bu soyut genellemenin Osmanlı'nın ilk birkaç yüzyılını anlamamızda işe yarayacağını sanıyorum, yanılmıyorsam bu çatışmanın başlıca ürünüdür.

Anadolu'daki siyasal yapıların, Avrupalıların etkin ve başat olduğu ticaret ilişkileri aracılığıyla Avrupa'daki kapitalist gelişme olgusu-

(32) Cahen (1968) s. 324 - 6; İnalcık (1970) s. 1182 - 3.

na karşı özel bir duyarlılık kazanmalarının temelleri de bu zaman aralığında atılmıştır. Anadolu'nun tarım ve tarım dışı üretim kesimlerinde belirgin bir teknoloji durağanlığının olduğu, belki de gerilemelerin ortaya çıktığı bu yüzyıllarda, Anadolu'daki siyasal yapılar, giderek daha çok, bir ucunda Avrupa'daki kapitalist birikimin bulunduğu ticaret etkinliğiyle sıkı ilişkilere girmiştir. Ticaret aracılığıyla el konulan artığa kritik ölçüde dayanan sayisal varoluş, toplumsal yapının üretim katlarındaki kapitalizm-öncesi nitelikler değişmezken, Anadolu'daki siyasal yapıların kapitalist gelişme dinamiğinden etkilenmesini başlatmıştır. Kanımca, Anadolu tarihini bir kapitalist dünya ekonomisinin gelişmesi sürecinde merkez-çevre ilişkileri içinde değerlendirmeye, 16'ncı yüzyıldan önce başlamakta yarar vardır.

Temmuz 1977, Ankara.

BAŞVURMA

ANDERSON, P. (1974) : **Passages from Antiquity to Feudalism** (London).

BARKAN, Ö. L. (1957 - 1958) : «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles» **Journal of the Economic and Social History of the Orient** 1 (1).

BERNARD, J. (1971) : «Trade and Finance in the Middle Ages».

CIPOLLA, C. M. (1972) : ed. **The Fontana Economic History of Europe, The Middle Ages** (Glasgow).

BRAUDEL, F. (1966) : **The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II,** c. 1, c. 2 (Glasgow, 1975).

CAHEN, C. (1968) : **Pre-Ottoman Turkey** (London).

CAHEN, C. (1970) : «Ikta» **EI** c. 3.

DeROOVER, R. (1963) : «The Organization of Trade». **The Cambridge Economic History of Europe** c. 3 (Cambridge).

DIEHL, C. (1957) : «The Economic Decay of Byzantium».

CIPOLLA, C. M. (1970) : ed. **The Economic Decline of Empires** (London).

HEYD, W. (1878) : **Yakın-Doğu Ticareti Tarihi** (Ankara, 1975).

İNALCIK, H. (1970) : «Imtizayat - The Ottoman Empire» **EI** c. 3.

KÖPRÜLÜ, M. F. (1931) : «Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar» **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası** 1 (1).

MARX, K. (1857 - 1858) : **Grundrisse, Introduction to the Critique of Political Economy** (Middlesex, 1973).

OSTROGORSKY, G. (1941) : «Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages» **The Cambridge Economic History of Europe** c. 1 (Cambridge).

OSTROGORSKY, G. (1952) : «La pronoia Contribution à l'étude de la féodalite a Byzance et chez les slaves du sud» **Byzantion.**

OSTROGORSKY, G. (1962) : «La Commune Rurale Byzantine» **Byzantion** c. 32.
RUNCIMAN S. (1933) : Byzantine Civilization (New York).
RUNCIMAN S. (1952) : «Byzantine Trade and Industry» **The Cambridge Economic History of Europe** c. 2 (Cambridge).
RUSSELL, J. C. (1958) : «Late Ancient and Medieval Population» **Transactions of the American Philosophical Society** 43 (3).
SVORONOS, N. (1976) : «Remarques sur les Structures Economiques de l'Empire Byzantine au XI. siècle» **Travaux et Memoires** c. 6.
VELİDİ, Ahmet - Zeki (Togan) (1931) : «Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti» **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası** 1 (1).
TURAN, O. (1951) : «İktâ» **İA** c. 5.
TURAN, O. (1958) : **Türkiye Selçukulları Hakkında Resmî Vesikalar** (Ankara).
TURAN, O. (1965) : Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti (İstanbul, 1969).
Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952 - 1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136 - 1162) (Ankara, 1962).
VASILIEV A, A. (1933) : «On the Question of Byzantine Feudalism» **Byzantion.**
VASILIEV A, A. (1952) : **History of the Byzantine Empire** c. 1, c. 2 (Madison).
VRYONIS, S. (1971) : **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century** (Berkeley).
WALLERSTEIN, I. (1974) : «The Rise and Future Demise of the World Capitalist System, Concepts for Comparative Analysis» **Comparative Studies in Society and History** 16 (4).
YINANÇ, M. H. : «Danişmendliler» **İA** c. 3.

20. YÜZYIL BAŞLARI OSMANLI İMPARATORLUĞU İŞÇİ HERAKETLERİ VE SOSYALİST AKIMLAR TARİHİ ÜZERİNE YAYIMLANMAMIŞ KAYNAKLAR

Paul DUMONT (*)

19. yüzyılın son onyıllarında sosyalist düşünce giderek Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılmaya başlamıştı. Özellikle «azınlıklar» —Ermeniler, Yahudiler, Rumlar, Sırplar, Bulgarlar— «yıkıcı» fikirlere duyarlı kesimleri oluşturuyorlardı. Ermeni partisi Hınçak Ağustos 1887'de Cenevre'de oluşturulmuştu. Daşnaksutyun 1890 yılında kurulmuştu (1).

Aynı dönemde sosyalizm Makedonya'da da yeşermeye başlamıştı. 1895 yıllarında Bulgaristan'dan gelen devrimci militanlar Avrupa Türkiyesine sızmışlar, Selânik, Edirne, Üsküp, Manastır, İskeçe gibi bölgenin «sanayi» kentlerinde genellikle Bulgarca sosyalist broşürlerin dağıtımına girişmişlerdi (2). Birkaç yıl sonra, Filistin'e ikinci Yahudi göçü dalgasıyla, işçi sınıfının tarihsel görevi ve sınıf savaşının gereği üzerine söylev ve yazılar Orta Doğu'nun bağrında duyulmaya başlıyordu (3). İlk zamanlarda, sosyalist fikirlere bulaşmaktan yalnız Türk unsuru korunabilmişti. 1908 Jön Türk devrimine dek sosyalizm müslüman lar arasında ancak bir avuç aydını cezbedebilmişti (4). Türk unsu-

(*) Paul Dumont: Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi, Paris. **«Sources inédites pour l'histoire du mouvement ouvrier et des courants socialistes dans l'empire Ottoman au début du XX e siècle»** başlığını taşıyan bu tebliğ Birinci Uluslararası Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarihi Kurultayına (Ankara, 1977) sunulmuştur Yazıyı Türkçeye Zafer Toprak çevirmiştir.

(1) Ermeni devrimci hareketi ile ilgili olarak, örneğin, şu esere başvurunuz: Louise Nalbandian, **The Armenian Revolutionary Movement,** Berkeley and Los Angeles: Un. of California Press, 1967.

(2) Makedonya'da sosyalist akımların gelişimi için bakınız: Danco Zografski, **Za rabotnickoto dvizene vo Makedonija do Balkanskata vojna,** Skopje, 1950.

(3) Siyonist sosyalizmiyle ilgili olarak şu çalışmaya bakınız: Walter Laqueur, **Histoire du Sionisme,** İngilizceden çeviri, Paris: Calmann-Lévy, 1973.

(4) Bu konuda A' Cerrahoğlu'nun **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı,** İstanbul: May yay., 1975'de biraraya getirilmiş bir dizi çalışmasına bakınız. Müslüman çevrelere sosyalizmin girişi ile ilgili çalışmalar arasında özel-

runun hâkim olduğu ilk örgüt, Osmanlı Sosyalist Fırkası, 1910 Eylülünde Hüseyin Hilmi tarafından kurulacaktı (5).

1908 yılı şüphesiz, Osmanlı işçi hareketleri ve sosyalizm tarihinde temeli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Jön Türk devrimi ertesi patlak veren (çoğu yabancı sermayeye karşı) büyük grevler, doğuş halinde de olsa, Türkiye'de gerçek bir işçi sorunu olduğunu ortaya kokuyordu (6). Bu olgudan güç alan sosyalist grupçuklar propaganda faaliyetlerini yoğunlaştırmışlar ve kitle örgütleri oluşturmaya koyulmuşlardı. Yeni rejim, (özellikle 31 Mart karşı devrimi ertesi) otoriter yönelimlere rağmen, İmparatorlukta devrimci fikirlerin yayılımına görece olanak sağlıyordu. Nitekim sosyalizm 1908 Aralığında Osmanlı parlanmetosuna dahi sızmayı başarmıştı.

Yarım düzine «sosyalist» milletvekili dönemin tüm önemli tartışmalarına katılmışlar, sürekli İttihat ve Terakki'nin ekonomik ve toplumsal politikasının yetersizliğini vurgulamışlardı (7).

Osmanlı sosyalizminin altın çağı 1908 - 1912 yılları arası, Türkiye'de iki büyük sosyalist propaganda merkezi oluşuyordu: İstanbul ve Selânik. Şüphesiz Edirne, İzmir, Bursa gibi diğer Türk kentlerinde de militanlardan oluşan grupçuklar vardı. Ancak elimizdeki veriler bu kesimlerin oynadıkları rol konusunda kesin bir fikir elde edilmesini olanaksız kılmaktadır. İstanbul'da sosyalist düşünce özellikle Ermeni devrimci örgütlerince, ve daha ılımlı, Hüseyin Hilmi'nin Osmanlı Sosyalist Fırkası ve H. Vezestenis'in yönetimindeki bir Rum kuruluşu «Toplumsal Araştırmalar Grubu» gibi bir dizi örgütçe yayılıyordu. Selânik'te en aktif militanlar ya Bulgar kesiminin, ya daYahudi topluluğunun üyeleriydi. Yanıbaşında Bulgaristan gibi önemli bir marksist literatür kaynağı olan Selânik bu dönemde İstanbul'dan da daha ilerde, Osmanlı

---

likle bakınız: Esmeralda Gasanova, «İz İstorii rasprostranenija marksistskikh ide ve Turtsii (konetz XIX - nacalo XX v)», **Marksizm in strani vostoka,** Moskova, 1970.

(5) Bu örgütle ilgili en iyi toplu çalışma: Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar. 1908 - 1925,** İkinci baskı, Ankara: Bilgi Yay., 1967.

(6) Bu grevlerle ilgili olarak geniş bir literatür bulunmaktadır. Bakınız: Oya Sencer. **Türkiye'de İşçi Sınıfı. Doğuşu ve Yapısı,** İstanbul: Habora Kitabevi, 1969.

(7) Bu konuda «sosyalist» milletvekillerinden Dimitar Vlahov'un tanıklığına başvuruyoruz. D. Vlahov anılarında birçok sayfayı parlamenter faaliyetlerine ayırmıştır. D. Vlahov, **Memoari,** Skopje, 1970.

sosyalizminin gerçek merkezini oluşturuyordu. Bulgar sosyal demokrasinin iki kanadı, «geniş Sakasoff»çular ve «dar Blagoev»çiler karşıt risale ve gazetelerde Selânik'te kavgalarını sürdürüyorlardı. Kentin en önemli topluluğunu oluşturan Yahudiler ise 1909'dan beri binlerce sempatizanı kapsayan önemli bir örgüte, «Sosyalist İşçi Federasyonu»na sahiptiler.

Bu değişik gruplaşmalar yirmi küsur seneden beri birçok araştırmaya konu olmuşlardır. D. Zografski, S. Velikov gibi Balkan tarihçileri ve A. Noviçev, R. Kornienko gibi Sovyet tarihçileri öncülüğünde bir dizi çalışma ertesi, son yıllarda M. Tunçay, G. S. Harris ve O. Sencer'in çalışmaları ve diğer birkaç araştırma dönemin aydınlatılmasına büyük katkılarda bulunmuşlardır ([8]). Bugün bu «uzmanların» gayretleriyle Osmanlı İmparatorluğu sosyalist ve işçi hareketleri unutulmaktan tümüyle kurtulmuşa benzer.

Ancak, yıllar boyunca değerlendirilen sayısız kaynaklara rağmen, konu hâlâ küçümsenemeyecek ölçüde karanlık nokta arzetmektedir. Bu nedenle yeterince aydınlanmamış bir dizi sorun üzerinde bildiklerimizi yenilemeye ve zenginleştirmeye yarayabilecek yayınlanmamış kaynakları sunmak bize ilginç göründü. Şüphesiz bu çalışmanın kapsamında, bugün için ulaşılabilecek malzemenin tümünü kapsayacak bir envanter verme çabası içersinde değiliz. Bugüne dek tarihçilerin sistematik araştırmalarında gözden kaçmış bir dizi ilginç kaynağı vurgulamak bizim için yararlı göründü.

Sunduğumuz verilerin çoğunluğu Selânik kenti yörüngesinde toplanmakta. Şüphesiz Osmanlı sosyalizmini Selânik unsuruna indirgemeyi hiç bir zaman düşünmedik. Ancak bu kentin önemini vurgulamak gerekirdi. 1912 yılına dek Selânik «Sosyalist İşçi Federasyonu» İmparatorluktaki tüm örgütler içersinde kitle tabanına oturan tek kuruluştu; aynı zamanda İkinci Enternasyonal'in muhatap olarak gördüğü tek örgüttü.

---

(8) D. Zografski, **op, cit.,** Stefan Velikov, «Sur le mouvement ouvrier et sociaaliste en Turque après la révolution jeune-tuique de 1908», **Etudes Balkaniques** (Sofia), Sayı 1, 1964, s. 29 - 48; A. Noviçev, «Zarozhdenie rabochego i sotsialisticheskogo dvizheniia v Turtsii», **Uchenye zapiski Leningradskogo Universiteta,** Sayı 304, 1962, s. 3 - 29; R. Kornienko, «Nachalo rabochengo dvizheniia v Turtsii», **Narody Azii i Afriki,** Sayı 1, 1964, s. 98 - 105, M. Tunçay, op cit.; G. S. Harris, **The Origins of Communism in Turkey,** Stanford, 1967; O. Sencer, **op. cit.**

Çalışmamızın ilk kısmı Federasyonun, merkezi Brüksel'de bulunan Sosyalist Enternasyonal Bürosu (SEB) ile olan yazışmalarına ayrılmıştır. Daha sonra, özellikle, Selânik örgütünün Yahudi ve Bulgar militanlarınca yayınlanmış Selânik sosyalist basınını inceleyeceğiz. Son olarak da Batı sosyalist yayın organlarına başvuracağız ve SEB bülteninin konu açısından önemini vurgulayacağız.

SOSYALİST İŞÇİ FEDERASYONU'NUN SEB İLE YAZIŞMALARI

Sefardit Yahudi militan grubunun (A. Benaroya, A. J. Aditti, D. Recanati, J. Hazan) ve bir miktar Makedonya Bulgarının (özellikle A. Tomov ve D. Vlahov) 1909 Mayıs - Haziran aylarında kurduğu Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu (SİF) üyelik için 1909 Haziranında Enternasyonale başvurmuştu (9). SİF Selânik Bulgar sosyalist grubuyla birlikte Enternasyonal'in Osmanlı seksiyonu, diğer bir deyişle «Türkiye İşçi Partisi»ni olşuturmak istiyordu (10). SEB'nun 7 Kasım 1909 tarihli oturumunda başvuru incelendi. Toplantı sırasında SEB Sekreteri Camille Huysmans, daha önce 1097'de «Türk Ermenistanı alt seksiyonu»nun Enternasyonal'e kabul edildiğini hatırlattı. Toplantıda Osmanlı seksiyonunun ancak Türkiye'deki tüm milliyetleri kapsayacak bir biçimde oluşturulabileceği karara bağlandı. Vaillant'ın önerisi üzerine SİF, Osmanlı seksiyonu olarak değil, ancak «Selânik işçileri alt seksiyonu» olarak, ve SEB'nda bir oyla temsil hakkı tanınarak, Enternasyonale alındı (11).

Üyelik ertesi, SİF'yla SEB sekretaryası arasında yoğun bir yazışmaya girişildi. Bugün elimizde 1909 - 1914 yıllarını kapsayan yüz civarında mektup bulunmaktadır. SEB arşivlerinde Georges Haupt tarafından ortaya çıkarılan bu belgeler Federasyonun günü gününe faaliyet-

(9) Örgütün tarihçesini, bu tebiğin kapsamında, ayıntılarıyla veremiyoruz. Georges Haupt'un şu çalışmasına başvurunuz: **«Introduzione alla storia della Federaziona operaia socialista di Salonicco», Movimento operaio et socialista,** XVIII/1, Ocak - Mart 1972, s. 99 - 112. Şu çalışmaya da bakınız: Paul Dumont, «Une organisation socialiste ottomane: la Fédération ouvrière de Salonique (1908 - 1912), **Etudes Balkaniques** (Sofya), Sayı 1, 1975, s. 76 - 88.

(10) Bkz: **Bulletin périodique du B.S.I.,** Sayı 1, 1909, s. 13.

((11) Bkz: **Bulletin périodique du B.S.I.,** Sayı 2, 1909, s. 43.

lerini izleme olanağı veriyor ve Jön Türk iktidarınca önlerine çıkarılan engelleri Selânik sosyalistlerinin ne tür yöntemlerle aşmayı başardıkları konusunda değerli bilgiler sağlıyor.

SİF'ndan Camille Huysmans'a gönderilen mektupların çoğunluğu ya J. Hazan'ın ya da Saul Nahum'un imzasını taşıyor. J. Hazan, Federasyonun sekreterlerinden biriydi. SİF Genel Sekreteri A. Benaroya'nın Osmanlı hükümetince Sırbistan'a sürülmesi üzerine, 1911 yılından itibaren örgütün yönetimini üstlenmişti (12). Saul Nahum SİF'nun Paris temsilcisi idi. 1910 Ekiminde SEB nezdinde Federasyonu resmen temsille görevlendirilmişti. Saul Nahum kısa sürede Camille Huysmans ve bazı Fransız sosyalist yöneticileriyle temas kurmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasal durumdan onları sürekli haberdar etmişti. SİF yazışmalarında rastladığımız diğer imzalar A. Benaroya, A. Hasson ve D. Recanati'dir. Federasyonun kurucularından olan bu sonuncusunun, Rod imzasıyla Ladino dilindeki Selânik basınında yazıları çıkıyordu. A. Hasson ise, Bulgar sosyal demokrasisi «dar» kanadı temsilcisi idi. Plekhanov'un kuramlarından büyük ölçüde etkilenmiş olan A. Hasson'un Federasyonun en radikal unsurlarından biri olduğu sanılmaktadır.

SEB'ndan gönderilen mektupların çoğu Camille Huysmans'ın imzasını taşımaktadır. Maalesef bunlardan ancak onunu bulabildik. Bazıları büyük bir önem arzetmektedir; zira bunlar Osmanlı sosyalizminin Jön Türklerce çökertilmesinin engellenmesi için Enternasyonal'in giriştiği ve önerdiği bir dizi faaliyet üzerine bizlere ayrıntılı bilgi sağlamaktadır.

Elimizdeki ilk belge 20 Haziran 1909 tarihini taşımaktadır. Osmanlı Mebusan Meclisince gündeme alınan işçi aleyhtarı Tatil-i Eşgal kanun tasarısını protesto etmek amacıyla, SİF'nun gişirimiyle örgütlenen gösteri ile ilgili bir iletişidir. Belgeye göre 23 Selânik işçi örgütü mi-

(12) 1887 yılında Vidin'de doğan A. Benaroya genç yaşta soyalizmi benimsedi. 1905 yılında Bulgaristan'a göç etti ve Nikolaj Harlakov'un «anarko-liberal» hareketi saflarında yer aldı. Jön Türk devrimi ertesi Selânik'e gitti ve SİF'nu ortaya çıkaracak olan musevî sosyalist çevrede ön plana geçti. 1924 yılına dek SIF sekreterliği görevinde bulundu. O tarihte SİF'nun da üyesi olduğu Yunan Komünist Partisi'nden ayrıldı. 1931 Martında, Selânik'te, **Tahidromos**'da çıkan anıları 1975'de ikinci kez yayımlandı: Abraham Benaroya, **I Proti stadiodromia tou ellinikou proletaiiatou,** Atina. 1975.

ting'e katılmayı kabul etmiş ve ırk ve din ayırımı gözetmeksizin altı binin üzerinde emekçi çağırıyı yanıtlamıştı.

Bu ilk metni izleyen belgeler arasında SEB'na gönderilen iki raporu vurgulamak gerekir: Kopenhag Kongresi (Ağustos 1910) nedeniyle biri A. Benaroya'nın diğeri, Federasyonun «ılımlı» çizgisine karşı Makedonya'da birçok örgüt kuran Bulgar sosyal demokrat partisinin («dar» eğilim) önde gelen üyelerinden Vasil Glavinov'un [13] raporları. Her ikisi de bizlere Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk sosyalist örgütlerin tarihçesi üzerine toplu bir bakış sağlamakta [14]. Raporlar aynı zamanda bizleri temel bir sorun üzerinde aydınlatıyor: Federasyonun İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkileri. Bu konuda iki karşıt tanıklıkla karşılaşıyoruz. Glavinov'a göre, burjuvazinin aleti olan SİF sosyalist bir örgütü değil, ancak «İktidardaki Jön Türk partisinin bir şubesi»ni temsil ediyordu. A. Benaroya ise örgütün «ortodoks» niteliğinin altını çiziyor ve 1908 - 1909 yıllarında giderek bozulan SİF ve İttihatçı ilişkilerini vurguluyordu.

Benaroya'nın yaklaşımının gerçeği daha tutarlı yansıtmakta olduğu söylenebilir. Nitekim bu belgeyi izleyen mektuplar, geniş ölçüde, kötüleşen durumla ilgili haberlere yer vermektedir. 3 Aralık 1910 tarihinde, Saul Nahum, C' Huysmans'a yazdığı mektupta İttihatçıların Federasyonun Selânik'teki lokalini kapatmaları için emir verdiğini iletmektedir. Giderek, İttihat ve Terakki Cemiyeti, sosyalistleri tedirgin edici faaliyetlerini yoğunlaştıracaktır.

İttihatçıların sosyalist örgütleri çökertme emellerine rağmen bu örgütler yine de yaşamlarını sürdürebilmişlerdir. Hatta hükümet kıyımlarına karşı tek bir cephede toplanmayı deneyeceklerdir.

SİF yazışmaları Ocak 1911 başlarında Selânik'te toplanan Türkiye'nin bellibaşlı sosyalist ve işçi örgütleri konferansı üzerine maale-

(13) Vasil Glavinov (1869 - 1929) Makedonya sosyalizmi önderlerindendi. Sol eğilimli Bulgar sosyal demokratlara mensuptu. 1908 - 1909 yıllarında Makedonya'da birçok işçi örgütü kurmayı başardı. Yalnız Bulgarlardan oluşan bu örgütlerin, ilk sayısı 1909 Ocak ayında Sofya'da yayımlanan **Rabotniçeska Iskra** (İşçi Kıvılcımı) adlı bir organları vardı. Glavinov SIF'na karşı kavgasını özellikle bu organla sürdürdü.

(14) Her iki belge Georges Haupt tarafından yayımlanmıştır: «Le début du mouvement socialiste en Turquie», **Le mouvement social,** Sayı 45, Ekim - Aralık, 1963, s. 121 - 137.

sef yeterli bilgi vermemektedir. Selânik sosyalist basını, aşağıda göreceğimiz gibi, bu konuda çok daha veluttur. Elimizdeki birkaç belge, şüphesiz, bu toplantının amacı hakkında bizlere ışık tutmaktadır: İttihat ve Terakki'nin «işçi duşmanı» ve «anti-sosyalist» önlemlerine karşı koyabilmek için toplantıda hazır bulunan örgütler arasında bir ittifak olşuturmak.

3 Mayıs 1911 tarihinde J. Hazan'ın Selânik'ten C. Huysmans'a yazdığı mektup 1 Mayıs gösterilerinin başarıyla sonuçlandığını açıklıyordu: 7.000 emekçi bayrama katılmıştı. Ancak 1911 yaz ve güz aylarında baskı giderek artacaktı. Bir miktar Selânikli (bu arada A. Benaroya) ve İstanbullu (İsmail Faik, Hasan Namık, Hüseyin Hilmi v.b.) militan tutuklanarak sürgüne gönderiliyordu. J. Hazan ve S. Nahum'un uyarıları üzerine SEB, Osmanlı parlamentosu reisi Ahmet Rıza nezdinde teşebbüse geçecek ve hatta, mason örgütleri kanalıyla müdahalede bulunmayı deneyecekti. Ancak bütün bu girişimler sonuçsuz kalacaktı.

İlginç olan nokta, bütün bu baskılara rağmen, Osmanlı sosyalistlerinin Trablusgarb savaşı patlak vermesiyle birlikte İttihatçılara arka çıkmalarıdır. 1911 Ekiminden itibaren Türk - İtalyan savaşı SİF'nun ve diğer Osmanlı örgütlerinin temel kaygularını oluşturmaktadır. Bu arada SİF, SEB kanalıyla İtalyan sosyalistlerine baskı yaparak hükümetleri ve kamuoyu nezdinde müdahalede bulunmalarını sağlamaya çalışmıştır.

Trablusgarb bunalımıyla ilgili belgelerden sonra Paris'te S. Nahum ve «Osmanlı Sosyalist Fırkası» temsilcisi Dr. Refik Nevzat ([15]) arasındaki ilişkiler üzerine bir dizi mektupla karşılaşmaktayız. Bu belgeler Selânik Federasyonunun Hüseyin Hilmi'nin örgütüyle ilişki kurmayı başardığını göstermektedir. 1911 sonlarına doğru, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyalist grupların tek bir örgüt, belki de tüm «milliyet-

(15) Dr. Refik Nevzat 1894 yılında Paris'e gelmiş ve senelerce Jön Türk örgütlerinde çalışmıştı. 1909 yılında, yine Paris'te İttihatçılara karşı muhalefete geçmiş ve Şerif Paşa'nın başı çektiği Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkasının (Le Parti radical ottoman) kurucuları arasında yer almıştı. Aynı zamanda, sosyalist literatür yayımcılığına girişmiş ve özellikle, elle yazıp litografla bastığı gazetesi Beşeriyet'i yayımlamıştı. Daha sonra Hüseyin Hilmi grubuyla temas kurmuş ve 1912'de, elimizde programı bulunan Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın Paris şubesini açmıştı. Türk sosyalizminin öncülerinden sayılan Refik Nevzat 1960 yılına dek Fransa'da yaşamış ölümünden birkaç ay önce Türkiye'ye dönmüştür.

lerin» temsil edildiği bir «federasyon» oluşturmaya yöneldiklerini düşünmek mümkündür. O dönemde Türkiye'de bulunan ve adı sık sık SİF yazışmalarında geçen meşhur «devrim taciri» İsrael Helfand «Parvus»un bu yakınlaşmayı kotaranlardan biri olduğu da akla gelebilir ([16]).

1912 Şubatından itibaren Osmanlı sosyalistlerinin tüm dikkatleri genel seçimlere çevrilmişti. İttihatçılar bu seçimlere meclisteki çoğunluklarını pekiştirmek için gitmişlerdi. Elimizdeki belgeler muhalefetin öngördüğü seçim kombinezonları üzerine değerli bilgileri sağlamaktadır ([17]). Belgeler aynı zamanda İttihatçıların zafere ulaşmak için uyguladıkları yöntemleri de —tehdit, tutuklama, kaba kuvvet— aydınlatmaktadır.

İttihatçıların gövde gösterileriyle seçim kampanyası, tabiî ki, İttihatçıların zaferiyle sonuçlandı. Nisan - Temmuz 1912 arası sosyalist ve işçi hareketlerine karşı baskı giderek tırmandı. Hükümetin keyfî davranışlarına karşı başkaldıran tek örgüt SİF değildi. Nisan ayı sonlarında, İstanbul'da, militanlarının çoğunu kentin Rum zanaatkârlarından çeken «Toplumsal Araştırmalar Grubu», SİF yanısıra, «Jön Türk hükümeti terörizmi»ne karşı sesini yükseltti. Ancak Ağustos ayından itibaren iktidar İtilafçıların eline geçti ve seçim sırasında bu örgütü destekleyen SİF, Hınçakyan ve Osmanlı Sosyalist Fırkası bir derece yumuşamadan yararlandılar.

1912'nin son aylarında yeni bir dönem başlıyordu: Balkan Savaşları. SİF yazışmaları Selânik sosyalistlerinin bunalım karşısında tavırlarını belâgatli bir tarzda belgelemektedir: Federasyon, Türkiye'nin komşularının «barbarlığını» dile getiriyor ve tüm gücüyle bir Balkan federasyonuna arka çıkıyordu. Selânik'in Yunanlılarca alınmasından sonra, 9 Kasım 1912'de, Yunan askerinin «mezalimini» protesto ediyor ve genel olarak, Balkanların siyasal haritasında her türlü değişikliğe karşı çıkıyordu. İstanbul «Toplumsal Araştırmalar Grubu» da, Rum militanlardan oluşmasına rağmen, benzer bir tavır alıyordu.

---

(16) Parvus ile ilgili olarak şu kitaba başvurunuz: Z. A. B. Zeman ve W. B. Scharlau, **The Merchant of Revolution. The Life off Alexander Israel Helphand (Parvus)**, Londra, 1965.

(17) İttihat ve Terakki'ye karşı aday göstermek amacıyla SİF, Hınçak ve bazı milliyetçi gruplar Hürriyet ve İtilaf'la bir seçim koalisyonu oluşturmuşlardı. D. Vlahov anılarında bu seçim kampanyasına birçok sayfa ayırmıştır.

1912 Kasımından itibaren Selânik Yunan sınırları içersinde yer almaktadır. Bu nedenle SEB arşivlerinde saklanan SİF'nun mektupları, bundan böyle Osmanlı sosyalizmi tarihini ilgilendirmemektedir. Bu arada şunu belirtmek gerekir; Balkanlarda statükonun bozulması Federasyon militanları üzerinde büyük bir şok etkisi yaptı. 1913 yılının ilk aylarındaki yazışmalar, açıkça, Federasyonun bu oldu bittiye karşı tavrını belgelemektedir. Yunan egemenliği karamsar bir tarzda yorumlanmakta, Makedonya sorununun Yunanlılarca ele alınışı, yürütülmesi güç bir çözüm olarak sunulmaktadır. Federasyon ancak 1913 yılı sonlarına doğru giderek Yunan devleti çerçevesine uyum sağlayabilecektir.

SELÂNİK SOSYALİST BASINI

Yukarıda belirtildiği gibi SİF'nun örgüt içi tarihi açısından SEB'na gönderdiği mektupların temel kaynak oluşturdukları yadsınamaz. Ancak bu yazışma dizini yine de belirgin boşluklar oluşturmaktadır. Selânik yöresi işçi yaşamı üzerine hemen hemen hiç bir bilgi verilmemektedir; SİF'nun «kuramsal» yönelimleri suskunlukla geçiştirilmektedir. Ne var ki bu boşlukları doldurabilecek diğer bir kaynağa sahibiz: 1909 - 1919 yılları arasında Selânik sosyalistlerince yayınlanan dergiler

Bu dönemin tüm dergilerini bulamadık. Örneğin Dimitar Vlahov'un anılarında ([18]) sözünü ettiği bir dizi yayın organı —1909 yaz başlarında çıkan **Sosyalistiçeska Federasia,** 1912 seçimleri nedeniyle Türkçe yayınlanan **Mücadele**— elimize geçmedi. Buna karşın bizlerin Selânik sosyalist militanlarının eylemleri ve kuramsal yönelimleri üzerine bir fikir sahibi olmamızı sağlamaya yetecek —Georges Haupt'un ortaya çıkardığı— SİF'nun diğer yayınlarının epey komple koleksiyonlarına başvurma olanağımız oldu.

Federasyonun elimizdeki ilk organı 1909 yılının 15 Ağustos - 16 Ekim dönemini kapsamaktadır. Dört ayrı dilde yayınlanan haftalık bir dergidir: Türkçe **Amele Gazetesi,** Yunanca **Efimeris tu Ergatu,** Bulgarca **Rabotniçeski Vestnik** ve Ladino dilinde **Jornal do Laborador.**

(18) D. Vlahov, **op. cit.,** s. 161 - 172.

Her bir baskının kendine özgü bir görünümü vardı. Bir dilden diğerine, yayınlanan metinlerde geçiştirilemeyecek farklar görünmekteydi. Yunanca ve Türkçe baskıları Bulgarca ve Ladinoya oranla çok daha kısaydı. Dört ayrı basım içersinde Angel Tomov'un yönetimindeki **Rabotniçeski Vestnik** en kapsamlı ve «kuramsal» olanıydı. **Amele Gazetesi** ve **Efimeris tu Ergatu** okuyucu bulamayışları nedeniyle ancak dört sayı çıkabilmişlerdi. **Jornal do Laborador** ve **Rabotniçeski Vestnik** ise 16 Ekim 1909 tarihli dokuzuncu sayıya dek tutunabilmişlerdi. SİF'nun Camille Huysmans'la yazışmalarına bakılırsa bu son iki organın yayımlanışı parasal nedenlerle durdurulmuştu (19). Ancak başka etmenlerin de rol oynadığını gösteren belirtiler var. Gazetenin yayım yaşamından çekilişi SİF'nun içersinde, Bulgar militanların çoğunluğunun örgütten ayrılmasıyla sonuçlanan, önemli bir bunalımla aynı tarihlere rastlar (20).

Bu ilk organın yerinin 1911 yılı başlarında diğer bir haftalık dergi —**Solidaridad Obradera**— ile doldurulduğu görülür. Bu yeni dergi, en azından bir süre, Bulgarca da yayınlanmış olabilir (21). **Solidaridad Obradera**'nın ilk sayısı 17 Şubat 1911 tarihlidir. Son sayısı ise 16 Şubat 1912 tarihini taşır. Seçim kampanyasının kızıştığı bir dönem olan bu tarihte **Solidaridad Obradera** yerini, izine maalesef rastlayamadığımız Türkçe bir yayın organı, **Mücadele**'ye bırakmıştı (22).

Selânik'in Yunanistan'a katılmasından sonra, Federasyon (elimizdeki veriler doğruysa) 1914 yılı ortalarına kadar yayımlanacak olan yeni bir dergi, **Avanti**'yi çıkarmıştır. Bu organ çalışmamızın kapsamı

(19) SEB arşivi, Benaroya'nın 18 Mayıs 1910 tarihli mektubu.

(20) A. Tomov, **Rabotniçeski Vestnik**'in son iki sayısında, kendisini burjuva örgütleriyle işbirliğine gitmekle ve özellikle Makedonya Federatif Halk Partisi organı **Narodnaia Volia**'da yazmakla kınayan sol Bulgar sosyalistlerinin ithamlarına karşı savunmaya girişmektedir. Nihayet Bulgar arkadaşları A. Tomov'u terketmişler ve bunlardan birçoğu SİF'ndan ayrılmıştır. Benaroya'nın Kopenhag Kongresi nedeniyle SEB'na gönderdiği raporda bu uyuşmazlığa değinilmektedir. Bkz: G. Haupt, «Le début du mouvement socialiste en Turquie», **op. cit.**, s. 132.

(21) En azından D. Vlahov'un yazdıklarından bu çıkıyor, **op. cit.**, s. 170. Ancak Vlahov'un belleği de yanılmış olabilir.

(22) Mücadele, derginin yayımcısı D. Vlahov tarafından belirtilmektedir, **op. cit.**, s. 148 - 149. **Solimaridad Obradera**'nın hangi tarihte son bulduğunu bilmiyoruz; ancak başvurabildiğimiz son sayı 16 Şubat 1912 tarihini taşıyor.

dışındadır. Ancak çok farklı bir konjonktürde yayınlanan böyle bir derginin SİF militanlarının 1909 - 1914 yılları boyunca izledikleri yolu sürdürdüklerinin bir göstergesi oluşu nedeniyle belirtilmesinde yarar vardır.

Federasyonun yayınları kimlere yönelikti? Kuramsal açıdan din ve ırk ayırımı gözetmeksizin tüm emekçilere denebilir. Pratikte ise, Rum ve Türk işçilerin büyük çoğunluğu SİF'nun görüşlerine tümüyle duyarsızdı. **Amele Gazetesi** ve **Efimeris tu Ergatu** yukarıda belirtildiği gibi okuyucusuzluktan kapanmak zorunda kaldılar. Ancak sosyalist propaganda özellikle Bulgarlar üzerinde etkin oluyordu. Fakat bunlar Selânik'te görece az sayıdaydılar ve çoğunluğu federasyonun ılımlı tezlerine karşı tavır alıyorlardı. Kenti oluşturan farklı milliyetler nezdinde birkaç başarısız girişim ertesi, Federasyon, faal ve dinamik, ancak aşırı tavırlara kapalı ve Osmanlı Devletine çok bağlı bir unsurla. Yahudilerle yetinmek zorunda kaldı.

Toplumsal ve meslekî açıdan Federasyon basınının okuyucularının çoğunluğu —**Solidaridad Obradera**'nın 1911 Ağustosunda 2.000 abonesi vardı— ([23]) memur, çırak, zanaatkâr, küçük imalât kesimi işçilerinden oluşuyordu. Selânik «proletarya»sının çoğunluğu buydu. Rabotniçeski Vestnik ve Solidaridad Obradera'da işçi yaşamıyla ilgili makalelerin çoğu zaman zanaatkârları konu edinmesi ilginçtir; terziler grevi, tenekeci atölyesinde lokavt, demirciler sendikasının kuruluşu v.b. ([24]) Demiryollarında, doklarda, kıyıdan içerlek maden ocaklarında yoğunlaşan proletaryanın Federasyonu izlediği sanılmamaktadır. Selânik ve civarında yoğunlaşmış tütün işçileri belki tek istisnadır. Bunlar SİF gazetelerinde düzenli bahsedilen büyük imalât endüstrisinin tek temsilcileridir.

Selânik'in sayısız atölyelerine dağılmış bu memur ve işçilere ne okutuluyordu? SİF'nun yayınladığı dergilerin içeriklerine kabataslak bir bakış, işçi haberlerine ayrılan yerin önemini açığa çıkarır; grevler, kongreler, sendika haberleri v.b. Görece saldırganlıktan uzak bir görünüm içersinde, bu haberler şüphesiz sınıf mücadelesinin gerçek bir pedagojisini oluşturuyordu. Bir dizi somut örneklerle, Selânik emekçileri örgütlenmeye ve sınıf dayanışmasına çağrılıyordu.

---

(23) Bkz: **Solidaridad Obradera,** 18 Ağustos 1911.

(24) Özellikle bkz: **Rabotniçeski Vestnik,** 28 Ağustos, 2 Ekim ve 9 Ekim 1909.

Yöresel işçi yaşamıyla ilgili haberler yanısıra **Rabotniçeska Vestnik**'de ve **Solidaridad Obradera**'da zamanın önemli sorunlarına ayrılmış kapsamlı başyazılara da rastlıyoruz. Şüphesiz bunlar SİF müdavimlerinin siyasal bilincini oluşturma amacını güdüyordu. Bildiğimiz kadarıyla Federasyon organları Osmanlı İmparatorluğu'nda güncel olaylara sosyalist bir görüşle yaklaşan tek dergilerdi.

Diğer Osmanlı sol organları —özellikle İstanbul'da Hüseyin Hilmi ve arkadaşlarınca yayınlanan bir dizi gazete— ([25]) polemik açısından SİF organlarından geri kalmıyorlardı. Ancak ekonomik, siyasal ve toplumsal güncel olaylar konusunda önerdikleri çözümlerin sosyalizmle hiç bir ilişkisi yoktu. Bunun nedeni belki İttihatçı sansürün Bulgar ve Ladino dillerindekine oranla Türkçe yayınlar için daha ağır olmasıdır.

Federasyon gazetelerinde yayınlanan bazı yazılar açıkça «kuramsal» bir nitelikteydiler. Angel Tomov ve Abraham Benaroya başyazılarında, özellikle **Rabotniçeski Vestnik** döneminde, Balkan sosyalizminin önemli sorunlarına değinmekten kaçınmıyorlardı. Temel kayguları ulusal sorundu. Burjuvazinin «ulusal bayrak» adına proleter kitleleri sömürüsü nasıl önlenebilirdi? İşçilerin sınıf bilincini sınırlayan etnik ve dinsel bölünmeler nasıl alt edilebilirdi? Balkan sorununun beşiği Selânik için temel sorun buydu. Gerek Benaroya, gerekse Tomov ulusal etmenin rolünü küçümsemiyorlardı. Ulusal dil ve kilise çanları için kavganın ekmek için kavgaya oranla çok daha etkin bir harekete getirici güç olduğunu biliyorlardı. Ancak dönemin birçok sosyalist yöneticileri gibi sosyalizmin ergeç ulusal çelişkileri alt edeceğine inanıyorlardı. Sosyalistler karşı konamaz bir silaha sahip oldukları kanısındaydılar : Bu da federasyon ilkesiydi. Osmanlı proletaryasını oluşturan farklı ulusal gruplar arasındaki uluşmazlığa sendikaları ve siyasal örgütleri kapsayan bir federasyon yoluyla çözüm getirebileceklerini düşünüyorlardı.

Rabotniçevski Vestnik sütunlarında defalarca vurgulanan federasyon önerisi SİF'yla Bulgar sol sosyal demokratlarının arasını açan te-

(25) Özellikle Şubat - Haziran 1910 arası, daha sonra Eylül 1910 ve nihayet, uzun bir aradan sonra, Haziran - Ekim 1912 arası yayımlanan İştirak'i belirtelim. Başkentin diğer sosyalist yayın organları arasında şunları da saymak gerekir: İnsaniyet (Ağustos ve Aralık 1910), Sosyalist (Kasım 1910), Medeniyet (Aralık 1910).

mel nedenlerden biri oldu. Sonuncular federasyon fikrinin, işçilerin milliyetçi önyargılar beslemelerine yolaçtığı ve giderek özünde burjuvazinin bir oyunu olduğu kanısındaydılar (26).

Onlara göre, ulusal özlemler sınıf mücadelesi ilkesine kesinkes bağımlı olmalıydı. Ancak bu görüş Türkiye'de süregelen ulusal mücadelelere olumlu bir tavır takınmalarını engellemiyordu. Zira Osmanlı iktidarının azınlıkların demokrasi ve toplumsal ilerleme yolunda doğal gelişimini engellemekten başka bir işe yaramadığı kanısındaydılar.

«Dar» kanatla olan kavga **Rabotniçeski Vestnik**'in son iki sayısının büyük bir kesimini işgal etmektedir. Ulusal sorun üzerine bu tartışma en nihayet SİF'nu oluşturan iki temel grup, Bulgarlar ve Yahudiler arasında kesin bir ayrılığa yolaçacaktı. Bundan böyle, Federasyon yönetiminde tek başına kalan Yahudi militanlar, bir dizi içsel tartışmalara rağmen, federasyon ilkesine dört elle sarıldılar. Türkiye'de tüm sosyalist grupları bir Osmanlı Sosyalist Partisi'nde federatif ilkeler doğrultusunda bir araya getirebilme umuduyla 1910 yılı boyunca, İmparatorluktaki bir dizi örgütü tek bir cephede birleştirebilmek için bir konferansın toplanmasına çalıştılar. Bu konferans nihayet Ocak 1911 başlarında Selânik'te toplanabildi ve SİF, Bulgar sosyal demokrat grubu, Osmanlı Sosyalist Fırkası, İstanbul Toplumsal Araştırmalar Grubu ve Balkanların değişik sosyalist örgütleri adına gelen 29 temsilciyi biraraya getirdi.

Solidaridad Obradera (25 Şubat, 3, 10, 17 Mart 1911) sayesinde konferansın gündemi üzerine bilgi edinebilmekteyiz. SİF'nun yayın organından, Selânik'te toplanan militanların ülkenin siyasal durumunu tartıştıklarını ve İmparatorluktaki tüm sosyalist grupları bir araya getirecek federatif bir örgütün temellerini atmaya çalıştıklarını öğreniyoruz. Toplantıda, aynı zamanda Türkiye'deki militan basının örgütlenmesi yanısıra sendikalar ve sosyalist hareket arasındaki ilişkilerin de ele alındığını öğreniyoruz. **Salidaridad Obradera**'da ayrıntılarıyla yayınlanan konferans kararları Osmanlı sosyalizminin gücü yanısıra cılızlığına da ışık tutan son derece ilginç bir belge niteliğini taşıyor. Hükümetin baskısına rağmen Selânik'te 29 sosyalist temsilcinin biraraya gelişi şüphesiz, dönemin konjonktürü açısından, toplantıda yer alan

(26) Bkz: S. Velikov, **op. cit.,** s. 37 - 38'de belirtilen Vasil Glavinov'un **Rabotniçeska Iskra'sı,** Sayı 18 (15 Eylül 1909) ve sayı 24 (18 Aralık 1909).

örgütler için büyük bir başarıdır. Buna karşılık SİF'nun önerdiği federasyon projesinin ikinci kararda kısaca değinilerek savsaklanması Osmanlı örgütlerinin «kilise» kavgalarının ve temeldeki ulusal rekabetin üstünden gelemediklerini belgeler.

Ocak 1911 konferansı ile ilgili belgeler SİF yayın organlarından araştırmacıların neler «çıkarabileceği» konusunda iyi bir örnek oluşturmaktadır. **Rabotniçeski Vestnik, Solidiradad Obradera** ve yukarda belirtilen diğer yayınlar 20. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu toplumsal tarihini aydınlatacak «yayınlanmamış» bilgilerle doludur. Bizlere sunulan verilerin çokluğu basının kaynak olarak önemini vurgulamaktadır. Tarihçiler şunu birçok kere yinelemişlerdir: İşçi hareketleri üzerine yapılacak araştırmalarda matbuanın (gazete, risale, broşür v.b.) yeri doldurulamaz.

AVRUPA SOSYALİST BASINI

1908 Genç Türk Devrimi, Avrupa sosyalist çevrelerinde Osmanlı İmparatorluğu sorunları üzerine büyük bir ilgi uyandırdı. Devrimi izleyen ilk aylarda Batı sosyalist gazeteleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerine büyük bir sempati ile sayfalarında yer verdiler. Daha Jön Türk ayaklanmasıyla Makedonya'da 1876 Anayasası'nın tekrar uygulanmaya sokulmasından önce, 15 Temmuz 1908 tarihli **Humanité**'de Jean Jaurès şöyle yazıyordu: «... Eğer Avrupa biraz temkinli davranırsa, biraz sağduyu varsa, eğer Balkan sorununun ortaya koyduğu korku ve telâşı, tehlikeleri, zorlukları gidermek istiyorsa, Türkiye'de herkes için adaleti öneren, Avrupa devletlerini, en cömertlerinin bile yanıldıkları ve sık sık uyumsuzluk içersinde bulunan müdahalelerden uzak tutacak ulusal, evrimci bir büyük Türk partisinin başa geçmesini gönülden ister.» Ancak Jön Türk Devrimine hayranlık giderek yerini düşkırıklığına bırakacaktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti otoriter tavrından ve gerçek reformları getirememekten dolayı kınanacaktı, fakat sayısız bunalımlarla sarsılan Osmanlı İmparatorluğu 1914'e dek uluslararası sosyalist hareketin gündeminde ön planda yer alacaktı.

Osmanlı sorunlarına ilgi, dönemin sosyalist basınında Türkiye'yle, ve onun siyasal, ekonomik ve toplumsal sorunlarıyla ilgili bir yazı bol-

luğuna yolaçtı. Lenin'in **Proletarii**'de ([27]) yayınlanan yazıları biliniyor. Jean Jaurès ve Karl Marx'ın torunu Jean Longuet'nin **Humanité**'de yayınlanan analizleri aynı ölçüde ilginçtir.

Belgesel kaynak olarak önemlerini anlamak için bellibaşlı Avrupa sosyalist gazetelerinin —**l'Humanité** (Paris), **le Peuple** (Brüksel), **Vor wärts** (Berlin) v.b.— basit bir dökümü yeterlidir. Bu gazetelerde çoğu zaman Türkiye ile ilgili dönemin önemli sorunları üzerine yorumlar yeralmaktaydı: 1908 Avusturya mallarına karşı boykot, 1911 İtalyan - Türk bunalımı, 1912 Şubatı seçimleri, Balkan savaşları. Fakat bazen daha az «beylik» bilgilerle karşılaşıyoruz. Örneğin **Humanité** bizlere 1908 yaz aylarında Türkiye'yi sarsan büyük grevler üzerine ilginç dosyalar sunmakta: Demiryolu grevi, İstanbul mürettipler grevi, ekmekçiler grevi, v.b. ([28]) Gene**Humanité**'den Türk sosyalizminin en muamma kişilerinden birini, Mehmet Mecdet'i öğreniyoruz. Türkiye'de sosyalist hareketin doğuşuna eğilen tarihçiler bugüne dek bu kişiyi saptamayı başaramadılar ([29]). Jean Longuet'ye inanılırsa, «zorlu bir sosyalist» olan Mehmet Mecdet birçok seneler İzmir Jön Türk komitesinin başında bulunmuş ve Vilayet Siyasal İşler Bürosunu yürütmüştü. Osmanlı İmparatorluğu'nda yayınlanan ilk sosyalist gazete **Irgat**'ın kurucusu olan Mehmet Mecdet'den **Humanité** sayfalarında Osmanlı sosyalizminin çok şeyler vaadeden bir önderi olarak sözediliyordu ([30]).

Avrupa sosyalist yayınları bilgilerini genellikle iyi haber alan kaynaklardan elde ediyorlardı. Örneğin **Humanité** haberlerinin büyük bir kısmı Ermeni sosyalist militanlarından kaynaklanıyordu. Türkiye ile ilgili «bülten»lerin diğer önemli kaynakları arasında SİF Paris Temsilcisi Saul Nahum'u ve Osmanlı Sosyalist Fırkası Paris seksiyonu kurucusu Dr. Refik Nevzat'ı sayabiliriz. Ancak bu değişik haber kaynaklarının her zaman tarafsız davrandıkları söylenemez. Özellikle Daşnaksutyan ve Hınçak üyeleri Türkiye'deki durumu karamsar gösterme eğilimindeydiler. Bir ölçüde aşırı gayretkeş bu militanların sağladıkları veriler ancak ciddî bir tarihsel eleştiriden geçirilerek kullanılabilir. Biz

(27) Lenin, **Oeuvres,** Paris: éd. Sociales, 1967, cilt 15'de yeralan yazılara başvurunuz. Bu cilt Mart 1908 - Ağustos 1909 dönemini kapsamaktadır.

(28) Bkz özellikle: **Humanité,** 27 Ağustos, 2 Eylül ve 21 Eylül 1908.

(29) Bkz: S. Velikov, **op. cit.,** s. 39; M. Tunçay, **op. cit.,** s. 57; G. S. Harris, **op. cit.,** s. 160.

(30) J. Longuet'nin makalesine bakınız: **Humanité,** 2 Eylül 1908, s. 2.

burada ancak tarihçilerin irdelemeleriyle gün ışığına çıkacak boyutlara yer veremiyoruz.

Sosyalist hareketin yayınları arasında bizlerin özellikle dikkatini çeken bir tanesi var: **SEB'nun periodik bülteni.** Bülten, merkezi Brüksel'de bulunan Enternasyonal'in yürütme komitesince 1909'dan itibaren yayınlanmaya başlanmış ve Enternasyonal'e üye ulusal partiler arası haberleşme organı görevini üstlenmişti. Enternasyonal'de temsil edilen partilerde sosyalist hareketin evrimini yansıtan belgelerin (konferans tutanağı, karar, genelge v.b.) toplandığı bir dergiydi. Osmanlı İmparatorluğu ve Balkanlara ilişkin belgelerin sayısı özellikle kabarıktı. Nitekim bu doğaldı: Budönemde «Doğu Sorunu» bilindiği gibi, uluslararası siyasal yaşamın temel yörüngelerinden biriydi.

Yukarıda ([31]) Bülten'in SİF'nun Enternasyonale üyeliği ile ilgili verilerden sözettik. Ancak Bülten'deki bir dizi başka materiyalin de dökümü gerekir ([32]). Kronolojik sırayı izlersek, 7, 8, ve 9 Ocak 1910 tarihlerinde Belgrad'ta toplanan Birinci Balkan Sosyal Demokratlar Konferansı'nın iletişisinin altını çizmekle işe başlamalıyız ([33]). Konferansa Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya sosyal demokrat partileri, bazı Makedonya ve Türkiye sosyalist grupları, ve ayrıca Avusturya - Macaristan Güney Slavları sosyal demokrat partileri katılmıştı. SİF'yla Bulgar «geniş» kanadı çağrılmamıştı. Şüphesiz tartışmaların odak noktasını hemen «ulusal sorun» oluşturdu. İçinden çıkılamaz Balkan milliyetleri sorunuyla karşılaşan partiler, devletlerarası sınırların kaldırılması ve bir Balkan cumhuriyetleri konfederasyonunun gerçekleştirilmesine çalışılması gereğini vurgulamışlardı. Fakat toplantı sonrası yayınlanan ortak bildiriyi kaleme alanlar «Güney Doğu Avrupa'da ve Balkanlarda ulusal hareketlerin ve mücadelelerin ekonomik ve siyasal kurtuluş için kaçınılmaz bir özlemin ifadesi» olduğunu belirtmekte tereddüt etmediler. Oldukça karmaşık bir dialektik eklemlemeye rağmen Belgrad'ta onaylanan metin hem Avusturya - Macaristan emperyaliz-

(31) Bkz: **supra,** 10 ve 11 no.lu notlar.

(32) Şimdiye dek birçok tarihçi **Bulletin périodique du BSI**'de yayımlanmış malzemelerin önemini vurgulamıştır. Bugün için SEB arşivleri ve yayınları konusunda en yetkin uzman şüphesiz Geoiges Haupt'tur. **Socialism and the Great War. The Collapse of the Second International,** (Oxford: Clarendon press, 1973) adlı eseri bu değişik kaynakların, özellikle Balkanlarla ilgili olanların, güçlü bir bireşimini sunmaktadır.

(33) **Bulletin périodique du BSI,** Sayı 2, 1910, s. 64 - 66.

mine hem de «kurtarılmamış» bölgelerde Osmanlı egemenliğinin sürdürülmesine karşı açıkça tavır alıyordu (34).

Bununla birlikte, çelişik de olsa, —Türk - İtalyan savaşı sırasında— statükonun gerçekten tehdit edildiği anda tüm dünya sosyalistleri Türkiye safında yer aldılar. SEB Bülteninde (35) biraraya getirilen sayısız belge Türk davası lehinde gerçek bir sosyalist seferberliği yansıtmaktadır. Avrupa'nın tüm sosyalist partileri İtalyan saldırısını kınayacak ve «Avrupa barışını bozmak»la suçlandırılan «emperyalist» politikaya karşı dev gösteriler düzenleyeceklerdi. Balkanlarda, Sırp Sosyal Demokrat Partisi'nin çağırısı üzerine 18 Ekim 1911 tarihinde Belgrad'ta bir sosyalist konferans toplanacak ve Yarımada örgütlerine tüm Balkan devletlerinde 5 Kasım tarihinde savaşa karşı gösterilerin düzenlenmesi için çağırıda bulunacaktı. Türkiye'de, 10.000'den fazla işçi SİF'nun Selânik'te örgütlediği «büyük miting»e katılacaktı (36). Bu arada SEB Bülteni uyumsuz bir sesten sözediyordu: Bulgaristan «Birleşik» Sosyalist Partisi Lideri Yanko Sakasoff. Bu kişi İtalyan hareketini yererken, «Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetlerin demokratik ve kültürel doğal özlemlerini Abdülhamit dönemi yöntemleriyle bastırmayı deneyen ve Balkan devletleri için tek bir çözüm olan genel federasyonu imkânsız kılan Jön Türk politikasını» kınıyordu (37).

Sosyalist partilerce örgütlenen gösteriler, sayısız barışçı bildirileri bir işe yaramadı. Balkanlarda, 1912 yılı başlarında Bulgar - Sırp yakınlaşmasıyla gerilim giderek arttı. Ağustos ayında tüm Güney Doğu Avrupa ülkeleri seferber oldular. **SEB periodik bülteni**'nde yeniden bir manifesto, gösteri, bildiri v.b. tufanı görüldü. Bulgar, Sırp, Rumen sosyalistleri bir Balkan konfederasyonu çerçevesinde milliyetlerin

---

(34) Balkan konfederasyonu sorununa genel bir yaklaşım için şu «klasik» esere başvurulmasını öneririz: L. F. Stravrianos, **Balkan Federation, a History of the Movement towards Balkan Unity in Modern Times,** Hamden: Archon Books, 1964, s. 182-190. Georges Haupt'un daha önce belirtilen **Socialism and the Great War** adlı eserinin üçüncü bölümüne (s. 56-82) de bakınız.

(35) **Bulletin périodique du BSI,** Sayı 8, 1912.

(36) «Balkan Sosyal Demokratları azırlık Konferansı» için bakınız: **Bulletin périodique du BSI,** Sayı 8, 1912, s. 67 - 68. Aynı sayıda (s. 46 - 47) Selânik «büyük miting»inin kararları da bulunmaktadır.

(37) **Bulletin périodique du BSI,** Sayı 8, 1912, s. 48.

özerk bir yaşam hakkını dile getirirken tek bir ağızdan savaşı lânetleyeceklerdi (38).

Bu dönemin en ilginç belgeleri arasında savaş öncesi Balkan ve Türkiye sosyalistlerinin Balkan Yarımadası ve Anadolu emekçilerine seslenen manifestosunu belirtmemiz gerekir. Bu manifesto 1912 Eylülü başında Christian Rakovski tarafından kaleme alınmıştı. Rumen sosyalist lideri o sırada İstanbul'da bulunuyordu. İleride tüm Balkan devletleri sosyalist partilerinin katılacağı bir bildirinin yayımı konusunda Türkiye örgütleriyle (özellikle iki ermeni sosyalist partisi ve SİF'yla) uzlaşmaya varmıştı (39). Balkanlarda aynı dönemde yayınlanan diğer «manifesto»lar doğrultusunda, Balkan sorununa en tutarlı çözümlerden birini getiren bu metin «milliyetlerin özerk yaşama haklarını» «İşçi Enternasyonalince talep edilen her türlü kast, ırk ve din ayrıcalığının kaldırılmasının ve siyasal ve toplumsal eşitliğin doğrudan sonucu» olarak görüyordu. Manifesto diğer taraftan Türkiye'nin komşularının ekonomik ve alansal yayılımına karşı çıkıyor, dünyanın bu kesimindeki etnik dağınıklık nedeniyle Balkan siyasal haritasındaki değişikliklerin «baştakilerin adlarının ve baskı derecelerinin değişmesi»nden başka bir işe yaramayacağına dikkati çekiyordu. Sonuçta manifesto yazarları Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak statükosunun devamını öneriyorlar, ancak, belki Prens Sabahattin'in (40) idarî «adem-i merkeziyetçi» öğretisinden esinlenerek kültürel alanda milliyetlerin tam bir özerkliğini —okul, kilise v.b.— ve bölgelere, kasabalara ve köylere göre, etnik unsurların ve partilerin oransal temsili esası üzerine, yöresel bir öz-yönetim talep ediyorlardı (41).

«Osmanlıcı» nitelikte bu manifesto, belirttiğimiz gibi, tüm Balkan sosyalistlerince desteklendi. Fakat, aslına bakılırsa kimse statükonun devam edeceğine inanmıyordu. Özellikle Birleşik Sosyal Demokrat Par-

(38) Balkan savaşlarıyla ilgili belgeler **Bulletin périodique du BSI**'nin 9 ve 10 no.lu sayılarında yeralmaktadır.

(39) Romanya Sosyal Demokrat Partisi raporu, **Bulletin périodique du BSI**, Sayı 10, 1913, s. 77.

(40) Jön Türk hareketinin «adem-i merkeziyetçi» kanadı lideri Prens Sabahattin (1879 - 1948) sosyalistlerce yakından tanınan bir kişiydi. Jean Longuet 4 Eylül 1908 tarihli Humanité'nin ilk sayfasında ona bir makale hasretmişti.

(41) Bu bildirinin metni için bakınız: **Bulletin périodique du BSI**, Sayı 9, 1912, s. 5 - 7.

ti (Yanko Sakassoff'un «geniş» eğilimi), 14 Eylül 1912 tarihli raporunda, daha savaş başlamadan Selânik başkent olmak üzere özerk bir Makedonya'yı savunuyordu (42). Bundan böyle, Makedonya'nın geleceği sorunu Bulgar sosyal demokratları arasında temel uzlaşmazlık noktasını oluşturuyordu. «Dar» kanat Yanko Sakasoff'un savunduğu özerklik tezine tüm gücüyle karşı kokuyordu. «Geniş»çileri Bulgar burjuvazisinin Makedonya ve Edirne Vilâyetini fethetmesine ortam hazırlamakla suçlayan «dar»cıların lideri D. Blagoef, SEB Bülteninde yayınlanan uzun bir raporunda Türkiye'yi de içerecek bir Balkan konfederasyonunu savunuyordu. Blagoef şöyle diyordu: «Bağımsız bir ulus olarak, Balkan Yarımadasının dört-beş milyon nüfusunu oluşturan Türkleri dışarda bırakarak Balkan halklarının gerçek ve sürekli bir birlik oluşturmasından sözedilemez» (43).

Ocak 1910 Belgrat Konferansı'ndan beri Balkan sosyal demokrat partilerin sözünü ettiği konfederasyon projesi süphesiz tümüyle hayalciydi. Osmanlı ve Balkan sosyalistleri 1910'larda çok cılız bir güç oluşturuyorlardı ve halk kitlelerinin bu örgütleri izlemesi düşünülemezdi. Ulusal bağımsızlık özlemi tüm Güney Doğu Avrupa ülkelerinde kaçınılmaz bir ülküyü oluşturuyordu. Sosyalistlerin gündemindeki «savaşa karşı savaş» onun yanında güçsüz kalıyordu. Yukarıdaki sayfalarda sunduğumuz SEB belgeleri bir yenilginin tarihçesini izlememizi sağlamaktadır. Ancak aynı zamanda bir umut tarihi üzerine yeni boyutlar sunduğunu da unutmamak gerekir. Bizce önemi burada yatar.

*
**

Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyalist ve işçi hareketlerinin başlangıcını aydınlatmaya yarayabilecek bir dizi kaynağı sunmaya çalıştık. Fakat odak noktası olarak Selânik'i alan ve Makedonya'nın karmaşık ortamını yansıtan bu malzeme, belirtmek gerekir, olaylara kısmî bir bakış sağlamaktadır. Birçok sorun askıda kalmıştır. Örneğin sosyalizmin Selânik ve İstanbul kentleri dışında etkisi ne olmuştur? Belirttiğimiz örgütlerde müslümanlar ne tür bir görev üstlenmişlerdir? Türk olmayan militanların kurdukları partilerde ulusal kayguların ağırlığı ne olmuştur? Bu sorunları yanıtlayabilmek için büyük ölçüde ar-

(42) **Bulletin périodique du BSI,** Sayı 9, 1912, s. 13 - 16.
(43) **Bulletin périodique du BSI,** İkinci ek, s. 5.

şivsel araştırmaya gerek vardır. **Public Record Office** ve Fransa Dışişleri Bakanlığı arşivlerindeki İngiliz ve Fransız konsolosluk raporları bizlere bazı yanıtlar sağlamaktadır. Ancak bu arşivlerde Osmanlı İmparatorluğu işçi yaşamı sorunlarına ışık tutacak dizilere rastlayamadık. Araştırmalar bu nedenle daha az taranmış arşivlere yöneltilmelidir. Örneğin Boston'daki Daşnaksutyun arşivlerini (44) ya da 19 - 20. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudi toplulukları yaşamı açısından temel kaynak sayılacak Uluslararası Yahudi İttifakı arşivlerini (45) düşünüyoruz. Türkiye'deki kaynaklar da yeterince bilinmemektedir. Son yıllarda Türkiye'deki tarihsel araştırma «patlaması»na rağmen, Başbakanlık arşivi daha sırrını açıklamamıştır.

Kaynak sorunu tarihçilerin karşılaştıkları tek zorluk değildir. Kaynaklarla yetinmemek, bunları yetkin bir biçimde soruşturmak gerekir. Oysa Osmanlı İmparatorluğu işçi hareketleri ve sosyalist akımlar tarihine eğilmiş araştırmacıların sorunsalı her zaman kusursuz değildir. Örneğin ulusal tarihin tutsağı bazı uzmanlar Osmanlı toplumunun çok etnik unsurdan oluşan boyutunu önemsemiyorlar, hatta İmparatorlukta «yıkıcı» fikirlerin yayılmasında bu toplulukların oynadıkları rolü görmezlikten geliyorlar. Diğer bazı tarihçiler ise 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı Türkiyesini, Batı Avrupa ülkelerinin ekonomik ve toplumsal gerçekleri ışığında oluşmuş ve başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkisi olmayan, marksist kavramlarla çözümlemeyi deniyorlar. Oysa Türkiye'de sosyalist ve işçi hareketlerinin doğuşu ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda son onyıllarda toplumsal yaşamın somut verileri değerlendirilerek kavranabilir. Geleneksel toplumsal ilişkiler ağı içersinde, fakat sanayi devrimi yolunda 20. yüzyıl başları Osmanlı toplumu kolayca çözümlenemez. Sürekli değişen bir evrende hazır fikirlerin rahatlığının terkedilmesi gerekir. Ancak iyimser olmamak için bir neden yoktur : Varsayımların ve yeni yaklaşımların rahatsızlığından hoşlanan tarihçilerin adedi her geçen gün biraz daha artmaktadır.

(44) Bu arşivler daha önce L. Nalbandian ve R. G. Hovanissian gibi tarihçilerce kullanılmıştır.

(45) Evrensel Yahudi İttifakı (Alliance Israélite Universelle) arşivleri Paris'te, bu örgütün merkezinde saklanmaktadır.

EMEK-DEĞER KURAMI VE BAĞLI ÜRETİM (OPTİMUM DEĞERLER BİR ÇÖZÜM SAĞLIYOR MU?)

Hasan ERSEL (*)

Marx'gil emek-değer kuramının karşılaştığı sorunlardan birisi de bağlı üretim **(joint production)** [1] olması durumudur. Steedman (1975) bağlı üretimin sözkonusu olduğu bir modelde, fiyat sisteminde fiyatlar ve kâr haddi artı olduğu halde, değer sisteminde malların bir kısmının emek değerlerinin ve hatta artık değer ve buna bağlı olarak sömürü oranının eksi olabileceğini göstermiştir. Emek değer kuramının geçerliğini büyük ölçüde kayıtlayan bu bulgu üzerinde yapılan tartışmalarda [2], emek değerlerinin ve sömürü oranının hesaplanmasında yeni bir yaklaşım ortaya atıldı. «Optimum Değer Yaklaşımı» adı verilebilecek bu yeni **yorum** ile Steedman'ın «geleneksel yaklaşımının» karşılaştığı terslikler ortadan kalkmakta, böylece bu yeni yaklaşımı savunanlara göre, Marx «doğrulanmış» olmaktadır.

Bu yazının amacı, bu konudaki tartışmaları özetlemek ve «Optimum Değer Yaklaşımının», Marx'ın amacı, yani kaptialist ekonomide sömürü olgusunun açıklanabilmesi sorunu açısından bir eleştirisini sunmaktır.

(*) **Hasan Ersel,** Ankara Üniversitesi SBF İktisat Doçenti'dir. M. Arda, K. Boratav, Ö. Sezgin ve N. Yıldırım bu yazıyı çeşitli aşamalarında okuyup çok değerli eleştirilerde bulundular. Kendilerine teşekkür borçluyum. Bu son halinde kalan tüm hata ve eksiklikler bana aittir.

(1) «joint» kelimesi burada «bağlı» olarak çevrilmiştir. Bunun iki nedeni vardır. Bunlardan ilki «joint« karşılığı olarak düşünülebilecek ilk kelime olan «bileşik »teriminin «composite» karşılığı olarak kabul edilmiş olması; ikincisi ile «bağlılık» olgusunun, betimlenmeye çalışılan olaya daha uyduğu kanısıdır.

(2) Steedman (1975), (1976a), (1976b); Morishima (1976); Wolfstetter (1976); Hodgson (1976). Bu tartışmayla ilgili iki yazı ise henüz yayınlanmamış, tartışma notu olarak çoğaltılmışlardır. Bunlar Cheok ve diğ. (1976) ve Hoel (1974)'dür.

MARX'DA EMEK DEĞERLERİ VE ZORUNLU EMEK

Bu tartışmaları izleyebilmek ve değerlendirebilmek için Marx'ın bazı tanımlarının hatırlanmasında yarar vardır.

A) Marx'da Emek Değeri Kavramı

Marx, Morishima'nın (1973, s. 11) da vurguladığı üzere emek değerini iki biçimde tanımlamaktadır:

i) Bir malın içerdiği insan emeği (Marx, 1976, s. 128)

ii) Bir malın üretimi için toplumsal zorunlu emek zamanı (Marx, 1976, s. 129)

Morishima (1973, s. 10 - 20) bu iki tanımın hangi koşullarda özdeş olduklarını göstermiştir. Morishima'nın çözümlemesinin sonuçları da gözönüne alınarak, Marx'da emek değerlerinin aşağıdaki özellikleri sağlamaları gerektiği gösterilebilir:

1) Değerler «fiilîdir». Yani ekonomide fiilen kullanılan tekniklerden elde edilen katsayılara dayanılarak hesaplanırlar.

2) Değerler «eklemelidir» **(additive)**. Marx'a göre bir malın değeri o malın üretiminde kullanılan çeşitli üretim araçlarının değeri ile üretimde kullanılan canlı emeğin toplamına eşittir. Bu da Marx'ın formülüyle:

   Değer = C + V + S

   biçiminde ifade edilir. Burada C, değer olarak değişmez sermayeyi, V değişken sermayeyi ve S artık değeri ifade etmektedir. Eklenebilirlik özelliği, bir ekonominin net üretimini oluşturan malların toplam değerinin her bir malın ayrı ayrı değerlerinin toplamına eşit olması demektir. Yani iki mallı bir ekonomiden örnek verilirse,
   Değer (x_1+x_2) = Değer (x_1) + Değer (x_2)
   olmalıdır.

3) Değerler «artıdır». Marx'a göre emek sürecinden geçen herhangi bir malın emek değeri artı olmalıdır (3). Bu sonuca varabilmek için

(3) Burada mal denildiğinde, Marx'ı izleyerek kullanım değeri olan bir şey kastedilmektedir. Diğer taraftan Marx'ın, değerin tanımlanamadığı hallere ilişkin kayıtlarının sağlandığı varsayılmaktadır. (Marx, 1976, s. 131)

yukarıda verilen tanımların hatırlanması yeterlidir ([4]).

4) Değer «Tek» **(unique)** olmalıdır. Yani bir ekonomide veri teknolojik koşullar altında bir malın ancak ve ancak tek bir değeri olabilir.

5) Bir malın değeri piyasa koşullarından bağımsız olarak belirlenir. Yani, nisbî fiyatlardaki oynamalar, üretim ölçeği gibi piyasada belirlenen etmenler değerleri etkileyememelidir.

B) Marx'da Zorunlu Emek Kavramı

Marx zorunlu emeği şöyle tanımlamaktadır:

> «Ben, çalışma gününün, [emek gücünün] yeniden-üretildiği kısmına zorunlu emek zamanı ve bu zaman içinde harcanan emeğe zorunlu emek diyorum.» (Marx, 1976, s. 325)

Marx, aynı sayfadaki bir dipnotta, bir açıklama daha yapmaktadır:

> «Biz, bu çalışmada şimdiye kadar, zorunlu emek zamanı terimini, veri toplumsal koşullar altında herhangi bir malın üretimi için zorunlu zamanı ifade etmek için kullandık. Bundan sonra, belli bir malın, emek gücünün, üretimi için zorunlu zamanı ifade etmek için kullanacağız.» (Marx, 1976, s. 325, dn. 5)

Görüldüğü gibi gerek Marx'gil emek değerleri ve gerekse zorunlu emek tüm ekonomiye ilişkin bilgilerin kullanılmasıyla belirlenebilecek kategorilerdir. Yani bir firma ya da bir üretim kesimine ilişkin verilere dayanılarak bu kavramlara ulaşılamaz.

Bu kısa açıklamalardan sonra bağlı üretim ve bununla ilgili tartışmalara geçebiliriz.

---

(4) Marx'da değerlerin artı olduğunun kanıtlanabilmesi için gerekli varsayımlar için Morishima'ya (1973, s. 25 - 7) bakılabilir. Bu varsayımlar sağlanamadığında emek değerlerinin sadece «eksi olmamasından »söz edilebilir. Morishima, tartışmalarında Eksi olmama koşulu ile yetinmektedir. Bu «artı olma» koşuluna oranla çok daha yumuşak bir kayıtlamadır. (Morishima, 1976, s. 601)

BAĞLI ÜRETİM NEDİR VE NİÇİN ÖNEMLİDİR?

Bağlı üretim, bir üretim sürecinde aynı anda birden fazla mal üretilmesi halidir. Bu olay kitisat kuramında iki nedenle önem taşımaktadır. **İlkin** endüstride birçok üretim süreci bağlı üretim koşullarına uyar niteliktedir. Bir kere kimya sanayii, petrol rafinerisi gibi bağlı üretimin teknolojik kaçınılmazlık olduğu haller vardır. Bilindiği üzere, bu üretim süreçlerinde, üretim işlemi başladığında birçok ürün beraber elde edilir. Bundan kaçınma olanağı yoktur. Diğer taraftan rekabet koşulları hemen her endüstride yanürünlerin değerlendirilmesini zorunlu kılmakta, bu da üretim tekniklerinin seçiminde bağlı üretimi olanaklı kılanların tercih edilmesine yolaçmaktadır. İktisat kuramında bağlı üretime ilgi duyulmasına yolaçan **ikinci** neden sabit sermayenin **(fixed capital)** varlığıdır. Sabit sermayeyi en iyi ele alma yöntemi ise, bir üretim sürecinde çıktının nihaî mal ve eskimiş sermaye malının birlikte üretilmesi olarak tanımlanmasıdır. Bu yöntem şöyle işlemektedir: Varsayalım ki ekmek üretmek için buğday, işçi ve fırın kullanılmaktadır. Fırın yeni alınmış olsun. Bu durumda birinci yılın sonunda

GİRDİLER	ÇIKTILAR
1000 ton buğday	
15.000 saat işçilik	1.500.000 adet ekmek
1 adet sıfır yaşında fırın	1 adet bir yaşında fırın

Bu yaklaşım, iktisat kuramında von Neumann'ın (1945 - 6) katkısından sonra önem kazanmıştır. Modern ekonomilerde sabit sermaye kullanımının ne denli önem kazandığı gözönüne alınırsa, bu yaklaşımın iktisat kuramında niçin bu kadar ilgi uyandırdığı daha iyi anlaşılır.

Görüldüğü üzere iktisat kuramında bağlı üretime önem verilmesi iki ayrı nedenle ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki bir olgunun gözlemlenmesine dayanmakta, ikincisi ise kuram düzeyinde geliştirilen bir yaklaşımdan doğmaktadır.

BAĞLI ÜRETİM VE EMEK-DEĞER KURAMI

Bağlı üretim sözkonusu olduğunda, emek-değer kuramı açısından üstesinden gelinmesi zor sorunlar ortaya çıktığına ilk değinen Mori-

shima (1973, s. 181 - 4) oldu. Daha sonra, Steedman (1975) bu konuyu tüm boyutlarıyla ele aldı. Burada Steedman'ın yaklaşımını görebilmek için daha genel bir çerçeve kurulmaya çalışılacak, bir örnek verilecek ve izlenen yolun Marx'ın tanımlarına ve yaklaşımına uygunluğu tartışılacaktır.

Bu tartışmalara temel olacak çerçevede betimlenen ekonominin n tane mal ürettiği ve ekonomide n tane üretim süreci olduğunu kabul edelim. Yani modelde mal sayısı üretim süreci sayısına eşit varsayılmaktadır (5).

Aşağıdaki simgeleri tanıyalım:

a_{ij} : i üretim sürecinde girdi olarak kullanılan j malı miktarı.
$a_{ij} \geq O$, $\forall i$, $\forall j$ $i=1,\ldots,n$; $j=1,\ldots,n$

$A=(a_{ij})$: Girdi katsayılarından oluşan nxn eksi-olmayan matris.

b_{ij} : i üretim sürecinde üretilen j malı miktarı. $b_{ij} \geq O$ $\forall i$, $\forall j$.

$B=(b_{ij})$: Çıktı katsayılarından oluşan nxn eksi-olmayan matris.

a_{io} : i üretim sürecinde kullanılan dolaysız emek miktarı,

a_o : Emek katsayılarından oluşan nxl vektör.

L_i : i malının emek değeri.

L : Emek değerlerinden oluşan nxl vektör.

P_i : i malının fiyatı.

P : Malların fiyatlarından oluşan nxl vektör.

w : Ücret haddi.

$p_i=P_i/w$: Bir birim i malının kumanda ettiği emek cinsinden fiyatı.

p : Kumanda edilen emek cinsinden fiyat vektörü, nxl.

---

(5) Ekonomideki mal ve üretim süreci sayılarının eşit kabul edilmesi, burada en genel yaklaşımın izlenmediği anlamına gelmektedir. En genel yaklaşımda ekonomide n tane mal ve m tane üretim süreci olduğu kabul edilebilir. Bu halde m=n olabilir. Bu en genel yaklaşım bir ekonomide bir malı üretmenin birden fazla yolu olduğunu ve bağlı üretim nedeniyle bir üretim sürecinin birkaç malı üretebileceği olgularını hiç bir kayıt koymaksızın kapsayabilmektedir. Ancak bu yazının amacı bakımından üretim süreci sayısının mal sayısına eşit olması önemli bir sakınca yaratmamaktadır. Ayrıca, bu varsayımın kaldırılması halinde emek değer kuramının sorunlarının daha da büyüyeceği bilinmektedir. (Morishima, 1973, Bölüm 14)

x_i : İ'inci üretim sürecinin ne ölçüde kullanıldığını gösteren yoğunluk katsayısı.

x : Üretim yoğunlukları vektörü, nxl.

N : Ekonomide fiilen istihdam edilen işçi sayısı.

c_i : Bir işçinin tüketimine giren i malı miktarı.

c : Ücrete, dolayısıyla işçinin tüketimine giren malların bileşimini veren lxn vektör.

Y : Net üretim vektörü, nxl.

Ele alınan ekonominin rekabetçi bir kapitalist ekonomi olduğu varsayılmaktadır. Buna göre, sözkonusu ekonomide her üretim süreci eşkâr haddi sağlayacak biçimde çalışacak ve fiyatlar buna göre belirlenecektir. Bu durumda bu ekonomide fiyat sistemi aşağıdaki denklemler tarafından verilecektir:

(1)	$(Ap+a_o w)(1+r)=Bp$	n denklem
(2)	$w=cP$	1 denklem
(3)	$w=1$	1 denklem

Bu modelde n+2 değişken ($P_1,\ldots, P_n$, w, r) ve n+2 denklem vardır. Denklemlerin çözülebilirliğine ilişkin matematiksel varsayımlar yapıldığında, rekabetçi dengeyi veren fiyatlar kümesi, ücret ve kâr haddi bulunabilir. Bu modelde, (1) her üretim sürecinde eş kâr haddi sağlayan rekabetçi denge durumunu göstermektedir. (2) ücret denklemidir. Toplumsal ve tarihsel koşulların belirlediği ücret (tüketim) malları demetinin parasal değerini vermektedir. (3) ise bir normalleştirme yapmak için başvurulan bir varsayımdır.

Diğer taraftan bu ekonominin verilerinden Marx'gil emek değerleri de elde edilebilir. Bu ekonomide malların değerleri:

$$(4)\quad AL+a_o=BL$$

denklemiyle ifade edilir. Eğer $|B-A| \neq 0$ ise, (4)'den değerler,

$$(5)\quad L=(B-A)^{-1}a_o$$

biçiminde elde edilir. Değer ve fiyat çözümlerine ulaşılmasını sağlayan modellerin yapılarının farklı olduğuna dikkat edilirse, bu ekonomide, özel haller dışında, denge fiyatlarının değerlerden farklı olması doğaldır. Ancak, Steedman (1975) yukarıdaki yapının anlamlı bir fiyat

sistemi verdiği halde, Marx'gil emek değerlerinin taşıması gereken özelliklerin tümünü sağlamayan bir değer sistemi çözümü verebileceğini göstererek, buna yeni bir boyut eklemiştir.

Bağlı üretimin varlığı halinde ortaya çıkabilecek sorunları görebilmek için aşağıdaki örneği ele alalım:

Bir ekonomide iki mal ve iki üretim süreci olsun. Ekonominin girdi çıktı ilişkilerinin aşağıdaki tabloda olduğu gibi verildiğini varsayalım.

GİRDİLER				ÇIKTILAR	
	I. MAL	II. MAL	EMEK	I. MAL	II. MAL
SÜREÇ I	20	10	5.6	27	15
SÜREÇ II	24	6	5	30	10

Bu ekonomide toplam istihdam 9.6 birim emekten oluşuyor. Bu emek iki üretim sürecinde kullanılmaktadır. İlk süreçde 20 birim birinci mal ve 10 birim ikinci mal girdi olarak kullanılmakta, bunlar 5.6 birim işçinin çabalarıyla 27 birim birinci mal ve 15 birim ikinci mala dönüştürülmektedir. Aynı açıklama, gerekli sayı düzeltmeleriyle, ikinci süreç için de geçerlidir.

Bu ekonomide adam başına ücretin 0.6/9.6 birim birinci mal ve 4.5/9.6 birim ikinci maldan oluştuğunu kabul edelim. Bu durumda sözkonusu ekonominin fiyat sistemi:

a) Fiyat denklemleri

(6) $(20P_1+10P_2+5.6w)(1+r)=27P_1+15P_2$
$(24P_1+6P_2+4.0w)(1+r)=30P_1+10P_2$

b) Ücret denklemi

(7) $0.6P_1+4.5P_2=9.6w$

ile verilmiş olmaktadır. $w=1$ alır ve bu sistemin çözümünü bulursak: $p_1 = 1$, $p_2 = 2$ ve $r = \%\ 25$ elde ederiz. Şimdi sözkonusu ekonomideki emek değerlerini hesaplayalım. (4)'den

(8) $20L_1+10L_2+5.6=27L_1+15L_2$
$24L_1+6L_2+4=30L_1+10L_2$

yazılabilir. Bunun çözümünden ise $L_1 = -1.2$ ve $L_2 = 2.8$ bulunur. Görüldüğü gibi mallardan birisinin değeri eksidir. Diğer taraftan, bu ekonomide:

Ücret	0.6	birim	1. mal	+	4.5	birim 2. mal
Artık	12.4	birim	1. mal	+	4.5	birim 2. mal
Net Ürün	13	birim	1. mal	+	9	birim 2. mal

Bu bilgileri kullanarak,

Artık Değer = $S = 12.4(-1.2)+4.5(2.8) = -14.88+12.6 = -2.28$

Değişken Sermaye = $V = 0.6(-1.2)+4.5(2.8) = -0.72+12.6 = 11.88$

Toplam Değer = $S+V = -2.28-11.88 = 9.6$ = Toplam harcanan emek

Sömürü oranı = $S/V = -2.28/11.88 = -0.1919$

bulunur. Yani bu ekonomide artık değer ve sömürü oranı eksi olduğu halde kâr haddi artıdır.

Bu bulguların emek-değer kuramı açısından doğurduğu sonuçların önemi açıktır. Malların birisinin değerinin eksi çıkması, Marx'ın emek değerlerinde olmasını beklediği temel özelliklerden birisinin sağlanamayabileceğini göstermektedir. Artık-değerin ve sömürü oranının eksi, buna karşılık kâr haddinin artı olması ise Marx'gil Temel Teorem (7) ile çelişmektedir. Bu çelişmenin anlamı ise Marx'ın değer

(6) Burada sunulan modelin fiyat sistemiyle, Steedman'nki arasında bir fark vardır. Bilindiği gibi Marx'da ücretlerin üretim dönemi başında ödendiği, dolayısıyla kapitalistin kâr oranı hesabına değişken sermayenin de girdiği varsayılmaktadır. Bu yukarıda (1) numaralı denklem ile ifade edilen duruma tekabül etmektedir. Oysa, Steedman, Sraffa'yı (1960) izleyerek, ücretlerin üretim dönemi sonunda ödendiğini varsaymaktadır. Bu nedenle, Steedman'ın buradaki (1) numaralı denkleme tekabül eden denklemi :
(1') $AP(1+r)+a_0w=BP$
biçimindedir.

(7) Marx'gil Temel Teorem şöyle ifade edilebilir:
TEOREM (Marx - Okishio - Morishima) Rekabetçi kapitalist bir ekonomide kâr haddi, ancak ve ancak sömürü haddi artı olduğunda, artıdır.
Teoremi bu biçimde ilk kez Okishio (1955) ileri sürmüş, Okishio (1963) ve Morishima (1973) hangi koşullar altında kanıtlanabileceğini göstermişlerdir.

kuramının amacına, yani kârın kökeninin artık-değer olduğunun gösterilmesine, varamadığıdır.

Bu durumda araştırılması gereken iki soru daha çıkmaktadır. Bunlardan ilki, değerlerden birisinin eksi çıkmasına, üretim teknolojisinin hangi özelliklerinin yolaçmakta olduğudur. Kısmen cevaplanmış (8) olan bu soruyu bir tarafa bırakırsak ikinci soru, bu yaklaşımın Marx'a uygun olup olmadığıdır. Steedman'ın bu yaklaşımı Marx'ın **Capital**'de ileri sürdüğü değer ve zorunlu emek kavramlarını bağlı üretim durumuna uygulamaktan ibarettir. Ayrıca, dikkatle incelendiğinde Steedman'ın Marx'ın yaklaşımına sıkı sıkıya bağlı kaldığı da görülür. Ulaşılan sonuç, bağlı üretim halinde, Marx'çı değerlerin taşıması gereken özelliklerin tümünün **sağlanamayabileceği** ve Marx'gil Temel Teoremin doğrulanmaması olmaktadır. Bunun nedeni ise ekonominin teknolojisini veren A ve B matrislerinin katsayılarının alabileceği büyüklüklerdir. Bu durumda Steedman (ve başka nedenleriyle beraber Hodgson (1976)) emek-değer kuramının basit Leontief tipi modellerin ötesine genelleştirilememesi nedeniyle, terkedilmesi gerektiğini savunmaktadırlar.

Bağlı üretimin doğurduğu bu sorunlar üzerine eğilen bir kısım araştırmacılar ise farklı bir tutum takınmışlardır. Onların yaklaşımı, emek değerlerinin ve zorunlu emeğin yeniden, uygun bir biçimde tanımlanması halinde, Marx'ın doğrulanabileceği biçiminde özetlenebilir (9).

OPTİMUM DEĞER YAKLAŞIMI VE BAĞLI ÜRETİM

Bu ikinci yolu seçen iktisatçıları «optimum değer yaklaşımı»nı izleyenler olarak adlandırmak olanaklıdır. Bu yaklaşımı ilk ileri süren Morishima (1973, s. 184 - 95) olmuştu. Morishima, **Marx'ın İktisadı** adlı kitabının son bölümünde Marx'gil emek-değer kuramının karşılaştığı sorunları (artan verim, almaşık teknikler, bağlı üretim ve Morishima'nın yanlış olarak eklediği heterojen emek) belirtirken, bunları çözemeyen bu kuramın terkedilerek yerine optimum emek değerlerini veren bir yaklaşımın benimsenmesini önermişti. Bu son tartışmalar-

(8) Wolfstetter (1976) iki kesimli bir ekonomide mallardan birisinin değerinin eksi çıkması için yeterli ve zorunlu koşulları vermektedir.

(9) Morishima (1976) ve Cheok ve diğ. (1976)

da, yine Morishima, bu defa Marx'ı desteklemek üzere aynı yolu ortaya attı.

Morishima'ya (1976, s. 601) göre «Marx'ı izleyerek, bir malın değeri, onun üretimi için zorunlu (dolayısı ile minimum gerekli) emek miktarı olarak tanımlanabilir.» Dikkat edilirse bu tanım yukarıda verilen Marx'gil emek değeri tanımından farklıdır. Burada bir minimizasyon sözkonusudur. Nitekim Morishima da «Marx'ı izleyerek» derken, Capital'deki tanımlara değil, fakat **Felsefe'nin Sefaleti**'ndeki bir cümleye atıf yapmaktadır. Bu cümle şöyle çevrilebilir : ([10])

> «Değeri belirleyen, bir şeyin yapılması için geçen zaman değil, fakat yapılabileceği **minimum** zaman olduğu ve rekabetin bu minimumu saptadığını vurgulamak önemlidir.» (Marx - Engels, 1976, s. 136) Altı kendinden çizili

Marx'ın bu cümlesine dayanan Morishima, değerlere Steedman'ın verdiğinden farklı bir anlam verilebileceğini ileri sürerek yeni bir yaklaşım önerdi ([11])

Morishima'ya göre Marx'ın probleminin çözülebilmesi için ekonominin teknik olanaklarının elverdiği koşullar altında en az emek harcayarak veri net üretimin elde edilmesini sağlayacak üretim yoğunluk-

(10) Bu cümlenin İngilizcesi şöyledir :

> «It is important to emphasize the point that what determines value is not the time taken to produce a thing, but the **minimum** time could possibly be produce in, and this minimum is ascertained by competition.»

(11) Kanımca, Morishima'nın vermek istediği anlam, yukarıda verilen cümlenin yer aldığı bölümün (Bölüm 1, § 2, Constituted value or Synthetic Value) tümü gözönüne alınırsa çıkarılamaz. Marx'ın burada tartışmak istediği sorun, bir malın değerini ifade etmek için alınması gereken emek miktarının, emek israf eden bir süreçteki değil fakat rekabet sonunda ekonomide yaşayabilirliğini sürdüren bir sürecinki olması gerektiğidir. Dolayısı ile Marx'ın burada sorunu bir «teknik seçimi» sorunu olmaktadır. Bu seçimi belirleyen ise fiyat sisteminde yaşayabilirlik olmaktadır. Oysa, Morishima'nın sorunu, ileride daha iyi görülebileceği üzere bu değildir. O, veri tekniklerin sözkonusu olduğu bir ekonomide, tek kıt kaynağın emek olması halinde, emekten en çok tasarruf eden üretim yoğunlukarının seçilmesiyle ilgilidir. Bu tüm ekonomi çapında bir karar alma sorunudur ve anlayabildiğim kadarıyla Marx'ın sözkonusu bölümde tartıştığı konuyla bir ilgisi yoktur.

larının bulunması gerekir. Bu ise aşağıdaki doğrusal programlama probleminin çözülmesini gerektirir:

(9) min $a'_o x$

$B'x \geq A'x + Y$, $x \geq 0$ kayıtları altında

Burada B′ ve A′ sırasıyla B ve A matrislerinin evrikleridir, **(transpose).** Bu problemin çözümü ekonomide kullanılan tüm emeği minimize eden **optimum üretim yoğunluklarını,** $\hat{x}$, verir.

Bilindiği gibi her doğrusal programlama probleminin bir ikilisi **(dual)** vardır, (Bulutay, 1965, s. 143 - 53). Yukarıdaki problemin ikilisi de,

(10) max $Y'L$

$BL \leq AL + a_o$, $L \geq 0$ kayıtları altında

biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bu problemin çözümü ise bir **gölge fiyatlar** vektörü verecektir. Bu ikili problemde, gölge fiyatlarda değerlendirilmiş net üretimin maksimize edilmesi sözkonusudur. Çözüm sonunda ulaşılan gölge fiyatlar, $\hat{L}$ ile gösterildiğinde, doğrusal programlama kuramının temel ikili teoremine göre,

(11) $Y'\hat{L} = a'_o\hat{x}$

olacaktır, (Bulutay, 1965, s. 146, Teorem 6.1). Bu sonucun yorumu ise net üretimin toplam değerinin, doğrudan ve dolaylı toplam gerekli emeğe eşit olmasıdır ki, bu, Y bileşik malının **(composite commodity)** emek değerini vermektedir. Bu büyüklük tektir **(unique).**

Ancak Morishima'nın (1974, s. 618) da belirttiği üzere, bileşik malın değeri tek olmasına rağmen, bunu sağlayan **gölge fiyat** vektörü tek olmayabilir. Morishima bu tek olmayan vektörün bileşenlerini malların **optimum değerleri** olarak nitelemektedir.

Marx'ın problemi bu biçimde ortaya konulunca iki yol izlenebileceği görülür. Net üretimin emek değerini bulabilmek için ya (9) numaralı problem çözülür ve (11) numaralı ilişki kullanılır, ya da (10) numaralı problem çözülerek değerler hesaplanır ve net üretimin değeri bulunur.

Bu iki yol, optimum değer yaklaşımı içinde düşünülebilecek iki farklı yoruma tekabül etmektedir. Biçimsel açıdan bakıldığında bu iki

yol arasındaki fark i) asal **(primal)** ya da ikili problemin esas alınması ve ii) Net üretim vektörünün farklı tanımlanması noktalarında toplanabilir. Ancak bu farklılığa yolaçan, Marx'ın problemini ortaya koyma konusundaki değişik görüşlerdir. Bu nedenle her iki yaklaşımı ve sonuçlarını ayrı ayrı görmekte yarar vardır.

A) «Optimum Emek Değerlerinin» Bulunması

Morishima'nın (1973, s. 185) (1974, s. 615 - 6) önerdiği bu yaklaşımda (10) numaralı problem fiilî ekonominin yarattığı tüm net üretim için çözülmekte ve malların «optimum değerleri» bulunmaktadır.

Yukarıda verilen örnekteki veriler kullanılırsa, Morishima'nın problemi:

$$
\begin{aligned}
(12)\ \max\ & 13L_1+9L_2 \\
& 7L_1+5L_2 \leq 5.6 \\
& 6L_1+4L_2 \leq 4 \\
& L_1 \geq 0 \\
& L_2 \geq 0
\end{aligned}
$$

biçiminde ifade edilebilir. Bu problemin çözümünden, optimum değerler $\hat{L}_1=0$ ve $\hat{L}_2=1$ olarak çıkmaktadır. Görüldüğü gibi, değerlerin tümünün artı olması yine sağlanamamaktadır. Ancak daha yumuşak bir kayıt olan «tüm değerlerin eksi olmazlığı» bu problemin çözümünde sağlanabilmektedir. Bu ise artık-değer ve sömürü oranının artı olması için yeterlidir. Nitekim yine problemin verilerini kullanırsak:

$$
\begin{aligned}
S &= 12.4(0)+4.5(1)=4.5 \\
V &= 0.6(0)+4.5(1)=4.5 \\
S+V &= 9 \\
S/V &= \%100
\end{aligned}
$$

bulunur. Dikkat edilirse bu problemde malların tümünün değeri, yani bileşik malın değeri, fiilen harcanan emek miktarıyla değil fakat optimum üretim programının gerektirdiği emek miktarı ile ölçülmektedir.

Morishima (1974) bu sonuçların genel bir kuramsal bütünlük içinde toplanabileceğini göstermiş ve buna «Genelleştirilmiş Temel Marx'gil Teorem» adını vermiştir. Bu teorem, değerlerin bu biçimde tanımlanması halinde Temel Marx'gil Teoremin geçerli olduğunu ifade etmektedir.

B) «Minimum Zorunlu Emeğin» Bulunması

Bu yolu ise yine Morishima (1974, s. 617) ve Cheok ve diğ. (1976) izlemektedir. Burada ise Marx'ın zorunlu emek tanımı değişikliğe uğramaktadır. Bu yolu savunanlara göre, zorunlu emek, «bir ekonomide emeğin yeniden-üretilmesi için gerekli net üretimin yapılmasını sağlayan bir üretim programının gerçekleştirilmesini sağlayan minimum emek miktarıdır.» Bu tanıma göre, çözülmesi gereken problem:

(13) min $a'_o x$

$B'x \geq A'x + cN,\ x \geq 0$ kayıtları altında.

olmaktadır. Burada cN ekonomide istihdam edilen işçiler için gerekli (ve veri) toplam ücret malları miktarlarını vermektedir.

Yukarıda verilen verilerle ve katsayılar birim üretim yoğunluklarında tanımlandığında (dipnot 12'ye bakınız), bu problem;

(14) min $x_1 + x_2$

$$(7/5.6)x_1 + (6/4)x_2 \geq 0.6$$
$$(5/5.6)x_1 + x_2 \geq 4.5$$
$$x_1 \geq 0$$
$$x_2 \geq 0$$

---

(12) Üretim süreçleri birim yoğunlukta, yani $a_{io} = 1$, $\forall$ i, tanımlandığında, (9) numaralı problem ele alınan örnekte

min $x_1 + x_2$

$$(7/5.6)x_1 + (6/4)x_2 \geq 13$$
$$(5/5.6)x_1 + x_2 \geq 9$$
$$x_1 \geq 0$$
$$x_2 \geq 0$$

biçimini almaktadır. Bu problemin çözümünden $x_1 = 0$ ve $x_2 = 9$ çıkar. Yani sözkonusu ekonomide sadece ikinci süreç kulanılmaktadır. Toplam istihdam 9 birim işçiden oluşmaktadır. Bu durumda birinci mal 13.5 birim, ikinci mal ise 9 birim üretilmektedir. Bu çözüm bazı önemli bilgiler vermektedir. Bunlar şöyle özetlenebilir:

i) Optimum üretim yoğunlukları (0,9), fiilî yoğunluklardan (5.6,4) çok farklıdır.

ii) Optimum çözümde birinci mal, istemden fazla üretilmektedir. Nitekim, bu malın ikili çözümde değeri sıfırdır.

iii) Toplam istihdam 9 birim emek olup, optimum durumda üretilen malların değerine eşittir. Optimum çözümde fiilî duruma oranla üretimde net artış olmasına rağmen (birinci mal üretimi 0.5 birim artıyor. İkinci mal üretimi değişmiyor.) istihdam düşmektedir. Bu, geleneksel Marx'gil çözümde eksi değerin kaynağını oluşturmaktadır.

biçiminde ortaya çıkacaktır. Bu problemin çözümünden üretim yoğunlukları $\hat{x}_1=0$, $\hat{x}_2=4.5$ çıkmaktadır. Objektif fonksiyonun optimum değeri 4.5'dur. Bu bize, verilen yeni tanıma göre, zorunlu emek miktarını vermektedir. (11) numaralı denklem nedeniyle bu aynı zamanda net üretimin emek değerini vermektedir. Bu durumda sömürü oranı hesaplanabilir. Gerçekte 9.5 birim emek kullanıldığına ve zorunlu emek miktarı 4.5 birim olduğuna göre, sömürü oranı:

$$e = S/V = \frac{\text{Toplam Emek - Zorunlu Emek}}{\text{Zorunlu Emek}}$$

formülüne göre, (Morishima, 1973, s. 50)

$$e = \frac{9.5 - 4.5}{4.5} = \%\ 122 \text{ bulunur.}$$

Görüldüğü üzere bu iki yolda, yapılan tanım farklılıkları nedeniyle, farklı sömürü oranları çıkmaktadır ([13]).

Buraya kadar özetlenen yaklaşımları ortaya atan yazarlar, emek-değer kuramının bu yeni yorumu ile Marx'ın doğrulanmış olduğunu, kapitalist ekonomide kârın kökeninin artık-değer olduğunun kanıtlanabildiğini ileri sürmektedirler.

OPTİMUM DEĞER YAKLAŞIMI VE MARX'GİL EMEK-DEĞER KURAMI

Steedman (1976a) ise, bu yaklaşımların Marx'ın haklılığını delillendiremediği görüşünü savunmaktadır. Ona göre, ortaya çıkan Marx'gil emek-değer kuramının yeni bir yorumu değil; yeni bir emek-değer kuramıdır. Bunun da Marx'la ilgisi yoktur.

Steedman, bu görüşünü savunurken optimum değerlerin, Marx'gil emek değerlerinin sağlaması gereken tüm özellikleri sağlayamamasına dayanmaktadır. Morishima'nın (1973, s. 185) (1974, s. 616) (1976,

(13) Bu ikinci yaklaşımda problemin ikilisi kurulursa, optimum değerler $\hat{L}_1=0$ ve $\hat{L}_2=1$ bulunur. İki yaklaşım arasında sömürü oranının büyüklüğünü etkileyen farklılığı doğuran unsur, bu nedenle, burada, sadece zorunlu emek tanımındaki değişikliktir.

s. 602) da belirttiği üzere optimum değerler teklik ve eklemelilik özelliklerini sağlamayabilirler. Ayrıca yukarıda görüldüğü üzere optimum değerlerin ancak eksi olmamaları sağlanabilir, artı olmaları koşulu sağlanamayabilir.

Bu durumda Morishima - Cheok yaklaşımı değerlerin (ve buna bağlı olarak artık değer ve sömürü oranının) eksi olabilmesi ihtimalini ortadan kaldırabilmek için, Marx'gil emek değerlerinin sağlaması gereken diğer iki özellikten vazgeçmiş olmaktadır.

Steedman, bu durumda sözkonusu yazarların, kendisiyle aynı çizgiye gelmiş olduklarını, söylemektedir denilebilir. Çünkü, Steedman, basit Leontief modelinden daha genel modellerde, Marx'gil değerlerin sağlaması gereken tüm koşulların sağlanamayacağı, bu nedenle de bu kuramın terkedilmesi gerektiğini savunmaktadır. Morishima - Cheok yaklaşımı da aynen bunu yapmakta ve bu özelliklerden ikisini sağlamayan yeni bir emek-değer kuramı oluşturmaktadırlar.

Her ne kadar Steedman eleştirisini sadece optimum emek değerlerinin bulunmasına yöneltmekteyse de aynı mantıklamayla minimum zorunlu emeğin bulunması yaklaşımı da eleştirilebilir. Çünkü, burada yapılan da Marx'ınkinden farklı bir zorunlu emek kavramı vermekten ibarettir.

OPTİMUM DEĞERLER VE REKABETÇİ KAPİTALİZM

Steedman'ın eleştirisi, yeni yaklaşımın Marx'a uymadığı noktasında düğümlenmekte ve orada kalmaktadır. Ancak bu yeni yaklaşıma bir başka eleştiri daha yöneltilebilir. Bu eleştiri ise, Steedman'ın aksine, asal problemden, (9), kaynaklanmaktadır. Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere optimum yoğunluklar, fiyat sisteminde ulaşılan yoğunluklardan büyük ölçüde farklılaşmaktadır:

	Fiyat Sistemi	Optimum Değer	Minimum Zorunlu Emek
I. Süreç	5.6	0	0
II. Süreç	4	9	4.5

Dikkat edilirse, optimum emek yaklaşımında ekonomi hem rekabetçi kapitalist ekonomiden farklı bir amaç (minimum emek kullanımı)

ve hem de farklı bir işleme mekanizmasına (ekonominin bütününü içeren bir optimizasyon, örneğin bir merkezî planlama) sahip görünmektedir.

Bu durumda yöntem açısından bir sorun ortaya çıkmaktadır. Acaba kapitalist ekonomide sömürü olgusunu ortaya çıkartmaya çalışan bir kuramda, fiilî durum, herhangi bir mantıksal yapıdan türetilen bir başka durum ile karşılaştırılabilir mi? Yoksa bu ikinci yapı rekabetçi kapitalist ekonominin bazı kayıtlamalarını taşımalı mıdır?

Marx, karşılaştırma yaptığı mantıksal yapıyı, aynı ekonominin, yani ele aldığı rekabetçi kapitalist ekonominin, ücret dışı artık üretmeyen, dolayısıyla sömürünün olamayacağı durumu olarak tanımlamıştı. Diğer taraftan fiilî durum ile sömürü olmayan durumu tek boyutta karşılaştırabilmek için de ortak bir değerleme ölçütü arayan Marx, bunu sömürünün olmadığı haldeki fiyatlar demek olan, emek değerlerinde bulmuştu ([14]).

Morishima - Cheok yaklaşımında ise, bu yöntemsel tutarlık korunamamaktadır. Bu yaklaşımda rekabetçi kapitalist ekonominin karşılaştırıldığı mantıksal yapı, fiilî ekonominin teknoloji matrisleri ve ücret sepetini aynen alan fakat kendine özgü çalışma kuralları olan başka bir ekonomi olmaktadır. Bu durumda da sözkonusu mantıksal yapının karşılaştırmaya niçin temel olabileceği sorusu cevapsız kalmaktadır. Üstelik, seçilen bu özgül modelin bir özelliği de rekabetçi kapitalizm ile bağdaşmaz olmasıdır. Rekabetçi kapitalizm çeşitli biçimlerde tanımlanabilir. Ancak, bu ekonomik örgütlenme biçiminin açık olan özelliği tüm ekonomiyi içeren bir karar verme organının olmamasıdır. Adından da anlaşılacağı üzere, rekabetçi kapitalizm tek tek kendi kârları peşinde koşan çok sayıda girişimcinin çabalarının karşılıklı etkileşmesiyle işler. Bu ekonominin bütününün durumunu kapsayan amacı olan bir karar verme birimi yoktur. Bu durumda da optimum değer

---

(14) Marx'gil temel teoremin geçerli olduğu varsayımı altında sömürü olmadığında, kâr haddi sıfır olacağından (1), (2) ve (3) numaralı denklemler

(1'') $\bar{A}p + \bar{a}_o w = \bar{B}p$

(2'') $w = cc$

(3'') $w = 1$

biçimini alırlar. Bu da, bu durumdaki fiyatların

$\bar{A}p + a_o = \bar{B}p$

sisteminin çözülmesiyle elde edileceğini gösterir. Bu ise (4) ile eş yapıdadır.

yaklaşımında ortaya çıkan ve tüm ekonomiyi kapsayan bir optimizasyon probleminin de rekabetçi kapitalist ekonomiyle bağdaşmayacağı ortaya çıkar.

Bu durumda Morishima - Cheok yaklaşımının yöntemsel bir keyfîlik taşıdığı söylenebilir. Karşılaştırma yapılan durum kayfî olarak seçilmiştir ve keyfî olarak değiştirilebilir. Bu da karşılaştırmayı anlamsız kılmaktadır.

Özet olarak, Marx aynı ekonomik örgütlenme biçimi içinde iki ayrı durumu karşılaştırmak yoluna gitmişti. Oysa Morishima - Cheok yaklaşımı iki ayrı örgütlenme biçimini karşılaştırmaktadırlar. Bu da bu yeni yaklaşımın önemli bir yöntemsel zayıflığıdır.

SONUÇ

Marx'gil emek-değer kuramı, basit modellerin ötesinde ciddî sorunlarla karşılaşmaktadır. Marx'ın temel yaklaşımının doğrulanması amacıyla ileri sürülen optimum değer yaklaşımı ise, a) Marx'çı olmadığı ve b) yöntem açısından hatalı olduğu için, bu işlevini başaramamıştır.

Bu durumda kapitalist ekonomide sömürü olgusunu arayanların, Marx'ın değer kuramından bağımsız olan, başlangıç noktalarına gitmeleri gerekir. Bunlar ise Marx'ın mülkiyet ve elkoyma ilişkilerine ilişkin yaptığı gözlemler ve ortaya attığı hipotezlerdir. Emek-değer kuramının, Marx'ın kapitalist ekonomide sömürünün varlığını kanıtlamak için değil, göstermek için kullandığı bir alet olduğu unutulmamalıdır. Kanıtlama, bir anlamda, işe emek-değer kuramı karışmadan önce, Marx'ın toplumsal çözümlemelerinde yapılmaktadır.

KAYNAKLAR

BULUTAY, T (1965) : **Doğrusal Programlama,** SBF yayını.

CHEOK, A; DAVIS, K; HARCOURT, G. C.; MADDEN, P. (1976) : «Surplus Value, Profits and Joint Produstion: Marx Vindicated» **Discussion Paper Economics Dept., University of Adelaide,** August 1976.

HODGSON, G. (1976) : «Exploitation and Embodied Labour Time» **Bulletin of the Conference of Socialist Economists,** Vol. V, 1 (13) March 1976.

HOEL, M. (1974) : «A Note on Profits, Surplus Value and Joint Production» **Memorandum from Institute of Economics,University of Oslo,** 12 December, 1974.

MARX, K. (1976) : **Capital, Vol. 1,** Çeviren B. Fowkes, Penguin Books.

MARX, K.; ENGELS, F. (1976) : **Collected Works, Vol. 6, 1845 - 8,** Lawrence and Wishart, London.

MORISHIMA, M. (1973) : **Marx's Economics,** Cambridge University Press.

MORISHIMA, M. (1974) : «Marx in the Light of Modern Economic Theory» **Econometrica,** Vol. 42, No. 4, July 1974, s. 611 - 32.

MORISHIMA, M. (1976) : «Positive Proffits with Negative Surplus Value A Comment», **Economic Journal,** Vol. 86, No. 343, Sept. 1976, s. 599 - 603.

OKISHIO, N. (1955) : «Monopoly and the Rates of Profit», **Kobe University Economic Review,** Vol. 1, 1955, s. 71 - 88.

OKISHIO, N. (1963) : «A Mathematical Note on Marxian Theorems» **Weltwirtschaffltliches Archiv,** Band 91, Heft 2, s. 287 - 99.

SRAFFA, P. (1960) : **Production of Commodities by Means of Commodities** Cambridge University Press.

STEEDMAN, I. (1975) : «Positive Profits With Negativve Surplus Value» **Economic Journal,** Vol. 85, No. 337, March 1975, s. 114 - 23.

STEEDMAN, I. (1976a) : «Positive Profits With Negative Surplus Value: A Reply» **Economic Journal,** Vol. 86, No. 343, Sept. 1976, s. 604 - 8.

STEEDMAN, I. (1976b) : «Positive Profits With Negative Surplus Value: A. Reply to Wolfstetter» **Economic Journal,** Vol. 86, No. 344, Dec. 1976, s. 873 - 6.

von NEUMANN, J. (1943 - 6) : «A Model of General Economic Equilibrium» **Review of Economic Studies,** Vol. XIII. (1) 33, s. 1 - 9.

WOLFSTETTER, E. (1976) : «Positive Profits With Negative Surplus Value, A Comment» **Economic Journal,** Vol. 86, No. 344, Dec. 1976, s. 864 - 72.

SİYASAL İKTİDAR KARŞISINDA KADIN

Şirin TEKELİ (*)

> «Devrim içinde devrimin anlamı, dünyaya kendi gözleriyle bakmak, ona kendi elleriyle dokunmak, deneylerini kendi kafasında özümlemek, kendi sesini bulabilmek, sözlerini kendi seçmek ve yüzüne, yüzyıllar boyu başkası tarafından yönetilmiş olmak yüzünden zorla takılmışlığın da ötesinde âdeta derisinin içine işlemiş olan o maskeyi söküp atmaktır.»
> (Sheila Rowbotham, **Women, Resistence and Revolution,** Penguin, 1972, s. 233)

KADIN SORUNU

Kadının toplumda «ikinci sınıf» bir vatandaş statüsünde bulunduğu görüşü, buna gösterilen çeşitli tepkilerle birlikte son yıllarda yeniden gündeme gelmiş bulunuyor. Oysa kadın sorunu çok yönlü bir sorun. Bir bakıma kadın olarak dünyaya gelmiş olmak, bir insanın yaşantısını her yönüyle olumsuz yönde etkileyebiliyor. Ekonomide, üretim sürecinde kadın emeği daha fazla «sömürülüyor». Toplum yaşantısında asıl yerinin «ailesi, evi» olduğu yaygın görüşü yüzünden, eğitim olanaklarından daha sınırlı yararlanıyor, meslek seçim alanı, çalışma olanakları daralıyor; herşeye rağmen çalışma hayatına katılabildiği zaman ne ücret ne diğer haklar açısından ve ilerleme olanakları açısından eşit koşullardan yararlanamıyor. Durumunu düzeltmesinin bir yolunun oplitikadan geçtiğini düşünse «politika erkek işidir» deniyor ve bir köşeye itiliyor. Durumuna her isyan edişinde alayla karşılanıyor. Hak talepleri küçümseniyor. Toplum, onun için, insanlar için geçerli tek bir ahlâk kodu değil, «ayrı bir ahlâk kodu» geliştiriyor. Kadın olmanın, salt fizyolojik bir farklılığa dayandığı gerçeği daima gözardı edilerek, onun için «ayrı bir ahlâk kodu» geliştiriyor. Kadın olmanın, salt fizyolojik bir farklılığa dayandığı gerçeği daima gözardı edilerek, onun «ayrı» bir psikolojik yapıya sahip olduğuna inanılıyor ve bu inanç ona da benimsetiliyor. Şeklen «her bakımdan eşit» olduğu ilân edil-

(*) Şirin Tekeli. İst. Üni. İktisat Fakültesi'nde Dr. Asistan.

diği zaman bile, özerk, kendi yaşamının tüm sorumluluğunu üstlenen bir yaratık olması tedirginlik yaratıyor, bağımlı kılınmak isteniyor. Ve çoğu zaman durumundaki yanlışlığın bilincine varamadan, «insan» olamamanın yoksunluğunu farkedemeden toplumun ona atfettiği role ayak uydurmaya çalışıyor. Ama yaşamının en kişisel yönlerinde, cinselliğinde bile ezilmekten kurtulamıyor. Onu yüzyıllardanberi mahkûm olduğu «doğurganlık» durumundan kurtaran, doğum kontrol olanaklarından gerektiği gibi yararlanması, pek çok toplumda ona hâlâ çok görülüyor; bedeni fuhuşa alet oluyor. Demek ki kadın olmak bir insanın yaşantısının her yönünde onu sorunlarla karşı karşıya getiriyor. Kadın sorunu topyekûn bir sorun niteliği kazanıyor.

Çok yönlü, çok karmaşık ve topyekûn bir sorun olan kadın sorununu bu yazının başlığının düşüdürtebileceği gibi sadece bir boyutunda ele alıp çözümlemeye çalışmak boş bir çabadır. Sorunun, ekonomik, ideolojik, politik, psikolojik yönlerinin içiçe geçmişliği, böyle bir soyutlamayı çok zorlaştıracağı gibi, açıklamaların sınırlı ve yetersiz kalmasını da kaçınılmaz hale getirir. Buna karşılık, yalnız başına çalışan tek bir araştırmacının, bu sorunun tüm karmışlığıyla üstesinden gelebilmesi de beklenilemez, beklenilmemelidir. Bu yüzden ben bu çalışmada kadının politik bağımlılığının kazandığı değişik boyutları özellikle Türkiye kadını açısından incelemeye girişirken, sorunun politika düzeyinde aldığı özel biçimle, toplum yaşantısının diğer düzeylerindeki biçimlenişleri arasındaki bağımlılık ve karşılıklı belirleme ilişkilerini gözönünde tutmaya çalışacağım. Bu ise, sorunun ancak bütüncül, sorunu topyekûn kavrayan bir teoriye dayanılarak ele alınması ile mümkündür.

Bu karmaşık gerçekliği kavrayan bir teori aramaya çalıştığımızda ise şu sorunla karşılaşıyoruz. Bugün için kadın sorununu, bir bütün olarak çözümlemeye elverişli ve evrensel geçerliliği olan bir teori henüz kurulmuş değildir. Bu teorik kısırlığın kaynağında iki entellektüel çıkmaz yatıyor. Birincisi, marksist olmayan sorunsalda kadın sorununa teorik olmayan bir yaklaşımdan eğilinmesidir. Batı dünyasında özellikle bu sorunun gündeme yeniden geldiği son on yıl içerisinde büyük bir çoğunluğu da kadın araştırmacılar tarafından yürütülen çok sayıda inceleme yapılmıştır. Ancak bu incelemelerin genel ortak niteliği, kadın sorununun değişik yönlerini ayrı ayrı birbirlerinden kopuk bir biçimde ele almalarıdır. Bu ise, bu çalışmaların ancak bazı kısmî teorilerle çözümlemeye yönelmelerine ve sorunun karmaşıklı-

ğını kavrayacak bir meta-teori kurma uğraşının sürekli olarak daha ileri bir aşamaya ertelenmesine yolaçmaktadır.

Marksistler ise, başlangıçtan beri kadın sorununa doğru, yani bütüncül bir teorik yaklaşımla eğilmişlerdir. Marksist bilimin kurucu ve ilk teorisyenleri, değişik eserlerinde bu bütüncül yaklaşımı vurgulayan kısmî çözümlemeler önermişlerdir. Marx'ın **Kapital**'de «ev işine», **Manifesto**'da kadın emekçilerin durumuna getirdiği açıklamalar, Engels'in **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**'nde, Bebel'in **Kadın ve Sosyalizm**'de, Lenin'in değişik araştırma ve kitapçıklarında kadın sorununa getirdikleri çözümlemeler aydınlatıcıdır. Onları izleyen Klara Zetkin ve Alexandra Kollontai de kadın sorununu başlıbaşına bir inceleme konusu yapmışlardır. Ancak bu çalışmalardan hiç birisinde kadın sorunu, «teorik bir kadın sorunsalına» oturtulmamıştır. Belki bu bakımdan en bütüncül sorunsalın Kollontai tarafından geliştirilmiş olduğu söylenilebilir. Ancak, bizzat Kollontai «olayının» da tanıklık ettiği bir başka gelişme, ilk kurucuların başlattıkları teorik çalışmanın büyüyüp olgunlaşmasını engellemiştir. Gerçekten de marksist teori toplumu dönüştürmeyi varlığının nedeni gördüğünden daima devrimci pratikle içiçe bulunmuştur. Oysa 1917 Sovyet devriminin ardından işçi sınıfı hareketlerinin sürekli olarak uğradıkları yenilgiler, teorinin gelişmesine sekte vurmuştur. Sovyetlerde kadın sorununa ilişkin teori-pratik birliği içinde Kollontai'nın başlattığı deney de bir süre sonra baltalanmış ve giderek Kollantai, yazıları SSCB'de okunmayan bir teorisyen olmuştur (Kollontai, Introd, s. 19, 20).

Son yıllarda ise (özellikle 70'lerde) marksist teoride yeniden başlayan canlanışa paralel olarak kadın sorunu da, marksist sorunsal içinde yerini almaktadır. Bu yeniden gündeme gelişte kuşkusuz, 68'lerde Vietnam savaşına aleyhtar, gençliğin ve radikal azınlık grupların yükselen mücadelesiyle eşanlı ve içiçe gelişme gösteren ve tüm batılı kapitalist ülkelerde başlayan «yeni feminizm» mücadelesi yani «kadın özgürlük» ya da «kurtuluş» hareketlerinin de bir payı vardır. Burjuva ve küçük burjuva kadınları arasında başlayan bu hareket, Marksistleri, yeniden bu soruna eğilip ona sahip çıkmak üzere teorik çalışmalara hız vermeye yöneltmiştir.

Bugün için bu teorik açıklamalardan henüz bir teori bütünlüğü doğmuş değildir. Değişik marksist eğilimde gruplar, farklı çözümlemeler yapmakta, kadının kurtuluşu için farklı çözümler önermekte ve

giderek farklı mücadele stratejileri benimsemektedirler. Bununla birlikte hepsi Marksist teorinin esaslarından kalkan bu yorumlar kadın sorununun değişik düzeyleri arasında karşılıklı belirlemeler aramaktadırlar. Bu eklemlenmeler kabaca şöyledir:

— Kadının kapitalist sistemde ezilişi, kapitalist üretim ilişkilerinin belirlediği bir maddî tabandan kaynaklanmaktadır. Yani kadının ideolojik, politik bağımlılığı alt yapı tarafından belirlenir.

— «İkinci sınıf vatandaş» olma durumu bütün kadınların ortak olarak paylaştıkları bir yazgı değil, özünde sınıfsal bir olaydır. Kadın sorununun yükünü asıl emekçi kadın çekmekle birlikte bu sorunun çözülmesinden, zararı bir bütün olarak işçi sınıfı görmektedir.

— Kadınların, daha doğrusu emekçi kadının «fazladan sömürülmesinin» kökeninde, kadının sosyal üretim sürecinden kopartılıp, sadece ve aslî olarak «üreticinin yeniden üretimiyle» görevlendirilmiş olması yani ailenin özel işlevi yatar. Aile, pre-kapitalist tarım toplumlarında ekonomik üretim birimidir. Kapitalizmin gerçekleştirdiği üretim güçlerindeki gelişme, fakat nükleer aile, değişen yapısına rağmen, kapitalist toplumun ekonomik birimi olarak kalmakta devam etmiştir. Aile kapitalist toplumda hem bir «tüketim birimi» hem bir «yeniden üretim birimidir». Her üretim tarzında şekil değiştirmesine rağmen, daima bir üst üretim tarzında «arta kalan», «süre giden» aile, kadının doğurganlığı yüzünden, toplumsal bir işlev olan «üreme, yeniden üretme» işlevini üstlenmesine yolaçmaktadır. Bu, kapitalist toplum için böyle olduğu gibi «üretim araçlarının kamulaştırılmasıyla otomatikman değişmemekte, aile, «sosyalist» toplumlarda bile «yeniden üretim birimi» olarak kalabilmektedir (Kollontai Introd, Rowbotham, O. Adamson ve diğerleri).

— Kadının aslî görevinin ailesine karşı olmasını sağlamak üzere merkezinde «kutsal analık efsanesi» yer alan muazzam bir ideolojik yapı kurmuştur. Felsefe, ahlâk, din, eğitim, edebiyat ve iletişim aygıtları «kadının beşikten mezara» kadar durumunu kabullenmesini sağlayan inançları yaratır, yayar ve bu nedenle kadının tüm toplumsal (ekonomik ve sınıfsal) konumunun «ideolojik üst-belirlenmesinden» sözetmek mümkündür (Althusser).

— Niahyet devlet, yasaları ve elindeki tüm baskı aygıtıyla ya kadının ezilmesini sürdürecek ya da «sosyalizme geçiş aşamasında» onun kurtuluş koşullarını hazırlayacak olan mekanizmadır. Kapitalist

toplumlarda, şeklen, kadınlara hak eşitliği tanınma yolundadır. Ancak her elde edilen hak, son örneklerini İtalya'da boşanma hakkı ve bütün ileri kapitalist toplumlarda «talep üzerine kürtaj» haklarında görüldüğü gibi, çetin, zorlu politik mücadelelerle elde edilmektedir. Öte yandan, formel eşitliğin tanındığı politik haklar alanında başta olmak üzere, bu hakların hayata geçirilmesi, fiilen kullanılması bakımından eşitsizlik esastır. Bu bakımdan da burjuva parlamenterizmi kadar açık şekilde değilse bile, «sosyalizme geçiş halinde bulunan toplumlarda» da kadının politikadan ve özellikle yukarı karar organlarından uzak kaldığı bir gerçektir.

O zaman öteki düzeylerle karşılıklı belirlenme ilişkileri hiç bir zaman gözardı edilmeksizin, iki açıdan özel bir önem taşıyan politika düzeyi üzerinde araştırmaları yoğunlaştırmakta yarar vardır. İlk olarak, herhangi bir toplumun kadına verdiği yeri en billurlaşmış şekilde yansıtan düzey politika düzeyidir. İleri kapitalist toplumların hiç birinde kadınlar üst karar organı olan parlamentoda % 5 (1)'in üzerinde temsil edilmemektedirler. Bu olgu ile kadınların sosyal üretim sürecinde (işgücünde) azınlıkta (1/3) olmaları, sendikalarda eksik temsil edilmeleri, eğitim olanaklarından eşit şekilde yararlanmamaları arasında bağlantı vardır. Ama kapitalist toplumlarda politika düzeyindeki durum, öteki düzeylerde katılma paylarının gösterdiği artışın aksine gerileme göstermektedir. İkinci olarak da politika düzeyinin görece bağımsızlığı, devletin ele geçirilmesi halinde kadının kurtuluşunu sağlayacak tedbirlerin politika düzeyinde alınmasına olanak verdiğinden, büyük önem taşımaktadır. Devletin görece bağımsızlığının kadın sorunu açısından taşıdığı önemi gözler önüne sermekte en çarpıcı örneklerden birisi, 1917 - 1924 yıllarının «savaş komünizmi» döneminin deneylerinde bulunabilir. O dönemde Sovyet ekonomisi gerek yapısı, gerek savaştan gördüğü tahribat nedeniyle, «sosyalist topluma geçişe» olanak verecek üretim güçleri düzeyinde değildi. Buna karşılık, kadının kurtuluşunu sağlamaya dönük en cüretkâr girişimlerde bulunulan tarihî dönem de, bu dönemdi. Gerçi bu deney bir süre sonra terkedildi. Fakat bu politik karar düzeyinde benimsenen devrimci bir tavrın, ekonomik düzeyden gelen engellere karşın ne kadar etkili olabileceğinin, bir kanıtıdır.

(1) Bunun tek istisnası parlamentoda kadın temsilci oranının % 17'ye ulaştığı Finlandiya'dır.

Engels klasik eserinde, kadın sorununun özünü şöyle saptamıştı: «Modern karı-koca ailesi, açık ya da gizli, kadının evcil köleliği üzerine kurulmuştur; ve modern toplum sırf karı-koca ailelerinden —moleküller gibi— meydana gelen bir kütledir. Günümüzde erkek, çoğunlukla hiç değilse varlıklı sınıflarda, ailenin desteği olmak ve onu beslemek zorundadır; bu durum ona, hiç bir hukukî imtiyazla desteklenmeye muhtaç bulunmayan **egemen** bir otorite kazandırır. Aile içinde erkek burjuvadır; kadın proletarya rolünü oynar. Ama sanayi dünyasında proletaryayı ezen ekonomik baskının özgül karakteri, kendini bütün sertliğiyle, ancak kapitalist sınıfın bütün kanunî imtiyazları kaldırıldıktan ve iki sınıf arasında tam hukukî eşitlik kurulduktan sonra gösterir; demokratik cumhuriyet iki sınıf arasındaki karşıtlığı yok etmez, tersine bunlar arasındaki mücadelenin yapılacağı alanı ilk hazırlayan odur. Aynı şekilde, erkeğin kadın üzerindeki egemenliğinin özel karakteri, bu iki cins arasında gerçek bir toplumsal eşitlik kurmak zorunluluğu ve bunun tarzı, bütün bunlar, kendilerini ancak, **erkekle kadın tamamen eşit hukukî haklara sahip oldukları zaman apaçık göstereceklerdir.** O zaman görülecektir ki, kadının kurtuluşunun ilk şartı, bütün kadın cinsinin yeniden kamu işlerine dönmesidir ve bu şart karı-koca ailesinin, toplumun ekonomik birimi olarak ortadan kaldırılmasını gerektirir.» (Engels, Somer çevirisi s. 107).

Bu pasajda Engels kadın sorununun teorik esaslarını en açık şekilde ortaya koymakta: kapitalist toplumda ailenin yeri, aile içerisinde kadının yeri, bunun sınıfsal ilişkilere olan paralelliği, çelişkinin en açık şekilde görülebilmesinin koşulları, kurtuluşun gerekli ve yeterli koşulları... Yine bu pasajda da ortaya atıldığı gibi, kadının «evcil köleliğinin» kırılması salt ekonomik düzeyde üretim ilişkilerinin değişmesiyle gerçekleşemez. (Gerekli koşul) Bu ilk şarttır. Bir başlangıçtır. Fakat asıl çelişki kadın ve erkeklerin eşit haklara sahip oldukları zaman anlaşılacak, bilinçli kurtuluş mücadelesi ondan sonra verilecektir. Böyle bir bilinçlenme, ideolojik ve politik düzeylerin ön plana geçmesini gerektirir; kadının kurtuluş mücadelesi bilinçli bir politik mücadele ile, «atavik ideolojik koşullandırmaların» (Kollontai s. 132) kırılmasıyla başarılabilir (yeterli koşul).

Demek ki politik düzeye ağırlık veren bir çözümleme yararlı ve gereklidir. Ancak politik-ideolojik mücadelenin esaslarının, stratejilerin belirlenebilmesi için kadının köleleşmesinin maddî temellerinden hareket etmek de bir zorunluluktur.

KAPİTALİST ÜRETİM TARZI VE KADIN

Kapitalist toplumlarda, sermayenin birikim düzeyine ve sınıf mücadelesinin yoğunluğuna göre kadının üretim sürecindeki göreli yeri, toplumdan topluma ve zaman içerisinde değişecektir. Bu açıdan yapılacak çözümleme somut toplum düzeyinde ve tarihsel gelişmeyi izleyen bir çözümleme olmak gerekir. Üretim tarzı düzeyindeki çözümleme ise bir soyutlama düzeyinde yapılma durumundadır. Bu nedenle de burada tarihin evrim çizgisini izlemek yerine tam tersine, o üretim tarzının en ileri biçimi esas alınmalıdır. Marksist yöntemin doğru uygulanışı bunu gerektiriyor. Bu bakımdan kadının ezilen cins olmasına yolaçan maddî temeli saptamaya çalışırken kapitalist üretim tarzının en ileri kapitalist toplumlarda aldığı biçim esas alınacak. Az önce de değindiğimiz gibi, mrksist teoride son yıllarda kadın sorunu çevresinde yoğunlaşan tartışmalar (özellikle İngiltere'de) da aynı yöntemi benimsemektedir. Değişik marksist gruplar (IMG, IS, RS, CSE vd) Marx'ın **Kapital**'de yaptığı kapitalizm çözümlemesi ve kavramlarından kalkınmakla birlikte bu kavramlara değişik kritik önemler atfetmekte ve çoğu zaman da Marx'ı yorumlarken ona birbirinden çok farklı noktalara varabilmektedirler. Ancak bu tartışmalarda üzerinde en çok durulan kavramlar, «ev işi», «ev işinin meta yerine kullanım değeri üretme» özelliği, «yedek işçi ordusu», «kadın emeğinin üretim sürecinde daha fazla sömürülmesi» gibi kavramlardır.

Kapitalizmde kadının özel bir baskı altında bulunuşu, kadının kapitalist toplumda **ikili** bir rol oynamasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden de kadın ekonomik bakımdan daima sermayenin gereksinmelerine tabi durumdadır. Kadın hem «ev emekçisidir» ve bu açıdan «emek gücünün» korunması ve yetiştirilmesinden birinci derecede o sorumludur; hem de «yedek işçi ordusunu» besler. Bu yüzden de ekonominin gelişme ve savaş devrelerinde (kendisine sağlanan asgarî, çocuk bakım ve ev işinin toplumca üstlenilmesinden yararlanarak) üretime katılır. Bu devreler son bulduğunda ise yeniden yedek orduya döner ya da part-time çalışma koşullarında üretimde kalır. Kadının bu ikili rolü, görüldüğü gibi birbirini karşılıklı olarak belirleme, yeniden üretme durumundadır. Kadınlar, fabrika ve bürolarda çalıştıkları ölçüde, «sosyal emeğin» parçasıdırlar. Fakat evde harcadıkları emek de **sermaye birikiminin** bütünleyici bir unsurudur. Yani kadınların emeği, sermaye için hem son derece gereklidir, hem de sosyal üretim sürecinin dışındadır; **özelleşmiş** bir emektir.

Hemen belirtelim ki, kadının biri sosyal, diğeri özel, iki tür emek harcaması olgusu sadece kapitalist sisteme özgüdür. Kapitalist öncesi üretim tarzlarında kadının evde gördüğü iş, özelleşmiş değildi; sosyal emeğin, sosyal üretimin bir parçasıydı. Engels kapitalist üretim tarzıyla daha önceki tarzlar arasındaki farkı şöyle anlatır: «Kadın-erkek arasında, daha önceki toplumsal durumlardan bize kalmış bulunan eşitsizlik, asla kadının ekonomik baskı altında oluşunun sebebi değil, sonucudur. Çocuklarıyla birlikte birçok evli çiftleri kapsayan eski komünist ev ekonomisinde kadınlara bırakılan ev yönetimi, tıpkı erkekler tarafından yiyecek sağlanması gibi toplumsal zorunluluk taşıyan bir **kamu** işiydi. Ataerkil aile ve ondan da çok Monogamik bireysel aileyle birlikte herşey değişti. Ev yönetimi kamusal karakterini yitirdi. Bu iş artık toplumu ilgilendirmiyor; bir **özel hizmet** haline geldi; toplumsal üretime katılmaktan uzaklaştırılan kadın bir baş hizmetçi oldu.» (Engels, s. 106).

Demek ki kadın emeğinin nitelik değiştirip **ikili** bir yapı kazanması sınıflı toplumla başladı. Ev içindeki iş bölümünde bir değişiklik olmamasına rağmen, evin dışında iş bölümünün değişmesi, «ev işini» özel bir hizmet olmaya mahkûm etti. (Engels, s. 227) Kapitalist üretim tarzında ise, kadın emeği, sosyal üretime girdiği zaman bile, **doğrudan** sosyal emek olma niteliğini yitirdi; **dolaylı olarak** sosyal bir değer biçimi kazandı. Ev işi ise tamamiyle özel bir hizmet olarak kaldı.

Dolaylı olarak sosyal değer biçimi kazanmak kavramını açıklamak için **meta üretiminin** nasıl yapıldığına bakmak gerekir. Meta üretilen toplumlarda, kapitalizm öncesi toplumlardan farklı olarak insanların emeği doğrudan sosyal emek olmaktan çıkmıştır. Meta bir kullanım değeridir, somut emeğin ürettiği bir maldır. Kullanım değeri olarak metalar nitelikleri bakımından farklı olduklarından eşdeğer değildir. Bu farklılık olmasaydı mübadelenin anlamı kalmazdı. Metaların kullanım değerleri farklı olduğu gibi, onları üretmek için gereken emek de değişiktir. Fakat metalar mübadele edildiği zaman değerlerinin eşitlenmesi gerekir. Bu eşitleme yapıldığında, onların üretimi için gerekli olan emek de ortak niteliğine yani genel olarak insan emeğine indirgenir. Bu, değer yaratan emektir. Marx buna soyut emek der.

Meta üretilen bir sistemde değişik insanların emekleri (soyut emek) sosyal emek haline, kendisinin tam zıddı haline, yani **soyut emek** haline gelerek dönüşebilir. Öte yandan değer de ancak müba-

dele ile gerçekleşebilir. Yani metalar, metalararası bir nicel ilişkide, mübadele değerine dönüşürler. Aslında metaların mübadele değeri, üreticiler arasında mevcut olan sosyal bir ilişkinin dışsal görünümüdür. Yani mübadele değeri metalarda mevcut olan **ortak değerin** bir ifadesidir. Bu açıklamalardan şu sonucu çıkartabiliriz: kapitalizm öncesi, yani meta üretiminin bulunmadığı toplumlarda kadının evde harcadığı emek, doğrudan sosyal bir niteliğe sahipti. Kapitalist toplumda ise erkek ya da kadının somut emeğinin sosyal bir nitelik kazanması ancak üretilen malın bir meta niteliği yani mübadele değeri kazanması ile mümkündür. Bunu gerçekleştirmek için de insanların emek piyasasına girmeleri yani emek güçlerini kapitaliste satmaları, onun için meta üretmeleri gerekir.

Şimdi bir de özelleşmiş emeğin (ev emeğinin) kapitalist üretimdeki yerine bakalım: kapitalizmin tek ereği kapital birikimidir; yani değeri genişletmek için emek gücü satın almaktır. Bu toplumda kullanım değeri üretimi, kapitalin birikme gereğine tabidir. Bunu sağlayan koşul, tarihsel olarak, emek-gücünün de bir meta haline gelmesine bağlıdır. Çünkü emek-gücü, kendi sahip olduğundan fazla değer üretebilen tek metadır. Kapitalisti tek ilgilendiren şey de budur: Kapitalist kârının kaynağı olan artık değerin emekçiden alınması yani, emekçinin sömürülmesi. Kapitalist, emek-gücünü bir meta haline getirdiğinde emekçiyi emek-gücünden ve emeğin ürününü emekçiden ayırır. Bu ayrım sonunda kapitalist toplumda iki tür tüketim ortaya çıkar. **Bireysel tüketim** yani sosyal üretimin dışında ortaya çıkan tüketim ve **üretken tüketim** yani sosyal üretim içerisinde yapılan tüketim. Bu ayrımın önemi şuradadır ki, emekçinin emek-gücünün kapitalist tarafından satın alınması sonucu, bu emek-gücünün, kendinden daha fazla değer üretmesinden ötürü **üretken tüketim** yapılırken, diğer yandan da emekçinin emek-gücünün kapitalist tarafından kullanılan ölümünün yerine konulması da gerekecektir ki burada, emekçinin bireysel tüketimi sözkonusudur.

Emekçinin bireysel tüketimi yani kendisini yenilemesi için gereken geçimlilik maddelerin hazırlanması, pişirilmesi, temizlik yapılması, çocukların bakımı vs. bir emek zamanını gerektirir. Burada **harcanan emek ise değer-biçimi (mübadele değeri) kazanmayan somut bir emektir.** Bu emeği işçi sınıfının kendisinin tahsis etmesi gerekir. Kapitalistin emek-gücünü yeniden satın alması ancak bu emek harcandığı takdirde mümkün olur. Yani kapitalistin kendini yeniden üret-

mesi, bu emeğin harcanmasına bağlıdır. Bu emeğin harcanması açısından ise kapitalist, işçi sınıfının kendisini yeniden üretme içgüdüsüne güvenir. İşte ev emeği, kapitalist toplumda, emekçinin emek-gücünü yeniden kazanması için gerekli olan kullanım-değerlerinin üretimiyle görevlendirilmiştir; bunun sorumluluğunu taşır. **Ev emeği, özelleştirilmiş, bireysel bir emektir. Kapitalist üretim sürecinin dışında kalan, bu yüzden ne değer, ne de artık-değer üretmeyen bir somut emektir.** Ev emeğinin **üretken** ya da **üretken olmayan** emek olma sorununa verilmesi gereken doğru yanıt, bu gibi görünüyor.

Gerçekten, üretken emek, artık-değer üreten ve sermaye ile mübadele edilen emek de üretken olmayan emek de, artık-değer üretmeyen ama para karşılığı (gelir) satılan emektir. Örneğin hizmetçi, emeğini kapitaliste satarsa karşılığında para alır, ama sunduğu hizmet bireysel olarak (kapitalist tarafından) tüketilir, meta üretiminde kullanılmaz. Ev işi ise ne üretkendir ne de üretken olmayan emektir. Ev işi emekçinin hayatını idame ettirir; bu amaçla kullanım değeri üretir ve bu da bireysel olarak tüketilir. Bu nedenle ev işi sermayenin yeniden üretimi açısından son derece hayatî ve elzem olan bir özel, somut emek biçimidir. Bunu kadın kendi **şahsıyla** öder, kadın emeği, toplumca ve dolayısıyla kapitalistçe «karşılıksız - bilâbedel» kullanılır. Ne emeğin fiyatına dahil olur ne de değer yaratımına girer.

Ev işi hiç bir değer üretmediği için (yani üretken emek olmadığı için) kapitalist ev işinin sosyalleştirilmesine ilgi duymaz. Bu yüzden de kadınların hepsinin emekçi olarak sosyal üretime dahil olmaları halinde bile, ev işinin iş günü bittikten sonra birisi tarafından (istersе erkek yapsın, ya da yardımcı olsun) yerine getirilmesi gerekir. Bu demektir ki, işçi sınıfı bir bütün olarak, ev işine emek tahsis etmek zorundadır. Yani, **sermayenin bizatihi kendisi, ev işinin sosyalleştirilmesine mutlak bir sınır koyar.** Bu durumda sermayenin, kapitalist sistem altında ev işini sosyalleştirmesi mümkün olmayacağı gibi, aksine, sermaye ev işinin özel bir hizmet haline getirilişinin koşullarını da kendisi yaratır (2).

(2) Bu sorun, teoride oldukça tartışmalıdır. Gerçekten de bir kısım marksist; burada ifade edilen görüşü benimserken; evişinin özel bir emek olarak kalmasında kapitalist üretimin yeniden-üretimi açısından bir zorunluluk olduğunu savunur; bir bölümü de kapitalist üretim altında ev işinin bugün için sosyalleştirilmemiş olmasının, kapitalizmin bugün ulaştığı biri-

Öte yandan kadınların emeklerini ev işine tahsis etmeleri gereken grup olarak görevlendirilmeleri, sosyal üretimde de ikinci planda bir yer tutmalarına yolaçar. Yani ev işiyle, sosyal üretimdeki rolleri birbirini karşılıklı olarak belirler. Sorunun bu yönüne kadının ekonomideki göreli yeri de diyebiliriz. Burada asıl belirleyici sermaye birikim düzeyidir.

Kadının özel bir baskı altında kalması, ezilmesi olgusu sermayenin kadını sürekli olarak sömürülmeye hazır bir emek gücü olarak tutmasına bağlıdır. Kadının ev işini üstüne alıp, karşılıksız olarak yerine getirmesi yalnız ev işi alanında etki doğurmakla kalmaz; kadının, sermaye için ucuz, örgütlenmemiş bir emek kaynağı oluşturmasını da belirler.

Kapitalin amacı artık-değer birikimini sağlamaktır. Sermayenin üretkenliğini artıran itici güç budur. Üretkenlik ise mutlak olarak ya da göreli olarak artırılabilir. Mutlak artık-değeri artırmak, emek yoğunluğunu artırmanın sınırları (fizik ve sosyal) yüzünden olanaksız olduğundan, sermaye işçinin kendisi ve ailesi için çalışması gereken süreyi kısma yoluna gider, yani sermayenin organik bileşimini artırır. Üretkenlik artışı ise, artan üretim araçlarının daha az işçi tarafından çalıştırılması demektir. Böylece **yedek işçi ordusu** yaratılmış olur.

---

kim düzeyi ve teknoloji yetersizliğinden kaynaklandığını, buna karşılık kapitalist ilişkilerin özünde böyle bir gereklilik bulunmadığını savunmaktadır. Birinci görüşü savunan Wally Seccombe (1975) kapitalizm kendini yeniden üretebildiği sürece, üç yönlü olan bu yeniden-üretim sorununun (üretim araçları; emek-gücü; kapitalist üretim ilişkisi) emek-gücünün yeniden üretimi bakımından «en ekonomik olan çözümü», «özel tüketim» ve dolayısıyla özel, «ev işi»ni gerektireceğini savunur. O. Adamson ve arkadaşları (1976) da kapitalist üretimin, gelişme yasasına bağlı olarak, bünyesinde taşıdığı yedek işçi ordusu ve kadın emeğinin burada oynadığı rol bakımından kapitalist üretimin, «ev işini» özel bir emek olarak yaşatmasında bir kaçınılmazlık bulmaktadırlar. Buna karşılık Harrison (1974) ve Gardiner (1975) kapitalizmin, ev işini sosyalleştirebileceğini, zaten sosyalleştirme yolunda olduğunu ancak bugünkü birikim ve teknoloji düzeyinde, bunu tümüyle gerçekleştiremediğini; bu yüzden de, ideolojik yeniden-üretimle, kadınları, «ev işinde» tutma yoluna gittiğini savunmaktadırlar. Ben kendi adıma, Secombe ve Adamson'un mutlak sınır açıklamalarını daha geçerli sayma eğilimindeyim. Ancak yukarıda da belirttiğim gibi, bu sorun bugün hâlâ, teorinin en tartışmalı yönlerinden birisini oluşturmaktadır.

Yedek işçi ordusu her an sermaye tarafından sömürülmeye hazır tutulan emekçileri kapsar; büyüklüğü, sermaye birikim oranına bağlıdır. Durgun ve ortalama kârlılık dönemlerinde bu yedek ordu büyür, işçi sınıfı doğrudan işsizlik baskısı altında kalır, gelişme zamanlarında ise, baskısı işçi sınıfının taleplerini kısıtlar. Yani yedek ordu aslında emek arz ve talebini düzenleyen temel araçtır.

Oysa kadınlar, bu yedek ordunun parçasıdırlar. Kapitalist gelişmenin ilk aşamalarında makina kullanılmaya başlanması kadın ve çocukların da üretime katılmalarını mümkün kıldı ve bu girişle, işçi sınıfının emek-gücü toplu olarak ucuzladı. Böylece, kadınlar «evcil köleliğinin» yanısıra, ücretli emekçiliğe de geçtiler.

Bilindiği gibi kapitalist krizlerin çözülmesinde yedek ordunun önemli bir rolü vardır. Kâr oranının düşme yasası, kapitalist krizlere, o da kapitalin giderek yoğunlaşmasına yolaçar; kârlılığı arttırmak için, ücretleri emek-gücünün değerinin altına düşürmek bakımından ise yedek ordunun varlığı önemlidir: Yedek ordu ne kadar genişse, kapitalin, işçi sınıfını baskı altında tutma olanağı da o kadar yükselir. Demek ki kadınların yedek orduyu besleme eğilimleri (ev işi) işçi sınıfını bir bütün olarak olumsuz olarak etkiler. Birikim sürecinin farklı aşamalarında sermayenin talepleri değişir, fakat genel olarak kadınlar evcil köleliklerinden dolayı yedek orduya ilişkin bu taleplere çok daha kolay ayak uydururlar. Gerektiği zaman üretime çağrılmak üzere evde bekler, birikim yavaşladığı veya durduğu zamanlarda ise gerisin geriye eve gönderilirler.

Öte yandan kadınlar iş gücüne daima erkeklerden daha düşük ücretlerle girer, bu yüzden de bazan erkeklerin işsiz kaldıkları zamanlarda bile çalışmaya devam ederler. Sermaye bu yedek orduyu kullanma yeteneğine sahip olduğunu genellikle savaş dönemlerinde göstermiştir. Gerek I. ve gerekse II. Dünya Savaşları, savaş için cepheye gönderilen erkeklerin yerine kadınların yoğun biçimde işe alındıkları devrelerdir. Ancak bu dönemlerde bile, kadınlar erkeklerden daha düşük ücretle çalışmış ve daha az örgütlü bir iş gücü meydana getirmişlerdir. Genellikle kadınların ücretleri, erkeklerin ücretlerinin 1/3'ü düzeyinde kalmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı sonunda 1944'de kadın ücretleri erkek ücretlerinin yarısı düzeyine yükselmiştir. Kadınlar, daha az örgütlü olmaları nedeniyle, yalnız daha düşük ücret almakla kalmamış, daha ağır şartlarla daha uzun süre çalıştırılmışlar-

dı. Örneğin 1930'larda İngiltere'de erkekler için geçerli olan 48 saat/iş haftasına karşın kadınlar tekstilde 55 saat/hafta, tekstil dışı sektörlerde 60 saat/hafta çalışmaktaydılar. (O. Adamson ve diğer, s. 21) Her iki savaş döneminde de kadınların üretim sürecine yoğun biçimde girmeleri esas olarak evli ve çocuklu kadınların mobilizasyonu anlamına gelmiştir. Bu yüzden devlet, kadının ev işini üstlenmek zorunda kalmıştır. Örneğin, İngiltere'de 1941'de 118 tane çocuk yuvası var iken bunların sayısı 1945'de 1559'a yüksemiş ve 71.806 çocuğa bakılabilen bir kapasiteye ulaşmıştır. (O. Adamson ve diğer. s. 24) Savaş sonunda ise bu yuva ve kreşler kapatıldı, çocuklara okullarda verilmekte olan süt, yemek gibi hizmetler ortadan kaldırıldı.

Savaş sonrası dönem, kapitalin gelişme devresi oldu; savaşla birlikte ekonomiye dahil olan, ucuz emek gücüyle savaş ekonomilerini çeviren ve savaşın hemen ertesinde gerek kalmadığı için evlerine geri gönderilen kadın emek-gücüne, yeniden başvuruldu. Hattâ bu dönemde, bazı sermaye birikim devrelerinde görülen, kadınlar arasında işçileşmenin daha hızlı olması eğilimi ortaya çıktı. Özellikle evli kadınlar, savaş sonrası dönemde işgücüne en hızlı katılan emek kategorisini meydana getirdiler. Örneğin İngiltere'de evli kadınların tüm kadın emeği içerisindeki oranları, 1931'de % 10, ve 1951'de % 22 iken 1971'de bu oran % 42'ye ulaşmıştı.

Ancak sermayenin tarihindeki bu en büyük genişleme devresinde bile, kadınların sosyal üretim sürecine eşit biçimde katılmalarını mümkün kılan tedbirleri —esas olarak çocuk bakımı için yuva ve kreşler— alamadığı ya da almadığı görüldü. Bu nedenledir ki bu son dönemde geçici değil, kalıcı bir biçimde ekonomiye giren kadınların, sosyal üretim sürecinde ikinci planda kalmaları kaçınılmaz bir durum haline geldi. Gerçekten de bu dönemde teknolojide gerçekleştirilen ilerlemelerle, kadının ev işinde tasarruf sağlamasına olanak veren araçların üretilmesi yaygınlaştı ve hattâ işçi sınıflarını da içerisine almaya başladı, ama ev işi yine özel ve kadının karşılıksız olarak yüklenmesi gereken bir iş olma niteliğini yitirmedi. Çocukların bakımı için alınması gereken tedbirlerin alınmaması yüzünden de kadın emeği iş piyasasına özellikle **part-time** kaşullarda girmek zorunda kaldı. 1974'de İngiltere'de çalışan 8.833 milyon kadından 3.421 milyonu part-time çalışıyordu.

Sermaye açısından part-time çalışmanın en büyük avantajı, ser-

maye ve/veya devlet tarafından, kadının üretime katılmasının asgarî koşulu olan çocuk yuva ve kreşleri yatırımları yapılmaksızın kadını işgücüne katma olanağı getirmesidir. Tek tek kapitalistler açısından olaya bakıldığında part-time çalışan kadının verimliliği daha yüksektir. Ekonominin tümü açısından da part-time çalışmanın, üretkenliği % 2.7'den % 3.2'ye arttırdığı hesaplanmıştır, İngiltere'de. Buna karşılık part-time çalışanlar özellikle kötü örgütlenmiş bir emekçi kategorisidir. Hafta tatili, ücretli yıllık izin gibi devamlı çalışanlara tanınan haklardan yararlanmazlar, işte ilerleme olanakları yoktur; işe alma ve işten çıkarmada büyük bir esneklik gösterirler. İşte bu nedenlerledir ki part-time çalışan kadın emeği, kapitalizm için yapısal bir gereklilik halini almıştır. Öyle ki 1973 - 1974 rakamlarıyla, İngiltere'de part-time çalışan kadınların sayıları, 258.000 artarken, devamlı çalışan kadınların sayılarında 29.000, erkeklerinkinde 138.000'lik azalma görülmüştür. (O Adamson ve diğer. s. 28)

Oysa kadınların part-time çalışmaları, onların eşit işe, eşit ücret taleplerinin gerçekleşmesini olanaksız kılan temel etkenlerden biridir. Hattâ bazı yorumculara göre (Financial Times, Eylül 1976) eşit işe eşit ücret yasasının İngiltere'de kabulü, bu ülkede part-time uygulamasına geçilmesini hızlandırmıştır.

Nitekim, kadın ve erkeklerin ortalama ücretlerine bakıldığında arada önemli farklar bulunduğu görülmektedir. İngiltere'de kadın ücretleri, vasıfsız kadın ve erkek işçi, haftalık ücretleri itibariyle şu seyri izlemiştir:

1950	1955	1965	1970	1974	1975
% 58.7	% 51.7	% 49.0	% 49.9	% 55.5	% 57.4

ABD'de de 1970 yılına ait full-time çalışan işçilerin yıllık median ücretleri şu farklılaşmayı göstermektedir:

Beyaz erkek işçi	7.396 $
Siyah erkek işçi	4.777 $
Beyaz kadın işçi	4.279 $
Siyah kadın işçi	3.194 $

Buna göre beyaz kadınların ücretlerinin beyaz erkeklerin ücretlerine oranı % 57.8, siyah kadın ücretinin, siyah erkek ücretine oranı % 66.8, beyaz kadınların ücretinin siyah erkeklerinkine oranı % 89.5 ve er-

kekler arasındaki ücret oranı da % 64.6'dır. (Amudsen, s. 32) Yine ABD için 1950 yılı verilerine göre Grace Hutchins'in yaptığı bir hesaplamaya göre 1950 yılında imalât kesiminde, sermayedarın kadın işçiye ödediği düşük ücretten kazandığı toplam kazanç 5.4 $ milyara ulaşmaktaydı. (zikreden, Amudsen, s. 59) (3)

Türkiye'de de kadın ve erkek ücretleri arasında benzer farklar görülmektedir:

Faaliyet Kolu	Kamu kesimi	Özel kesim
Gıda	% 82	% 72
Dokuma	% 93	% 80
Basın - yayın	% 71	% 68
Ecza - kimyevî madde	% 91	% 68
Madenî eşya	% 90	% 71

(Evinç Dinçer'in hesaplamaları, zikreden TİB s. 62)

Gündelik kazanç farklarına bakıldığında ise yıllar itibariyle:

1967 % 81.4
1968 % 81.7
1970 % 91.8
1972 % 85.2 oranlarında bir faklılaşma olduğu görülmektedir. (SSK istatistikleri, TİB s. 62)

Görüldüğü gibi, kadınların part-time uygulamasına girme eğilimlerinin daha düşük olduğu bir ülke olan Türkiye'de kadın ücretlerinin erkek ücretlerine oranları, İngiltere ve ABD'den daha yüksektir, fakat farklar yerleşik, yapısal bir karakter göstermektedir. Bu farklılaşma genel olarak kadınların daha az vasıflı ve daha az örgütlü oluşlarının yanısıra, ekonomide bazı sektörlerde yığılmalarından doğmaktadır. Kadınların yoğun olarak girdikleri sektörlerin özellikleri ve ayrıca kadın-

(3) 1950, Amerikan ekonomisinde, kadın emek-gücünün özellikle düşük olduğu bir yıldır. 1950 - 77 arası dönem için bu hesaplama yeniden yapılacak olsa, kuşkusuz ücret farklarından sermayedarın sağladığı ek kazanç çok daha yüksek ölçeklerde olacaktır. Kadın emek-gücünde 1950 - 68 döneminde % 10 bir artış ortaya çıkmış; 20 - 64 yaşları arasındaki çalışan kadınların oranı % 31.8'den % 41.6'ya yükselmiştir. (M. ve J. Rownthree, s. 27)

lara atfedilen, üretkenlik düşüklüğü, işi aksatma (absenteizm) gibi bazı niteliklerin yanı sıra, bazı işyerlerinde sermayedar tarafından kurulmuş bulunan kreş v.s. yatırımları, bu ücret farklılaşmasını mazur gösterici gerekçeler arasında sayılmaktadır.

Değişik ülkelerde kadınların yoğun biçimde girdikleri sektörler genellikle aynıdır; hizmetler ve imalât kesiminde dokuma, konfeksiyon, gıda, tütün gibi sektörler.

Örneğin İngiltere'de, çalışanların 1974'de % 40'ını oluşturan kadınların, en yoğun olarak bulundukları (çalışanların 2/3) sektör, hizmet sektörüydü. Sanayi sektöründe ise kadınların, çalışanların % 72'sini oluşturdukları tek sektör deri, ayakkabı ve konfeksiyon, bu oranın % 46'ya vardığı sektör ise dokumaydı. Hizmet kesiminde kadınların en yoğun olarak çalıştıkları kesimler ise eğitim (% 76), sağlık (% 69), turizm (% 67) ve ticaret (% 55) idi. (Adamson ve diğer. s. 28)

Türkiye'de de kadınların mesleklere dağılımı şöyledir:

	1968	1969
Ücretli	% 15.8	% 13.5
İşveren	2.0	2.0
Kendi hesabına	6.9	5.4
Aile işçisi	46.7	39.9
İşsiz	8.5	17.5
Toplam	**14.9**	**12.5**

Faaliyet kollarına göre ise:

	1968	1969
Tarım, orman	30.9	25.1
Maden	2.1	1.8
İnşaat	0.3	0.5
İmalât	16.3	12.5
Elektrik, gaz	3.7	6.7
Ulaştırma, haberleşme	2.5	2.9
Hizmetler	17.3	15.8
Belirsiz	3.9	4.2
Toplam	**14.9**	**12.5**

1969 yılında kadınların faal nüfus içerisindeki oranları (15 yaş ve yukarısı) % 50.9 iken bunların % 87.5'i iş gücüne dahil değildir; İşgücüne dahil olmayan kadınların % 52.0 ev kadınıdırlar. (1975 istatistik yıllığı, s. 155)

Kadın emeğine ilişkin rakamları arttırmak olanaklıdır; ama gerekli değildir. Çünkü bu rakamlar, başta kurulan teorik esaslarla uyum halindedirler. O halde kadın emeğinin kullanılış koşullarını, farklı kapital birikim düzeylerinde kadın emeğinin görev yerine ilişkin bulguların ışığında şu dört noktada toplamak mümkündür:

— Ev işi ve bu arada özellikle çocuk bakımı ve yetiştirilmesi kadınlara düşen bir sorumluluktur ve kadınlar bu toplumsal hizmeti karşılıksız olarak yerine getirmektedirler.

— Kadın iş gücünün, sosyal üretim sürecinin tamamen dışında tutulan bu önemli bölümü, sermayenin ihtiyaçlarına göre kullanılan yedek işçi ordusunu besleyen bir unsurdur.

— Kadınlar ucuz emek kaynağıdırlar: bu bakımdan durumları kapitalist ülkelerin, gelişmemiş ülkelerden getirdikleri yabancı işçilerin durumlarına benzemektedir. (ABD'de kadınlar için «son göç dalgası» deyimi kullanılmakta)

— İşçi sınıfı içerisinde kadın ve erkek emeğinin tabi olduğu farklı çalışma koşulları, işçi sınıfını bölücü bir etki yapmaktadır.

Bu koşullardan her birisi ve hepsi, sermayenin kadın emeğini özel olarak sömürmek üzere başvurduğu, ekonomi politikalarının ürünüdür. Ancak, kadın emeğinin tabi olduğu bu daha fazla sömürülme olgusunun asıl zararını, bir bütün olarak işçi sınıfı görmektedir.

MADDÎ TABANIN YANSIMALARI

Kadının ekonomik bir tabanda belirlenen sömürülme ve ezilme olgusu, kendisini diğer toplumsal ilişki düzeylerine de yansıtmaktadır. Bu açıdan karşımıza çıkan ilk sorun; sınıfsal ilişkiler düzeyinde kadınların konumunu görmektir. Oysa, bu alanda tam anlamıyla kavramsal bir anarşi hüküm sürmekte. Kadınların bir «grup» olarak özellikle sömürülen, ezilen bir toplum katını oluşturduğunu saptayan birçok araştırıcı, çözümlemelerinde kadınlardan, bir «sınıf», «kast», »alt-

tabaka», «marjinal grup», «azınlık grubu», «ezilen cins» gibi farklı kavramlarla söz etmektedirler. Burada her kavramın tek tek eleştirisini yapmak niyetinde değilim. Çünkü bu kavramlarla ilgili olarak genel birkaç eleştiriyle yetinerek de soruna açıklık getirmek bana mümkün görünüyor. Gerçekten de bu kavramlardan her birisi aslında bilimsel bakımdan oldukça kesin şekilde tanımlanmış ve dolayısıyla tekabül ettikleri olay dizileri oldukça kesin şekilde belirlenen kavramlar oldukları halde, kadınlarla ilgili olarak kullanıldıkları zaman, kavramın bilimsel ve kesin tanımı değildir esas alınan; kavram benzeti (analoji) yöntemiyle kadınlara uyarlanmaya çalışılmaktadır. İkinci olarak kadınlar yukarıda sayılan gruplardan birisine toplu olarak dahil edildiklerinde, onlara göre, ayrıcalıklı bir durumda bulunan tüm erkekler de yine aralarında hiç bir farklılaşma gözetilmeksizin, topluca «hâkim sınıf», «hâkim zümre», «üst-tabaka», «şöven erkek soyu» olarak nitelenmekte, ve buradan, asıl çelişkinin erkekler ve kadınlar arasında olduğu, bu çelişkinin uzlaşmaz bir savaş görünümü kazandığı gibi sonuçlar çıkarılmaktadır. Üçüncü olarak bu kavramlar, toplumun yapısı kadar, toplumların tarihsel gelişimleri de gözönünde bulundurulmadan kullanılmaktadırlar; yani a-sosyolojik oldukları kadar, a-historiktirler. Bu eleştirileri birkaç örnekle somutlaştırmaya çalışalım: örneğin, özellikle Amerikan toplum bilimcileri arasında yaygın olan kadınları bir azınlık grubu olarak niteleme eğilimi somut gerçekle çelişiktir. Çoğu toplumda kadınlar toplum nüfusunun yarısını hattâ birçok yaşlı toplumda yarıdan fazlasını oluştururlarken nasıl olur da «azınlık gruptan» söz edilebilir. Bu ancak bir «metafor» olabilir; bilimsel bir kavram olamaz. Kaldı ki, benzemelere rağmen, azınlık gruplarının ezilmelerinin maddî tabanı kadınların ezilmesinin maddî tabanından farklı olduğu gibi, kurtuluş stratejileri ve dolayısıyla mücadele sırasındaki ittifakları da farklı olacaktır. Aynı şekilde kadınların ayrı bir sınıf oluşturduğu iddiası da gerçeğe uymaz. Sınıflı toplumlarda kadınlar, kendi sınıfları içerisinde erkeklerle eşit statüde yaşamasalar bile (örneğin burjuvazide ayrı moral kod) her sınıftan kadın, kendi sınıfının ayrıcalık ve ezikliklerini o sınıftan erkeklerle paylaşır. Örneğin burjuva kadınlar, kadının ezilişinin maddî tabanın yarattığı temellerden biri olan «ev işi yükümlülüğünü» işçi sınıfından kadınlarla ortak olan çıkarları, kendi sınıflarından olan erkeklerle olan ortak çıkarlarının yanında çok sınırlı ve lafzî kalır. Aynı şey kast çözümlemesi için de geçerlidir.

Kadınlar daima, tarihin her döneminde eğilen bir grup oldukla-

rı savı da geçerli değildir. Gerçekten de Engels'in klasik çalışmasının tezi, kadının ezilişinin doğal değil, tarihsel bir olay olduğunu ortaya koymaktadır. Engels'in tezini dayandırdığı Morgan ve Bachofen gibi antropologlar ve sonradan onların bulgularını doğrulayan kanıtlar toplayan J. J. Briffalt gibi daha yakın dönem antropologlarının araştırılmalarıyla biliniyor ki insanlık tarihinde kadının «ezilen cins» olmaya başlaması hayli yeni (hattâ yakın tarihe ait) bir olaydır. M.Ö. 5000 cıvarında, o zaman kadar yavaş yavaş bazı değişikliklerle gelen ve Engels'in Morgan'ı izleyerek «primitif komünizm» diye adlandırdığı toplum yapısında, üretim güçlerinin artışıyla birlikte, yani avcılık ve toplayıcılıktan çobanlık ve yerleşik tarıma geçişle paralel olarak meydana gelen değişiklikler, özel mülkiyetin, ataerkil ailenin, sınıfların ve devletin ortaya çıkmasıyla sonuçlanan değişiklikler, kadının statüsünde köklü bir değişiklik yaratmıştır. Daha önceleri «matriarka» (anaerkil aile) denilen bir aile tipi mevcuttu ve bu toplumlarda kadın, toplum yaşantısına erkekle eşit haklar ve sorumluluklarla katılmakta idi. Üstelik soyun devamında ancak kadının rolü bilindiğinden, özel bir saygınlığa da sahip bulunuyordu. Ayrıca toplum yaşantısının aslî bir unsuru olan kadınlar üretim süreci içerisinde rolleri nedeniyle, toplumun örgütlenmesi ve gelişmesi yönünden önemli katkılarda da bulunmuşlardı. (Reed, s. 20) Kadınların bu toplum yapısında saygın bir yerleri vardı ama, matriarka hiç bir zaman kadın egemenliği üzerine kurulmuş bir toplum değildi: sosyal dayanışmanın temelinde «kardeşlik» yatıyordu.

Engels'in deyişiyle, «analık hukukunun yıkılışı kadın cinsinin büyük tarihî yenilgisi oldu; evde bile idareyi elde tutan erkek oldu; kadın aşağılandı, köleleşti ve erkeğin keyif ve çocuk doğurma aleti haline geldi. Kadının özellikle Yunanlıların kahramanlık çağında, sonradan da klasik çağda görünen bu aşağılanmış durumu, giderek süslendi, püslendi, aldatıcı görünüşlere sokuldu, bazan yumuşak biçimler altında saklandı ama asla ortadan kalkmadı.» (Engels, s. 84 - 85)

Demek ki kadının ezilmesi sınıflı toplumlarla başladı; ama buradan kadının ayrı bir sınıf haline geldiği sonucu çıkmaz; kadın her sınıflı toplum tipinde içine doğduğu sınıfın ayrıcalık ya da yoksunluklarını en net, en «billurlaşmış» biçimde yaşayan cinsi oluşturdu.

Nasıl işçi sınıfı kapitalist sistem altında «sömürülme» durumunda ve işçi kadın, sınıfının özel biçimde sömürülen bir kasmini oluştu-

ruyorsa; aynı şekilde burjuvazi sınıfında kadın, «üretici olmayan», «çalışmayan» bu sınıfın, aylaklığını en açık şekilde gözler önüne seren kesimini oluşturuyor. Burjuva kadını «bir süs bebeğidir» (İbsen). Burjuvazinin kendi kurduğu toplum düzenini meşrûlaştırıcı ideolojinin, aileye ilişkin değer yargısı, «kadının evinin kadını, çocuğunun anası» olması gerektiği yolundayken, burjuva toplumunda bu norma en az uyma durumunda olan kadın da burjuva kadınıdır. Ev işi için tuttuğu hizmetçi ve çocuğunun bakımı için tuttuğu dadı, mürebbiye ve özel okullarıyla...

Bu nedenlerle, kadınların toplum içerisindeki statülerini belirlemek için bizce kullanılması en «az yanıltıcı» olan kavram, «ezilen cins» kavramıdır. Genel olarak marksist çözümlemelerde başvurulan bu kavram, bazı burjuva düşünürleri tarafından da kullanılmaktadır: Simone de Beauvoir'in kavramsallaştırmasında kadın, «ikinci cins»tir. Ancak, bu kavramın mutlaka her toplumun sınıf yapısı içerisinde ele alınması gereklidir.

POLİTİK DÜZEYE YANSIMA

Kadınların «ezilen cins» olmalarını üst-yapıda en tartışma götürmez biçimde yansıtan düzey politika düzeyidir. Toplum düzeninin korunması ya da değiştirilmesi amacıyla iktidar çevresinde verilen mücadelede kadınların rolü oldukça sınırlıdır. Bu bakımdan feodalite ya da mutlak krallıklar döneminde en üst yönetim kademelerine bazı çok dirayetli kadınların geçmiş olması bu genel eğilimin ancak bir istisnası ve özünde bir kast olayıdır. Nitekim günümüzde, Hindistan ve Seylân (Sri Lanka) gibi ülkelerde başbakanlık mevkiine gelmiş bir - iki kadının politik ağırlıkları da ait oldukları Brahman kastının politikadaki ağırlığının bir devamıdır. Öte yandan örneğin bir Sandra C. Danfort'un Osmanlı Devleti'nde kadınların (harem) politikadaki ağırlıkları, modern dönem Türkiye'sinden daha fazladır şeklindeki tezi de yine değişik toplumların yapılarını ve devlet biçimlerini birbirinden ayırmadan yapılan yanıltıcı bir spekülasyonun ürünüdür. Ciddî bir sav olamaz.

Kadınların politika mücadelesindeki geri durumları gerek hâkim sınıflar gerekse ezilen sınıflar açısından varittir. Bu nedenle de bu olayı, hâkim sınıfın «hegemonyasal» nitelik kazanan ideolojisinden so-

yutlayarak ele almak olanaksızdır. Ancak, ben teorik bakımdan, ideolojide bir üst belirleme olayının ortaya çıkmasından ötürü, esas olarak descriptif nitelik gösteren politika düzeyi çözümlemesini mümkün olduğu kadar, ayrı bir düzey olarak ele almaya çalışacağım. Fakat, kimin ne uğurda politik mücadeleye katıldığı sorunu, politikanın alanı, sınırları, araçları, meşrûluğu v.b. gibi ideolojik unsurlar ve değerler tarafından belirlendiği ölçüde, ideolojik düzeyinden bağımsız olarak ele alınamaz. Fransa'da kısa bir süre önce yapılmış bulunan «kadın imgesi» konulu bir antropolojik araştırma, kadının toplumdaki asıl yerinin evi, ailesi olduğu; toplum yaşantısına, kamu hayatına ve özellikle politikaya katılmaması gerektiği, bunların erkeklere özgü faaliyetler olduğu yolundaki yaygın inanışın birinci derecede burjuva kadınları, onlara çok yakın bir oranda da işçi sınıfından kadınlar tarafından benimsendiğini ortaya çıkarmıştır. (P. H. Chombard de Lauwe, s. 191) Bu, burjuvazinin gerek tarih içerisinde eskiliği, gerekse toplum içindeki iktidar yapısında sahip olduğu yer ile açıklanmaktadır. Yani; burjuvazi; politik iktidarını asıl; ideolojik düzeyde; (sivil toplumda) hegemonyasını kurmakla perçinlemektedir.

Tarih içerisinde bakıldığında kadınların ancak devrimler ve ayaklanmalar gibi toplumu temelinden sarsan büyük toplum hareketleri sırasında siyasal mücadeleye taraf oldukları görülmüştür. Ancak bu hareketleri izleyen stabilizasyon ya da restorasyon dönemlerinde politik bir güç olmaktan çıkmışlardır. Kadınların kendileriyle ilgili hak talepleri etrafında katıldıkları siyasal mücadeleler, burjuvazinin iktidar mücadelesine paralel bir gelişme izlemiştir. 1789 Devrimi ile birlikte kadınların kitle olarak tarih sahnesine çıktıkları görülür. 1791'de Olympe de Gouges, yeni kabul edilmiş bulunan «insan hakları beyannamesinin» kadınları da içine alacak şekilde genişletilmesi talebini dile getiren bir «kadın hakları ve yurttaşlık beyannamesi»ni siyasî yetkililere sunuyordu. Ünlü, «giyotine gitme hakkı kadınlara tanınıyorsa, oy verme hakkı da tanınmalıdır» sözü ve yergisi de onundur. Ne yazık ki, de Gouges kadınlar için politik haklar elde edemeden giyotinde can verdi. Ve tarihte ilk «feminist» hareket diyebileceğimiz bu hareket, devrim sırasında özellikle basında ve klüplerde çok yoğun bir siyasî mücadele verilmesine rağmen, hiç bir sonuç sağlayamadan ezildi. 1793 Anayasası ile kadın klüpleri kapatıldı. I. Napolyon devrinde kabul edilen Medenî Kanun'un 312. maddesi ise, «kadının kocasına boyun eğme yükümlülüğü» bulunduğunu tescil ediyordu.

Albert Brimo'nun dediği gibi, 19. y.yıl boyunca kadınların hareketi, «feminizm» ancak devrimci olabilirdi. Nitekim, bu yüzyıl boyunca gelişen devrimci hareketlere kadınların yoğun biçimde katıldıkları görüldü. Özellikle 1848 devrimleri ve 1870 Paris Komünü'nde, Flora Tristan ve Louise Michel gibi kadınlar devrim hareketlerinin önderleri arasında sivrildiler. Kadın haklarının savunuculuğunu 19. yüzyılda sosyalistler üstlendiler. Gerçi, ütopistler arasında kadın haklarına karşı olanlar da vardı. Örneğin Proudhon, sosyalizmin emek kadar, burjuva toplumunda yozlaştırılan evlilik kurumunun da kurtuluşunu sağlama durumunda olduğu gerekçesiyle evlilik adına, kadının özgürleşmesine karşı çıkmaktaydı. Ancak Saint-Simon, Fourier, Leroux, feminizmin sosyalizmin ayrılmaz bir parçası olduğunu savundular. Sonradan bu tezi bilimsel sosyalistler devraldılar.

Ancak, Gramsci'nin çok doğru olarak teşhis ettiği gibi burjuvazinin toplum üzerinde hegemonyasını gerçek anlamda kurma tarihi olan 1871 Komün yenilgisinden sonra, sosyalizm ve fenizim mücadeleleri arasında da bir ayrılık ortaya çıkmaya başladı. O dönemin en ileri kapitalist ülkeleri olan ABD, İngiltere ve Fransa'da sosyalistler, feminizmin öncülüğünü, burjuva feministlerine kaptırırken 19. yüzyılın son on yılı ile 20. yüzyılın ilk çeyreği boyunca militan kadın hareketlerinin çekirdeğini «süfraget»ler yani kadınların oy hakkı için mücadele yürütenler oluşturdu. Buna karşılık, Almanya'da SPD, Gotha programında kabul edilen esaslar çerçevesinde kadının kurtuluş mücadelesini sosyalizm mücadelesi içerisinde çözümlerken, asıl devrimci kadın hareketleri doğuda, Rusya'da gelişmekteydi. SPD'de Klara Zetkin, Rusya'da Aleksandra Kollontai sosyalizm ve feminizm mücadelesini birlikte sürdüren önderlerin başında geliyorlardı.

İleri kapitalist ülkelerde kadınların yer yer şiddet olaylarına yönelen sufrajet hareketi, genellikle küçük burjuva kökenden gelen, eğitim görmüş, çalışma hayatına atılmış, kariyer sahibi kadınların başlattığı bir hareketti. İngiltere'deki sufrajet hareketin önderleri olan Pankhurst ana ve kızlardan, ana ve bir kızı Bağımsız İşçi Partisi (radikal) çizgisindeydiler; Eylvia Pankhurst ise, kadın hareketinin işçi sınıfı kadınlarının desteği olmadan başarı kazanamayacağı görüşünden hareketle giderek sosyalist çizgiye kaydı. (Rowbothams, s. 131. Adamson s. 35 - 37) Görüldüğü gibi sufrajet hareket esas olarak küçük burjuva aydın kadınların hareketiydi; sosyalistlerin desteğini sağlıyordu. Fakat 1914, yani I. Dünya Savaşı'nın başlama yılı, sosyalistlerle femi-

nistler arasındaki bu ittifakın da kırılma yılı oldu. Sufrajetlere göre kadınların siyasal haklarının elde edilmesi için savaş bulunmaz bir fırsattı; savaş hükümetlerini desteklemek ve savaş boyunca, yer yer hükümetleri zor durumda bırakmış olan siyasî mücadelelerine ara vermek karşılığında, savaş sonunda haklarını garantilemeyi tercih ettiler. Sosyalist Enternasyonal ise savaşa karşı bir tavır almıştı.

1917'den sonra ise, kadın hareketlerinde feminist burjuva hareket ile sosyalist kadın hareketi arasındaki kırılma, tam bir kopmaya dönüştü. Feminizm bu tarihten sonra devrimci niteliğini tamamen yitirdi; burjuva parlamentarizminin gereği olan, oy hakkının kadınlara da tanınmasıyla (İngiltere'de 1918'de burjuva kadınlara, 1928'de tüm kadınlara) kapandı.

Bolşevik devriminde ise kadınlar çok önemli bir rol oynamışlardı. 23 Şubat'ta Evrensel Kadın Günü nedeniyle kadınlar barışçı bir gösteri düzenleme kararı aldılar. Tüm örgütlü grupların ve bu arada bolşeviklerin, provokasyon endişesiyle karşı çıkmalarına rağmen bu gösteri yapıldı ve kadınlar greve gittiler; bu harekete yiyecek kıtlığı ve hayat pahalılığının sokaklara döktüğü küçük burjuva ev kadınları ve işçi sınıfından erkekler de katılmıştı. L. Trotsky, «O sırada o günün devrimin ilk günü olacağının kimse farkında değildi» der. Böylece devrim sürecini başlatan kitle hareketlerinden birini kadınlar başlatmış oluyordu. (Rowbothams, 131) Mücadele burada bitmedi de. Gerçekten, sosyalizm yoluyla kadının kurtuluşunu sağlamak amacıyla girişilen en ilginç ve cüretkâr deneylerden birisi Lenin'in desteğiyle Kollontai'nin önderliğinde, «savaş komünizmi» döneminde Rusya'da yapıldı. 1919'da KP'nin «Çalışan ve Köylü Kadınlar Seksiyonu» **Zhenotdel** kuruldu. Devrimin ilk günlerinden itibaren, kadınlar erkek arasında «mutlak eşitliği» sağlayacak olan yasal çerçevenin inşasına başlandı: evlilik dinî törene bağlanmaktan çıktı, dolayısıyla son derece liberal bir boşanma yasası benimsendi; miras hakkı tasfiye edildi; meşru ve meşru olmayan çocuklar arası fark kaldırıldı; kürtaja izin verildi, kadına çalışma hakkı, eğitim hakkı tanındı, siyasal haklar eşitlendi. Yani kısaca, 1917'den sonra batıda feminizmin sürekli olarak gündeminde kalan ve «yeni feminizmin» mücadelesini üzerinde yoğunlaştırdığı, haklar Rusya'da devrimin ilk günlerinden itibaren tanındı. Fakat daha da önemlisi, bu hakların kâğıt üzerinde kalmamasını sağlamak üzere, devrimin en zor günlerinde, iç savaş sürerken, kadınların çalışma hayatına girmelerini fiilen sağlayacak olan ortak mutfakların, çocuk bakım-

evlerinin yapımına girişildi; yani sosyalistlerin öngördüğü şekilde ev işinin sosyalleştirilmesine başlandı. Böylece aile ekonomik bir birim olmaktan çıkacak; Kollontai'nin anladığı anlamda salt «sevgi ve arkadaşlığa» dayanan bir birlik haline gelecekti. Fuhuşa karşı da polisiye tedbirler tamamen terkedilerek, fahişe kadınların üretim sürecine katılmaları amacıyla önlemler alındı.

Ancak Kollontai'nin önderliğini yaptığı bu kadın devrimi NEP devresiyle birlikte sekteye uğramaya başladı. Bu dönemin ekonomi politikasında ekonomik etkinliğe önem verildiğinden, iktisatçılar, kadın devriminin yürütülmesi için gerekli olan yatırımlara karşı çıktılar; Kollontai ise devrimci işçi kanadın (muhalefetin) sözcüsü olduğu gerekçesiyle, kadın devriminin sorumluluğundan uzaklaştırıldı; Norveç'e elçi olarak gönderildi. Gerçekte ise Kollontai'nin ekonomik özgürlükler kadar kadının «cinsel bakımdan özgürleşmesine», kişilik kazanmasına (kanatlı eros, kadınların beyaz kuşu simgeleriyle özetlenen) önem veren kadın kurtuluşu anlayışı, KP Merkez Komitesi'nce, fazla radikal bulunmaktaydı. (Kollontai 29, Farnsworth s. 309) 1926'dan itibaren Riazanov'un öncülüğünde geliştirilen yeni aile yasasıyla birlikte geri dönüş başladı. 1929'da ise «yalnız kadınları eğitmek için değil, onları doğrudan siyasal mücadeleye taraf etmek» için kullanılan (Rowbotham, s. 142) ve özellikle «Rusya'nın Orta Asya'daki geri Müslüman topluluklarında en ezilen zümre olan kadınlar aracılığıyla, adeta onları, olmayan proletaryanın yerine ikame ederek, devrimi gerçekleştirme» misyonun yüklenmiş bulunan (Gregory Massell, bölüm 3) Zhenadtel tasfiye edildi. 1930'da «kutsal aile» yeniden diriltildi. 1936'da kürtaj yasaklandı. Yani ilk dönemin devrimci anayasasından geriye sadece ekonomik özgürlük kaldı. Ancak, kadının ev ve çocuk bakma yükümlülüğü topluma devredilmeden tanınan ekonomik özgürlük yeterli olamazdı. Stalin sonrasında gerek ev işini sosyalleştirecek temel yatırımlara ağırlık verilmesine, gerekse aile hukukuna ilişkin ve kürtaj gibi doğrudan kadınları etkileyen hakların gerisin geriye verilmesine karşın, Kollontai'nin başlattığı topyekûn devrim hiç bir zaman gerçekleşemedi.

Geçmişte böyle tarihsel bir gelişme izlemiş olan kadın hakları mücadelesinin bugün kadınlara ne gibi siyasal mücadele olanakları sağladığına baktığımızda, bunların, bu tarihsel geçmişin izlerini taşıyan ve toplum yapıları ile uyumluluk gösteren bir dağılım gösterdiğini görüyoruz.

Oy hakkı, birkaç Müslüman devletin dışında evrensel olarak kadınlara tanınan bir haktır. Seçme seçilme haklarını kadınlar, iki büyük dalga halinde, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nın ardından elde etmişlerdir. Bunda, ileri kapitalist ülkelerde, savaş öncesinde yürütülen sufrajet mücadelelerinin başarıya ulaşmasından çok kadınların her iki savaşın ekonomik yükünün taşınmasında gösterdikleri özverileri ve katkıları değerlendirilmiş gibi görünüyor. Gerçekten de Fransa'da en az İngiltere'deki kadar güçlü olan sufrajet hareketi, üçüncü Cumhuriyet'in hâkim politik çizgisi olan radikaller tarafından, kadınların oy hakkını alırlarsa, Klerge'nin etkisiyle sağa yönelecekleri gerekçesiyle başarısız kalmaya mahkûm edilmişken, kadınlar oy hakkını, 1946'da muhafazakâr de Gaulle'ün geçici Hükümeti döneminde kazanmışlardır. Burada ödüllendirme doğrudan kadınların «direnme hareketindeki» katkılarına yönelikti.

Türkiye'de de kadınlara ulusal seçimlerde seçme ve seçilme haklarının tanınması, olağanüstü ve tepeden inme bir kararla olmuştur. Gerçekten I. mecliste kadınların oy hakkından söz edildiğinde büyük itirazlar yönelten kişiler, Atatürk tarafından yavaş yavaş tasfiye edilmiştir. Bu kararı alan meclis bir bakıma Atatürk'ün «bulunmaz meclisi» idi. Kadınların siyasal hakları 4. meclisin son dönemlerinde İsmet İnönü'nun ve 258 arkadaşının imzalarını taşıyan bir Anayasa değişiklik teklifi ile yine İnönü ve 191 arkadaşının imzalarını taşıyan bir yasa teklifinin, yarım saat süren bir oturumda görüşülmesi, tartışılması ve kabulü ile gerçekleşti. O günkü oturuma katılan 258 kişi oy birliğiyle değişiklikleri kabul ettiler. Mecliste bulunmayanların sayısı 53 idi (Zabıt Ceridesi, c. 25, s. 81 - 88).

Kadınlar partizan mücadeleye yoğun biçimde katılan bir grup değildir. Ancak, kadınların partilerde faal olmaları açısından sağ ve sol eğilimde partiler arasında bazı farklar mevcuttur. Örneğin Fransa'da KP'de 1951'de üyelerin % 16'sının, 1966'da % 25'inin 1973'de % 30'unun kadın olduğu görülüyor. Merkez Komitesi'nde bu oran 96 üyeden 6'sına ve siyasî büroda da 17'de 1'e iniyor. Sosyalist Parti'de (SFIO) 1971'de kadın üyelerin oranı % 14, PSU'de % 25'dir. Buna karşılık, ODR'de bu oran % 10'un altındadır; Merkez grubunda ise % 15 civarındadır (Brimo ss. 100 - 102).

Türkiye için rakamlar kesin değildir. TİP'de aday üyeler arasında % 9, üyeler arasında % 4.5 olan oranlar, kadın üye oranının yükseli-

şi doğrultusunda yorumlanabilir. CHP için kadın kolları başkanı, üyeler arasında % 40 - 45, yönetim kademelerinde % 10 - 15 delegeler düzeyinde de % 30 oranında kadın bulunduğunu, tahminlerine dayanarak söylemekte! AP için ise, bu oranlar sırasıyla % 10, % 2 - 3 ve % 5 olarak tahmin ediliyor; merkez yönetim kurulunda ise 1/38. (N. Elgin ve G. Mankut ile özel görüşmelerden).

Parlamento ve ona eşdeğer seçilmiş meclislerde kadınların temsil edilme olasılıkları ise özellikle ileri kapitalist ülkelerde şaşırtıcı derecede düşük bir düzeyde kalıyor. Öte yandan, parlamenter demokrasilerde, kadınların seçme ve seçilme haklarını ilk elde ettikleri dönemlerden günümüze gelindikte, kadınların temsil edilme olasılığının daha da azaldığı görülüyor. Gerçi partiler arasında yine sağ - sol ekseninde bir farklılaşma sözkonusu; ancak tüm partiler, bu genel eğilimden etkileniyorlar. Bu olayı birkaç örnekle gösterelim:

Fransa'da, 1946'da 39 kadın % 5.4
1951'de 23 kadın % 3.6
1956'da 19 kadın % 3.1
1967'de 9 kadın % 1.6
1968'de 8 kadın % 1.6
1973'de 7 kadın % 1.5

Fransız parlamentosuna en yüksek sayıda kadın temsilciyi daima KP sokmuştur (29/39, 15/23, 15/19 gibi). Fakat 1958'de değiştirilen seçim yasasıyla KP'nin parlamento temsili hedef alındığında KP'nin de «kadınları ilerletme» politikasından vazgeçmek zorunda kaldığı görülmüştür (Brimo, ss. 87 - 89).

ABD'inde kadınların oy hakkını kazandıkları (Federal düzeyde) günden 1968 meclislerine dek 50 yıl süreyle Kongre'ye 65 ve Senato'ya 10 kadın girebilmiştir. Yani 50 yıl boyunca kadınların temsil oranları % 2'yi aşmamıştır (Amudsen, 68, Gruber s. 121).

Kapitalist ülkelerdeki bu çarpıcı durumla, rakamsal bilgiye sahip olduğumuz tek «sosyalizm yolundaki» ülkeyi karşılaştırdığımızda ise şunu görüyoruz: SSCB'nin en üst düzeydeki iki meclisinde toplam 463 kadın üye vardır ve her iki meclisteki nisbî durumları % 31 ve % 30'dur. Parti Merkez Komitesi'nde 1920 - 23 döneminde hiç kadın yoktu; 1952'de Stalin'in ölümünden önce 235 kişiye yükseltilen kurulda 7 kadın vardı. 1927'de yani devrimin 10. yılında parti üyesi kadınların

oranı % 12.5, 1930 Kurultayı'nda delegelerin % 7.5'u kadındı. 1972'de ise bu oran % 29'a yükselmiş bulunuyor. 1973'de mahallî düzeydeki temsilciliklere aday olanların % 47,5'u kadındı (Mandel, s. 296 - 299).

Bu karşılaştırma ayrıca bir yorumu gerektirmeyecek kadar açık; «sosyalizm» doğrultusunda gelişen toplumlarda kadınlar, burjuva toplumlarında genel kural olan politikanın dışına itilme sorunuyla karşı karşıya değiller. Gerçi bu toplumlarda da politikanın, yerelliği, merkezîliği, kademesi, alanı açılarından olaya bakıldığında kadınların daha alt düzeylerde, özellikle «propaganda» alanında tutulması sözkonusudur (Joel C. Moses, s. 538). Ama, zaman içerisinde kötüye değil daha iyiye doğru giden bir çaba ve sorumluluk bulunduğu da açıktır.

Türkiye'deki duruma gelince; kadınların ilk kez parlamentoya girdikleri 1935 Meclisinde (1'i ara seçimle gelen) 18 kişi vardı (% 4.5). O tarihten sonra ise sayıca ve göreli yerleri bakımından düzenli bir düşüş başladı. Sayıları 1946 Meclisinde 9 (% 2), 1950 Meclisinde 3 (% 0.6) olan kadın temsilciler, 60 sonrası dönemde de hiç bir zaman 1965 parlamentosunda (Millî bakiye) ulaştıkları 11 (% 1.8) sayısını aşamadılar.

Kadınların parlamentoya girdikten sonra hangi komisyonlara girdikleri (genelilkle sosyal işler) ne kadar faal oldukları (genellikle back - benchers) etkilerinin ne olduğu (genellikle hiç yok) üzerinde de durulabilir. Ben, kadın parlamenterlerin politik evrenine ışık tutmak amacıyla, Türkiye'de 1935 - 1973 döneminde Parlamentoya girmiş, halen hayatta ve temas kurabildiğim 40 kişi ile, 55 soruyu içeren bir questionnaire yoluyla elde ettiğim bilgileri değerlendirmekteyim. Henüz tamamlanmamış bulunan bu çözümlemede, ele alınan sorunlardan birisi, kadınların politikaya giriş kanalları ve aile ilişkisi üzerinde kısaca durmak istiyorum. Bu ilişki, «kadının yerinin politika olmadığı» yargısını çiğneyerek politika mücadelesine katılan ve bunu başaran kadınların bile «aile kurumuna» ne denli bağlı olduklarını göstermek bakımından ilginçtir.

Parlamenter kadınlara sorduğum, politikaya hangi faktörlerin etkisiyle ilgi duydukları, parlamenter olmadan önceki siyasal tecrübeleri, evlilik ve çocuğun kariyerleri üzerindeki etkisi gibi sorulara aldığım cevapları değerlendirdiğimizde şunları görüyoruz:

Aile, şu ya da bu şekilde kadın politikacıların politik kariyerleri üzerinde son derece etkili bir kurumdur. Bu gerek baba ailesi gerek-

se karı-koca ailesi açısından böyledir. Gerçi bu kurumun tüm parlamenterler için çok önemli bir rol oynadığını düşünmemize yolaçacak bazı bilgilerimiz yok değil; Öztrak, Ekşi aileleri gibi politik aileler, politik kariyerin tevarüs edildiğini gösteren örnekler arasında; yine erkek parlamenterlerin de karılarının olumlu ya da olumsuz tavırlarından etkilendikleri çok açık. Bununla birlikte kasin karşılaştırma için elde uygun veri olmamakla birlikte, kadın parlamenterlerle ilgili bulguların daha çok kadınlar için geçerli olduğunu düşünmemize yolaçacak, evrensel bazı eğilimler de mevcut.

Aile ilk önce, kadın parlamenterlerin politikayla ilgilenmelerini belirleyen en önemli faktörlerden birisi olarak karşımıza çıkıyor; Kadın parlamenterlerin (örneğimiz temsilîdir) 1/3'ü bu ilginin kökeninde doğrudan baba ailelerini göstermişlerdir. Nitekim parlamenterlerimizin çoğunluğu da politikayla çocukluk yıllarından itibaren ilgilendiklerini belirtmişlerdir. Bu olay, sözkonusu kadınların, politikayla yoğun bir dirsek teması içerisinde bulunan ailelerden gelmiş olmalarına da bağlanabilir. Gerçekten sonradan kendileri parlamentoya giren kadınlar arasında, babaları, kardeşleri, kocaları ve başka yakın akrabaları bilfiil parlamentodan geçmiş olanların hayli önemli bir sayıya ulaştıkları görülüyor.

Kadın parlamenterlerin politika tecrübeleriyle ilgili bilgilerden ise, büyük bir çoğunluğun politika tecrübesini doğrudan parti kademelerinde, parti kanalından girdikleri yerel politikada veya partilerin kadın kolları ya da kadın derneklerinde edindiklerini görüyoruz. Bununla birlikte parlamentoya kadar gelmeyi başaran kadınlar arasında % 22.5 gibi önemli sayılabilecek bir orana ulaşan sayıda kişinin de geçmişte, hiç bir parti ya da diğer politik tecrübesi bulunmadığı halde politikaya girdiğini öğreniyoruz. İşte bu grup içerisinde, parlamentoya götüren yolun tek parti dönemi parlamenterleri için, mesleklerinde temayüz etme faktörüne bağlı olmasına karşın, tek parti dönemi sonrasında, asıl aile kanalından geçtiği görülmektedir. Bu kanala «dulluk hakkı» kanalı demekte ben hiç bir mahzur görmüyorum.

Gerçekten de bu olay Türkiye'de olduğu kadar başka parlamenter rejime sahip toplumlarda da görülen bir olaydır. Özellikle kadınlara parlamentoya girme haklarının verildiği ilk dönemlerde, fakat bazı ülkelerde sonradan yerleşik bir nitelik kazanarak kadınları parlamentoya getiren bir kanal, eski bir politikacının karısı olmak olgusudur. Fran-

sa'da, «direnme hareketinde ölen» önderlerin dulları, İngiltere'de Muhafazakâr Parti üyelerinin dul karıları bu kanaldan parlamentoya girmişlerdir. Olayın en yerleşik ve yaygın bir boyut kazandığı ülke ABD'dir. Gerçekten bu ülkede, görev süresini doldurmadan ölen bir parlamenterin karısını, eyalet valisinin onun yerine ataması, bir gelenek haline gelmiştir. Tabiî bu kanalın sadece kadınlar yararına işlediğini ve bu kanaldan parlamentoya giren kadınların çoğunun sonradan kariyere devam etmediklerini belirtmeye gerek yok. ABD'de 1917 - 1964 döneminde parlamentoya giren kadınlardan 1/2'sinin Kongre'de yakın akrabaları vardı ve 1/3'ü de «dulluk hakkından» yararlanmıştı. (E. Werner, s. 20) Curell de aynı olayı İngiltere'de gözlemler ve kocalarının ya da babalarının yerine parlamentoya giren kadınların kendi adlarına politik bir mücadele vermek yerine, yerine geçtikleri erkeklerin «alter ego»su gibi hareket ettiklerini, o erkekler ile «eşdeğer» görülmekten yararlandıklarını belirtir. (Currel s. 167 «male equivalence» kavramı)

Aynı olay Türkiye'de de 60 darbesinden sonra siyasal haklarını yitiren eski DP'lilerin karı veya kızlarının, onların «alter ego»su olarak ve bir «misyon» yüklenerek parlamentoya girmelerinde görülüyor. Hemen belirtelim ki olayın olağanüstü niteliğini gösteren yanı da Türkiye'de çift yönlü işlemesidir. İki parlamenter kadının 60 Darbesiyle siyasal haklarını yitirmeleri bu kez onların kocalarının politikaya atılmalarına yolaçmıştır.

Aile, kadınlar için onları politikaya yönelten «olumlu» (4) sayılabilecek bu etkisinin yanı sıra onların kariyerleri üzerinde «olumsuz» etkiler de yapmaktadır. Parlamenter kadınların % 42.5'ğu evlilik ve çocuk sorumluluğunun menfî etkisini kesin olarak belirtmiş; % 17.5'ğu da aslında bunların olumsuz etki yaptıklarını kabul etmekle birlikte, kendileri için özelde bir sorun bulunmadığını belirtmişlerdir (toplam % 60). Evliliğin, kadını politika mücadelesinde destekleyen bir kurum olduğu görüşünde olanlar işe parlamenter kadınların ancak % 4'ünü oluşturmaktadırlar. Aynı şekilde, politika mücadelesinde, parti üyeleri arasında ve yönetim kademelerinde çok az sayıda kadının bulun-

(4) Kuşkusuz bu niteleme parlamentoya girebilen kadınlar açısından geçerlidir. Madalyonun öbür yüzüne baktığımızda ise, daha çok olumsuz bir olayla karşı karşıya geliyoruz. Gerçekten de eğer aile ve politik kariyerin aileden tevarüsü kadınların parlamentoya girmesi bakımından bu kadar etkili ise, parlamentonun sadece bir «elite» açık olacağı sonucu kendiliğinden çıkar.

ması gözlemi karşısında da kadın parlamenterlerin % 35'i bunda, erkeklerin engellemesinin, % 27.5'ğu da doğrudan evlilik kurumunun sorumlu olduğu kanısını dile getirmişlerdir.

«Pederşahi» ailenin kadınların kamu yaşantısına katılmasını hiç de hoş karşılamadığı, kadının evini, kocasını, çocukların yetiştirilmesi konusunda «aslî» görevini ihmal etmesinin mümkün olmadığı yolunda gözlemler, anketlerimiz sırasında sık sık dile getirilen gözlemlerdi. Kadınların parlamentoda çok az sayıda bulunmaları yanı sıra, hizmet sürelerinin genellikle daha kısa, (genellikle 1 dönem, buna karşılık 1920 - 1957 dönemi tüm parlamenter için karşılaştırmada kullanabileceğimiz bir bulgu, genellikle hizmet süresinin 1 dönemden fazla olduğunu gösteriyor. Frey s. 164 ve devamı) etkilerinin sınırlı kalması gibi olaylar üzerinde, parlamentoya bile girmiş olsalar, kadınların genel yazgısı gibi görünen «ikili rol»den etkilenmezlik edememiş olmalarının önemli bir rol oynadığı kanısındayım.

ADAYLIK

Az önce değinilen, kadınların politikaya girmelerinin erkekler tarafından, özellikle partilerin yönetiminden sorumlu olan erkekler tarafından engellendiği yolundaki kanı, kadınların politika mücadelesinde başarısız kalışları üzerinde bunun ne denli etkili olduğunu ayrıca incelemeyi gerektirmektedir. Bu bakımdan 1961 sonrası dönemde kadın ve erkek adayların başarı şanslarını karşılaştırmalı olarak incelemek bize bir ipucu verecektir. J. J. S. Ross bu amaçlar bir handikap faktörü geliştirmiş ve Mevlill Currell bu faktörün İngiliz parlamentosu açısından bir uygulamasını yapmıştır.

$$\text{Handikap Faktörü} : \frac{\text{Kadın Aday X Erkek Üye}}{\text{Kadın Üye X Erkek Aday}}$$

olarak tanımlanabilir (Currell, s. 25).

Currell'in hesaplamalarına göre handikap faktörü kadınlar için İngiltere'de 1918'de 7.5, 1922'de 7.2 iken 1964, 966 ve 970'de sırasıyla 1.1, 1.1, 1.2'ye düşmüştür. Demek ki zaman içerisinde, kadınların aleyhine işleyen faktörlerde önemli bir düşme vardır. Kadınların seçilme hakkını elde ettikleri ilk yıllarda İngiltere'de handikap faktörü özellik-

le, kadınların herhangi bir partinin kazanma şansının bulunmadığı seçim bölgelerinden aday gösterilmeleri yüzünden etkili olmaktaydı (Currell s. 28). Ancak, birkaç dönem, bu eğilim devam ettikten sonra kadınlar «tecrübe» kazandıkları gerekçesiyle «sağlam sandalye»lerden aday gösterilmeye başladılar.

Türkiye'de durum nasıl? Örneğin 1965 milletvekili seçimlerinde parlamentoya 8 kadın üye girmişti; aday sayısı ise 76 idi. Erkekler arasında ise 2353 adaydan 442'si parlamentoya girmişti. Demek ki kadınların başarı şansı (% 10.5) erkeklerin başarı şansından (% 17.3) düşüktür; handikap faktörü 1.8'dir. 1973 seçimlerinde de 75 kadın adaydan 6'sı seçimleri kazanmış (başarı şansı % 8), 3296 erkek adaydan 444'ü parlamentoya geçmiştir. Başarı şansı % 13, handikap faktörü 1.6'dır. Demek ki Türkiye'de kadınlar aleyhine işleyen güçlü bir handikap faktöründen söz etmek mümkün değildir.

Öte yandan, İngiltere'de, kadın adayların partilere göre dağılımında önemli bir fark görülmemektedir. Buna karşılık Türkiye'de bu açıdan şu durum mevcut; kadınları aday gösterme eğilimi, kadınları seçtirme şansı düşük olan partilerde daha yüksek, buna karşılık özellikle CHP'de gösterdiği kadın adayı seçtirebilme eğilimi daha kesindir. Gerçekten de 1965 milletvekili seçimlerinde kadın adayların % 22.3 YTP, % 19.7'si TİP, % 18.4'ü CHP, % 15.8'i CKMP, % 10.5'i MP, % 9.2'si AP ve % 3.9'u Bağımsızlardan gösterilmiş, parlamentoya küçük partilerden sadece TİP (Millî bakiyeden giren Behice BORAN) temsilci sokabilmiş, diğer temsilciler iki büyük partiden girmişlerdir. Partilerin yönetim kademelerinin olsun, delegelerin olsun kadınlara karşı özellikle olumsuz bir tavır takındıklarını söyleyebilmek zordur. Çünkü, kadın adayların % 35.5'i ilk dört sırada, % 27.6'sı da 5 - 10. sıralarda ve % 36.9'u da kazanma şansları hiç bulunmayan sıralarda yer almışlardır. Seçilen kadınların 2'si (CHP, AP) 1. sırada, 3'ü (2 AP, 1 TİP) 2. sırada, 1'i 3. sırada, 1'i de 13. sırada yer almış, bu sonuncu (Nermin Neftçi) kontenjandan seçilmiştir.

1973'de ve diğer seçimlerde aynı eğilimlerin devam ettiği görülüyor (5).

(5) Değişen sadece toplam kadın aday sayısıdır. 1961'de 37, 1969'da 88 olan kadın adayların sayısının genelilkle 75 - 80 arasında stabilize olma eğilimi gösterdiği söylenebilir. 1977'de de kadın adayların sayısı 76 olmuştur.

Demek ki asıl kritik nokta buradadır; kadın ayaların erkek adaylara oranı en fazla, 1965 seçimlerinde % 3.2'ye yükselmiştir (6).

Kadınların politika mücadelesine girmeye yatkın olmamaları, genellikle batılı toplumlarda karşımıza çıkan bir olgudur ve bu olayı salt, partizan mücadele düzeyinde çözümlemeye olanak yoktur. SSCB gibi bir ülkede mahallî politika düzeyinde adayların % 47'sini kadınların meydana getirdiği hatırlanacak olursa; kadınları politika mücadelesinden caydıran, onları engelleyen faktörleri asıl toplum düzeninde aramak gerektiğini ortaya koymaktadır.

SEÇMENLER

Kendileri politik karar alanında bilfiil sorumluluk almak isteyen kişiler açısından, kapitalist toplumların kadınlar üzerinde yaptığı caydırıcı baskıların yanısıra, bu toplumlarda kadınların politika alanına karşı genellikle daha kayıtsız, ilgisiz, çekimser tavır aldıkları da gözlemlenmektedir. Birçok kamuoyu araştırmasında ortaya çıkan bu durumu, batılı demokrasiler bakımından son derece önemli bir katılma ve karar düzeyi olarak kabul edilen seçimlere katılma olayı sırasında da görmek mümkündür. Gerçi, kadınların oy verme hakkını elde ettikleri ilk dönemlerden günümüze gelindikçe kadın ve erkeklerin seçimlere katılma oranları arasındaki farkın azalmakta olduğu da bir gerçektir (Duverber ss. 14 - 46 ve Ross, katılma bölümleri). Fakat, doğrudan doğruya seçimlere katılmama olayına ilişkin olarak yapılan bir araştırma katılmama olayında en önemli rolü oynayan grubun kadınlar olduğunu ortaya çıkarmıştır (A. Lancelot ss. 171 - 241). Lancelot, seçimlere katılmama eğiliminin genel olarak «toplumla bütünleşememe» şeklinde nitelenebilecek bir olgudan kaynaklandığını; toplumla bütünleşememenin ise, esas olarak cinsiyet, yaş ve çalışma alanıyla belirlendiğini ortaya koymaktadır. Gerçekten de Fransa'da, işçi sınıfından, çalışan, evli, orta yaşta kadınlarla erkekler arasında seçimlere katılmama bakımından önemli bir fark ortaya çıkmadığı halde, burjuva sınıfından, çalışmayan, dul ve bekâr ve özellikle yaşlı ya da çok genç

(6) Yani asıl sorun, kadınlar arasında, parlamenter mücadeleye girme isteğinin çok düşük olmasında yatmaktadır: Kadınlar için elenme adaylık aşamasında değil, daha önceki bir aşamada gerçekleşmektedir.

kadınlarda seçime katılma eğilimi çok düşüktür. Özellikle, dul ve bekârlar arasında kadınların oy verme eğiliminin çok düşük olması, burjuva toplumlarında kadının «toplumla bütünleşmesinin» başlıca kanalını ailenin oluşturmasıyla açıklanabilir.

Türkiye'de kadınların erkeklerden farklı bir seçmen tavrına sahip olup olmadıklarını, daha düşük bir katılma eğilimi bizim için de geçerli ise bunun nasıl açıklanabileceğini araştırmak üzere, ben de 1975 Kısmî Senato ve Milletvekili ara seçimleri sırasında kullanılmış bulunan seçmen listelerinden yararlanarak bir araştırma yaptım. Henüz tüm sonuçları alınmamış bulunan bu araştırma (Verilerin sadece İstanbul'dan toplandığı kaydı hatırda tutularak) gerçekten, kadınların seçimlerde oy verme olasılığının daha düşük olduğunu ortaya çıkarmıştır. Tüm İstanbul'da, kadınların % 50.9 olan oy vermeme eğilimleri erkekler arasında % 37.4'e inmektedir. Demek ki arada % 13.5'lik ihmal edilemeyecek bir fark mevcuttur. Seçmen listelerinde mevcut bulunan bilgilerden yararlanarak, sınıf, aile, yaş, seçmenin okuryazar olup olmaması gibi faktörlerin, kadınların oyvermeme eğilimlerini nasıl etkilediğini saptamak mümkündür. Bu aşamada ben sadece sosyal sınıf farklarının olayı nasıl etkilediğini gösteren bir tablo vermekle yetineceğim:

Tablo 1. İstanbul'da oy vermeme eğilimi, cinsiyet ve sınıf ilişkisi (1977 Kısmî Senato Seçimi) (7)

	Kadın	Erkek	Fark
Burjuva (Bebek)	% 66.7	% 48.8	+ 17.9
Küçük B. (Üsküdar)	54.6	45.7	+ 8.9
İşçi (Zeytinburnu)	37.8	33.3	+ 4.5
Köylü (Çatalca)	38.1	21.0	+ 17.1
İstanbul	50.9	37.4	+ 13.5

Bu tablodan da anlaşılacağı gibi her sınıfta, kadınlar arasında daha yüksek olan seçimlere katılmama eğilimi, özellikle burjuva kadınları

(7) Mahallenin sosyal sınıfın ne kadar geçerli bir kıtası olduğu kuşkusuz tartışılabilir bir husustur. Ancak, sınıfın yapısının, çözümlenmemiş olduğu bir toplumda ve hele «seçim sandığı» düzeyinde bir inceleme yapıldığı zaman, seçişte «keyfîlik» unsuru taşımasına rağmen, «mahalle»yi, sınıf göstergesi olarak kabul etmek kaçınılmaz oluyor.

arasında çok yükselmekte, işçi sınıfından kadınlar arasında ise hemen hemen tüm erkeklerin katılmama düzeyine kadar düşmektedir; her iki sınıftan kadınlar arasındaki katılmama düzeyi farkı ise % 28.9'a kadar çıkmaktadır. Aynı şekilde kadın - erkek katılmama eğilimleri arasındaki farkların en yüksek olduğu sınıf, burjuvazi, en düşük olduğu sınıf ise işçi sınıfıdır.

Demek ki, kadınların seçimlere daha az katılmaları genel bir eğilim olmakla birlikte, sınıfsal tavırlar öylesine kutuplaşmış durumdadır ki, kadının politikaya yabancılaşması olayının, özünde sınıfsal bir olay olduğunu savunmak imkân dahiline girmektedir.

SONUÇ : İDEOLOJİK DÜZEYDE ÜST BELİRLENME

Kadınların sınıflı toplumlarda ortaya çıkan, toplumsal üretim sürecinin ve kamu yaşantısının dışına itilmeleri olgusu kapitalist sistemde yerleşik bir nitelik kazanmaktadır. Kapitalist ekonominin işleyiş mekanizmasının gereği olarak kadınlar giderek artan bir oranda işgücüne katılsalar bile, aslî rolleri ekonomi dışındadır. İleri kapitalist toplumlarda üretim güçlerinin düzeyi çok gelişmiş olduğu halde kadının kurtuluşunun birinci koşulu olan «ev işinin» sosyalleştirilmemesi/sosyalleştirilememesi hali kadını toplum içerisindeki yerini esas olarak ailesine bağlı olarak edinmesine, tüm yaşantısının ailesi çevresinde örülmesine yolaçmaktadır. Bu durumun en açık görüntüsü kadınların, burjuva parlamentarizminde tamamen «simgesel» nitelikte kalan bir politik katılma ile yetinmelerinde ortaya çıkmaktadır.

Pekiyi bu durum nasıl sürdürülebilmektedir? Kadınların aslî bir unsur olarak olmasa da ekonomiye girişleri ve öte yandan hukuk düzeyinde hemen hemen eşitlenme yolundaki statüleriyle, yani formel eşitliklerin sağlanması ile, fiilen kamu yaşantısının dışında yaşamaları hali arasındaki çelişki nasıl insanların gözünden kaçmakta; nasıl bu çelişkinin bilincine varılmamaktadır? Bunu sağlayan, kapitalist toplumlarda hegemonyasını kurmuş bulunan burjuva ideolojisidir. Burjuva ideolojisi, kendinden önce hâkim olan ideolojilerden devraldığı (Hıristiyan, Musevî İslâm dinleri, batıda feodalitenin ürettiği «şövalyelik ruhu» mitolojisi gibi(ögeleri birbirleri içerisinde kaynaştırıp, bütünleştirmiş ve öylesine etkin bir yapı kurmuştur ki, bu ideoloji, yalnız burjuvazinin değil, onunla uzlaşmaz çelişki içerisinde bulunması

gereken işçi sınıfının da benimsediği normları, değerleri, inançları besler hale gelmiştir. Kadınları ve erkekleriyle tüm toplumsal sınıflar aynı ideoloji tarafından kıskıvrak çevrelenmiş durumdadırlar.

Burjuva ideolojisi kadını «feminite» denilen ve «müsküliníte» ya da «virilite»nin poler karşıtı olarak tanımlanan bir dizi norma uymak zorunluğunda tutar. Nedir bu feminite normunun belirtileri, içeriği? Kadın, ya zevce, ya ana, ya da metres (sevgili) olarak erkeğin gereksinmelerini karşılayan, ona destek olan, onu tamamlayan biridir. Kate Millet, kadının «erkeğin içerisinde serpilip yeşerdiği bir ser» olduğunu, Simone de Beauvoire ise, onun erkeğe göre tanımlanmış bir «nesne» (obje) olduğunu gözlemlemektedirler. Kadın ne tarihin ne de toplum yaşantısının bir öznesi (süjesi) değildir; o ancak erkeğin bir «alter egosu», ona göre «diğer kişidir». Varlığını kendisinin, toplumla, çalışma yaşamıyla, insanlarla kurduğu doğrudan ilişkilerle değil, babası, kocası, oğlu, âşığı durumunda olan erkeklerin kanalından kurduğu mediatize ilişkilerle tanımlanır. İşte böylece tanımlanan kadından, özverili, passif, tabi, kendisini ön plana koymaktan kaçan, bunu istemeyen bir yaratık olması beklenir. İlginçtir ki «feminite idealinin» unsurları olan tüm bu nitelikler, «mascülinite»ye göre tanımlanmıştır, ama toplumun asıl gözde nitelikler olarak insanda —erkekte— aradıkları, bunların tam karşıtı olan, niteliklerdir; yani, girişken, kendini ispatlayan, tabi değil, egemen olan, güçlü olan insan. Burjuva ideolojisi, güçlü, özgür, kendi kendine yeterli birey imgesini yüceltir. Ama kadının, güçsüz, kendi kendine yetemeyen, başkasının himayesine muhtaç biri olması istenir. Yani kadın, yalnız «mascülinite» değerlerine göre tanımlanmış olmakla kalmaz; üstelik, bu ölçüte göre «negatif» olarak tanımlanmış olan bir «feminite» ölçütüne uymak zorunda kalır.

Kadının ona atfedilen bu toplumsal kişiliği gerçekleştirebileceği en uygun ortam ise ailedir. Ev kadınlığı ve analık, kadında yüceltilen psikolojik tavırların dökülebileceği tek mecradır, «ev kadınlığı» ve «analık» kadının benimsemesi istenen tek modeli oluşturur ve zaman zaman bu modele karşı toplumsal olarak geliştirilmesi denenen tüm alternatif «modellere» karşı burjuva ideolojisi çok çetin, zorlu bir mücadele açar. Betty Friedan ve Aleksandra Kollontai bu alternatif modeller arasındaki çekişmeyi kuşkusuz farklı dönemler ve farklı toplumlar için ve yine kuşkusuz farklı gözlüklerden bakarak; hemen hemen aynı şekilde görmüş ve teşhiste de birleşmişlerdir. Birisi, 19.

yüzyılın son çeyreğinde Rus «yeni» edbiyatında belirmeye başlayan «evlenmeyen, kendi kişiliğini arayan, çalışan, disiplinli» yeni bir tip kadın karakterini anlamaya çalışır. Diğeri 1920'lerde ABD'lerinde kadın magazinlerinde yayınlanan küçük hikâyelerin, «bekâr, çalışan, hayatta kendine özgü bir amacı olan» kadın tiplerinin 1930'larda nasıl azalmaya başladığını; 1945'lerden sonra ise nasıl tamamen ortadan kaybolup, yerini ideal ev kadını ve sevgililere terkettiğini izler (Kollontai, s. 113 v.d.), (Friedan, s. 47 ve d.). Friedan, ideoloji düzeyinde yürütülen bu sistemli mücadeleye «kadının mistifiye edilişi» süreci adını verir (feminin mystique). 1974'de 10. baskısı yapılan ve bugüne dek ABD'inde 2 milyondan fazla satmış bulunan bu kitapta, uzun uzun kadınların bu mistifikasyon sürecinden nasıl yenik çıktıkları hikâye edilmektedir; mutsuzluklar, nevrozlar.

Edebiyat üzerinde çalışan hemen tüm araştırıcılar, romanda (burjuva edebiyatının temel türü) kadının «Nesneleştiriliş» erkeğe göre ve «erkek gözünden tanımlanışın» belgelerini toplamışlardır. S. de Beauvoire ele aldığı 5 edebiyatçıdan D. H. Lawrence, Breton, Claudel, Montherlant ve Stendhal'dan sadece bu sonuncunun, kadını erkeğin taban tabana zıddı bir yaratık değil de onun hasletlerine sahip, onun gibi bir insan olarak gördüğünü saptamaktadır. Aynı şekilde K. Millett, N. Mailer ve H. Miller gibi yazarların kadını salt bir «cinsel nesne» olarak yüceltişlerini belgelemektedir.

Edebiyat, kadın imgesini hem yaratan hem de yayan önemli bir araç. Ama çoğu zaman romanı okuyan burjuva kadınıdır. Romanda kendi aksini bulur; kendi meşruluğunu onda arar. Buna karşılık, roman okuyacak ne zamanı, ne parası ne de yeterli kültürü olmayan kadınlar için burjuvazinin «ideoloji aygıtları» «romanın» popülarize edilmiş, basitleştirilmiş ama özünü, mesajını aynı şekilde ileten türlerini yayarlar. Kitle haberleşme araçlarının giderek etkinleştiği günümüzde, «Foto-romanlar», sinema ve televizyan, radyo skeçleri ve genel basın içerisinde tirajı bakımından oldukça önemli bir yer tutan ve sırf kadın okuyucuya yönelmeyi amaçlayan «kadın basını», burjuva ideolojisinin hegemonya gücü kazanmasına birinci derecede yardım ederler. Öyle ki, örneğin bir Fransa'da KP bile kadın basınının bu cazibesine yabancı kalamamış ve genellikle diğer kadın basınının özelliklerini içinde taşıyan «Heures Claires» dergisini yayınlamıştır. Oysa bu basın, toplumsal ve politik içerikli haberlere hemen hemen hiç yer vermemesi, buna karşılık haber alanında, özellikle «aktüalite, mondanite,

saray çevrelerinin gönül maceraları» türünden haberlere öncelik vermesi; bunun yanı sıra moda, reklam, ev köşesi, çocuk bakımı, güzellik v.b. konularını ayrı ayrı işlemesi bakımından, Anne Marie Dardigne'nun deyişiyle kadınlarda «gerçekliğin dışında ve gerçeklikten kaçış olanaklarını da beraberinde getiren ayrı bir dünya» yaratmaya yöneliktir (Dardigne, s. 34).

Televizyon da özellikle reklam spotlarında kullandığı görüntü ile, bir yandan «daha kolay etkilenebilen alıcı» olarak kabul edilen kadınları etkileyerek sürümü sağlamayı amaçlarken, bir yandan da kadınların «kadınca rollerinin» yeniden üretilmesine etki yapmaktadır (Friedan, 9. bölüm ss. 197 - 223).

Kuşkusuz; ideolojinin kadının statüsüne ilişkin değer, inanç, norm ve modelleri üretme ve yeniden üretme yolları bununla kalmaz; buraya kadar belirtilenlere başka kurumların bu alandaki çok önemli etkilerini de eklemek gerekir. Bunlar arasında özellikle «aile», «eğitim kurumları» ve «dini» vurgulamak gerekir. İlk çocukluk yıllarından itibaren kız ve erkek çocuklara verilen eğitim, onları ileride birbirinin zıddı olan rollere hazırlama amacını güder. Ailenin bıraktığı yerden devreye okul girer. Meslek eğitimi dalında, erkekler için teknik sanat okulları, kızlar için biçki-dikiş okullarının açılması eğitim politikaları düzeyinde mevcut olan bilinçli seçişleri çok açık biçimde yansıtmaktadır. Tabiî, diğer eğitim kurumlarında verilen eğitimin içeriği de daha gizli, daha üstü örtülü biçimde, burjuva ideolojisinin özümlenmesi, yeniden üretimi ve kuşaktan kuşağa iletilmesini sağlayacak şekilde düzenlenmiştir.

Böylece ta ilk çocukluklarından başlayarak, sürekli ve yoğun bir biçimde ileride oynayacakları «zevce ve ana» rolüne hazırlanan, «feminite normunu» derinden derine özümleyen kadınlar, bütün bu ideolojik koşullandırmanın bir ürünü olan «kadın psikolojisine» sahip olacaklardır. Çoğu psikologun «doğa vergisi» saymakta ısrar ettikleri; düşünceden çok duyguya; analizden çok, peşin hükme; eleştiriden çok onaylamaya; başkaldırıdan çok katlanmaya yatkın denilen o ünlü kadın psikolojisi ne doğa vergisidir, ne de bir veridir; tarihsel olarak biçimlenmiş, tarihsel olarak değişmeye mahkûm bir ideolojik belirlenmedir. Bu ideolojik belirlenme altında şaşırtıcı olan nasıl olup da kadınların «ezilmişliklerinin» bilincine varıp eyleme geçmedikleri değil; tam aksine nasıl olup da bazı kadınların bilinçlenip, eyleme geçtikleridir.

Demek ki kadınlar kapitalist toplumun, ekonomide ve ideolojide kendilerine ayırmış olduğu yeri benimsedikleri; o yeri korumaya çalıştıkları oranda kapitalist sistemin işleyiş mekanizmasının çok önemli bir çarkını oluşturmakta, kendi kendilerini yeniden ürettikleri sürece kapitalist sistemin yeniden üretilmesinde de birinci derecede bir sorumluluk taşımaktadır. Bu üretim ve yeniden üretim sürecinin kırılabilmesinin ilk aşaması ise Alexandra Kollontai'nin deyişiyle; «burjuva kültürünün rubikonunu aşmak»tır (Kollontai, s. 138).

KAYNAKLAR

Kirsten Amudsen : **The Silenced Majority, Women and American Democracy.** Printice Hall, 1971.

D. Adamson, C. Brown, J. Harrison, J. Price : «Women's Oppression under Capitalism» R. C. No. 5 Nov. 1976, ss. 2 - 49.

P. Barral : «Pour qui votent les femmes?» (Vienne - Isere) Goguel içinde **Nouvelles Etudes de Socioloqie Electorale,** A. Colin, 1954.

Auguste Bebel : **Kadın ve Sosyalizm,** Toplum, 1975 (Z. Sertel çev.)

Simone de Beauvoir : **Deuxieme Sexe,** Gallimard, 1949.

Margarten Benston : «The Political Economy of Women's Liberation **«Monthly Review,** 1969 Sept. Vol. 21, ss. 13 - 25.

Albert Brimo : **Les françaises face au pouvoir politique,** Monthcretiens, 1975.

M. Coulson, B. Magan, H. Wainwought : «The Housewife and her labor under capitalism; a critique» N. L. R. No. B9, Jan. - Feb. 1975, ss. 59 - 73.

CSE Pamphlet No. 2, «On the political economy of women, Stagel» **Bulletin** 1976.

P. H. Chombard de Lauwe ve diğerleri : **La femme dans la societe; son imaqe dans differents milieux sociaux,** CNRS, 1967.

Melville Currell : **Political Woman,** Croom Helm, London, 1974.

Sandra C. Danfort : «Women's political participation in the Ottoman Empire and the Turkish Republic: A Comparative Analysis» MESAC Now. 1975. Kentucky.

Anne-Marie Dardagne : **Femmes-femme sur papiers qlace,** Maspero, 1975.

Mattei Dogan, Jacques Narbonne : **Les françaises et la politique,** A. Colin, 1955.

Maurice Duverger : **La participation des femmes a la vie politique,** UNESCO, 1955.

Frederick Engels : **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni,** Sol. 1. Baskı (Kenan Somer çev.).

Beatrice B. Forsworth : «Bolshevism, the woman quiestionand Aleksandra Kollontai» **«The American Historical Review,** Vol. B1. No. 2 April, 1976, ss. 292 - 316.

Frederick Frey : **The Turkish Political Elite,** MIT, Mass, 1965.

Betty Friedan : **The Feminie Mystique, Dell,** 1962 (1974, 10. baskı).

Jean Gardiner : «The Role of Domestic Labor» **NLR** No. B9, Jan. - Feb., 1975, ss. 47 - 59.

Gardiner ve diğer. : «Women's Domestic Labor» **Bulletin,** June, 1975. Vol. IV 2, (11) ss. 1 - 11.
I. Gough, J. Harrison : «Unproductice Labour and Housework» **Bulletin,** Feb. 1975, Vol. IV. ss. 1 - 7.
Madelaiene Grawitz : «l'Abstentionnisme des hommes et des femmes aux referandums d'avril et d'ostobre 1962 dans cinq bureaux de vote de Lyon» **RFSP** Vol. XV. No. 5, Oct. 1965. ss. 964 - 983.
Martin Gruber : **Women in American Politics,** Academia, 1968.
Jeanse J. Kirkpatrick, **Political Women,** Basic Books, 1974.
Viola Klein : **l'Emploi des femmes,** OECD, 1965.
Aleksandra Kollontai : **Marxisme et Revolution Sexuelle,** Maspero, 1973.
Alain Lancelot, **l'Abstentionnisme elevtorale en France,** A. Colin, 1968.
M. A. Machiocci : «Hegemonya, tarihi blok, devlet» (Gramsci) **Birikim,** Nis. - May. 1977 içinde.
William M. Mnadel : **Soviet Women,** Anchor, 1975.
Gregory J. Massell :**The Surroqate Proletariat: Moslem Women and Revolution nary Strategy in Soviet Central Asia 1919 - 1929.** Princeton, 1974.
Juliette Mitchell : «Marxisme and Women's Liberation» **Social Praxis** 1973, Vol. 1/1, ss. 23 - 35.
Kate Millett : **Sexual Politics,** Anohor, 1974.
Joel C. Moses : «Indoctrinationas a Female Political Role in the Soviet Union» **Comparative Politics,** Vol. 8, No. 4, July 1976, ss. 525 - 548.
Evelyne Reed : **Problems of Women's Liberation,** Pathfinder, 1972.
Marie-Therese Renard : **La Participation des femmes a la vie civique,** Les Editions Ouvriere, 1965.
Richard Rose : **Electoral Behavior,** Collier Macmillan, 1974.
Sheila Rowbotham : **Women, Resiitence and Revolution,** Penguin, 1972. **Woman's Conscieaness, Man's World,** Penguin, 1974.
M. ve D. Rowntiee : «More on the Political Economy of Women's Liberation» Monthly Review Jan. 1970, Vol. 21.
Wally Secombe : «Housework under capitalisme» **NLR** 83 Jan. - Feb. 1973, ss. 3 - 26
Wally Secombe : «Domestic Labor - A Reply» **NLR** (4 Nov. - Mec. 1975, ss. 85 - 96).
Perry Sommerfield : «Women workers in the second wolrd war» **Capital and Class,** No. 1, 1977 Spring ss.27 - 42.
Evelyne Sullerot : **La Press Feminine,** A. Colin, 1966.
TİP : **Türkiye'de Kadının Sosyo-Ekonomik Durumu,** Ankara, 1975.
Emmy E. Werner : «Women in Congress 1917 - 1964» **Western Political Quarterly** Vol. 19, March 1966, ss. 16 - 30.
R. Wolleheim : «Psychoanalysis and Women» **NLR,** 93, Sep. - Oct., 1975, ss. 61 - 69.

«BİLİMLERİN SONU VE BİLİMİN DOĞUŞU»: «BİLİMİN LAÜBALİLİĞE TAHAMMÜLÜ YOKTUR»

Nuri YILDIRIM (*)

«YURT ve DÜNYA» dergisinin Mayıs 1977 sayısında Yalçın Küçük'ün «Bilimlerin Sonu ve Bilimin Doğuşu» başlıklı, neden bahsettiği ve ne için yazıldığı kolay kolay anlaşılmayan, her paragrafında tamamen ilgisiz şeylerden bahsedilen ve kesinlikle bir mantık zincirinden yoksun bir yazısı yayımlandı. Bu yazıda, Ricardo iktisadının yeri, markist iktisadın sorunları ve marksist iktisattaki gelişmeler gibi konularda birçok önemli yanlış şeyler söylendiği kanısındayım. Ve ayrıca yazının bilim ve bilimsel gelişme anlayışını oldukça sekter ve bilimsel gelişmeye zarar verici bulduğum için bu eleştiriyi, sadece bu nedenlerle, kaleme alıyorum.

1. Yazının Başlığı Üzerine :

Herkesin kolayca kabul edebileceği gibi, **'bilim'** denince akla önce canlı dünyayı ve cansız evreni inceleyen biyoloji ve fizik bilimler gelir. Yine çeşitli nedenlerle, toplumu kendine konu edinen sosyal bilimlerin bu doğa bilimleri yanında çok azgelişmiş bir halde olduğunu sanırım kolayca söyleyebiliriz. «Bilimlerin Sonu ve Bilimin Doğuşu» başlığını okuyunca, herhalde yazar bir dipnotla veya metin içinde sadece sosyal bilimleri kastettiğini belirtmiştir diye düşündüm. Ne yazık ki yazıda böyle bir açıklamaya rastlayamadım. Üstelik, metinde yazarın, «... Marx öncesi tüm bilimlerin sona ermesiyle...», «Bilimin doğuşu (marksizm, N.Y.) kendinden önceki tüm bilimlerin sona ermesini sağladı» gibi cümleleri çok rahatlıkla yazabildiğini gördüm. Marksizmin sosyal bilimlerde bir devrim yarattığı ve bir çığır açtığı doğru. Darwin'in biyolojide yaptığını Marx sosyal ilimlerde yapmıştır, şeklindeki ünlü sözü hepimiz biliyoruz. Fakat bu, insana, marksizm doğdu, tüm bilimler sona erdi gibi bir ifade kullanma hakkını verir mi? Kaldı ki, bu sözün anlamsızlıktan öteye ne anlamı olabilir? Herkes kolay-

(*) Nuri Yıldırım, Ank. Üni. SBF İktisat Asis. Dr.

ca kabul etmiyor, ama, diyelim ki, herhangi bir alanda geliştirilen yeni bir kuram veya yasa o alandaki eski kuram veya yasayı sona erdirebilir. Doğa bilimlerinde bunun örnekleri herhalde çoktur. Ancak bir bilimin doğmasiyle eski bilimlerin sona ermesi ne anlama gelir? Bilim toplumun üretim güçlerinin bir parçası olduğuna göre bu nasıl mümkün olur? Küçük'ün bu başlığının ve metnindeki bu tür cümlelerin, genç kafalarda yaratabileceği düşünce bilgi karışıklığı bir yana, Marx ve Engels gibi doğa bilimlerine saygılarının büyüklüğünü herkesin iyi bildiği iki düşünür hakkında ve üstelik onları yüceltmek iddiası ile yazılmış bir yazıda böyle bir başlığın kullanılması sözkonusu kişilere saygısızlık değil midir?

2. Metinleri Yorumlama ve Pratikten Örnek Gösterme :

Y. Küçük'ün, **Marx hata yapmaz, her şeyi de yazmıştır, geliştirilmeye de ihtiyacı yoktur,** şeklinde bir görüşü okuyucusuna telkin etmeye çalıştığı sanırım rahatlıkla söylenebilir. Çeşitli kereler **marksizmin öyle bir sorunu yoktur** diye kestirme cümlelere rastlıyorsunuz yazısında. Marksizm bir din değil de bilim olduğuna göre, en azından bilimin tanımı gereği, geliştirilmeye ihtiyacı var demektir, şu ana kadar karşılaştığı tüm sorunları başarı ile çözse bile. Marksizm gibi sosyal bilimin tüm dallarını içeren genellikte bir öğretide, bu öğretinin yaratıcısının (Marx'ın) her şeyi söylediğini ve bu nedenle geliştirilmeye ihtiyacı olmadığını söylemek olanaksızdır. Y. Küçük'ün her şeyin Marx'da olduğu yolundaki inancının, onu, metinleri yorumlamada nasıl zora başvurduğunu birkaç örnekle göstereyim: s. 528'de, yazar, **eşitsiz gelişme yasasının** Marx'da nüve biçiminde olduğunu göstermek için Marx'dan şu alıntıyı aktarıyor: «Alman burjuvazisi, o kadar ağır aksak, o kadar korkak (yüreksiz), o kadar yavaş gelişti ki, feodalite ve mutlakiyet ile kendi tehditkâr karşılaşma anında çıkar ve düşünce açısından proletarya ile ilişkili tüm kentlilerin tehdidini karşısında gördü. Ve **arkasında** bu sınıf (feodalite) varken **önünde** tüm Avrupa'nın düşmanlığını gördü. Prusya burjuvazisi, 1789 Fransız burjuvazisinden farklı olarak, eski toplumun temsilcileri olan monarşi ve asiller karşısında **tüm** modern toplumu temsil eden bir sınıf değildi.» Sözkonusu yasanın Marx'da olup olmadığı şu anda bizi ilgilendirmiyor. Açıkça görülebileceği gibi, aktarılan metinde iki ülkenin burjuva sınıfları konusunda basit bir karşılaştırma yapılıyor, daha doğrusu başka bir şeye atıf yapılarak bir şeyin o andaki durumu hakkında bilgi veriliyor. Bu tür

anlatımı, hepimiz, günlük hayatımızda farkında bile olmadan sık sık kullanırız.. Marx'ın, bu cümlede **(ama sadece bu cümlede** (1) **)** yaptığı da bu. Bunun bir yasanın nüvesi olduğu nasıl ileri sürülebilir? **Yasa** kelimesinin teknik bir anlamı vardır, **betimsel (tasvirî)** bir ifade nasıl yasa olabilirmiş? **İkinci örnek:** s. 534'de, Y. Küçük, **Kapital**'in ikinci cildindeki yeniden-üretim şemalarından Sovyetler Birliği'nin ilk planlama çalışmalarında oldukça yararlanıldığından bahsederek, bu deneyimden, «Marksist iktisadın işletme düzeyinde uygulanacak bir iktisadı, burjuva iktisatçılarının deyimi ile «mikro» iktisatı, olmadığını ileri sürenler için utanılacak bir uygulama ortaya çıktı.» diye yazıyor. Bir kez, Marx'ın **Kapital**'deki amacı kapitalizmin işleyiş kanunlarını ortaya çıkarmaktı. Bu amacına, sistemi makro düzeyde, en çok üç sektöre inecek kadar bir mikro seviyede inceleyerek ulaşmaya çalıştı. Özelilkle bugünkü tekelci kapitalizmi inceleyebilmek için marksist iktisadın mutlaka bir **«firma»** (işletme) kuramı geliştirmesi gerektiğini söyleyenler vardır. Şimdi bu sorunun Sovyetler deneyimi ile ne ilgisi var? Marx'ın **Kapital**'inin ve bugünkü kapitalizmi incelemek durumunda olan iktisatçının sorunları ile sosyalist planlamacının sorunları arasında ne gibi büyük bir ilişki var ki, plancıların yeniden-üretim şemalarından yararlanmaları marksist iktisadın bir 'firma' kuramına sahip olduğuna delâlet etsin? Sonra, esas itibariyle dengeli bir kapitalist büyüme sürecini incelemek için kullanılan yeniden-üretim şemalarının, **yine kapitalizmi inceleme** işinde bir firma (işletme) kuramı olarak nasıl kullanılacağını ben düşünemiyorum. Küçük'ün her şey Marx'da var yolundaki saplantısının (tabiî, tüm saplantılar anti-bilimsel olduğu için bunun da öyle olduğunu ayrıca belirtmeye gerek yok) onu nasıl bir **yoktan varetme** sürecine götürdüğünü sanırım bu örnekler göstermektedir. **Üçüncü örnek:** s. 560'da, Y. Küçük, Marx'dan şu alıntıyı yaparak Marx'da **tekel kuramı** yoktur diyenleri nasıl suçüstü yakaladığını anlatmaktadır: «Fakat bu mutlak rant, ister üretim fiyatlarına göre değer fazlalığının tamamına eşit olsun veya isterse bunun bir bölümü olsun, fiyatı değeri aştığı için değil değere eşit olduğu için ya da fiyatı değerden küçük fakat üretim fiyatından yüksek olduğu için tarımsal ürünler daima tekel fiyatı ile satılır.» Bu alıntıdan sonra Y. Küçük ekliyor. «Türkiye'de, ya da başka yerde olduğu için Türkiye'de de

(1) Şüphesiz, Marx'ın bu cümlesi asıl metni içinde ele alındığında bir yasanın nüvesi olabilir. Ama biz, Y. Küçük'ün de yaptığı gibi, cümlenin tek başına alınması halinde neyi gösterebileceği ile ilgiliyiz.

Marx'ın «tekel kuramı» olmadığı tezini bir gevezelik haline getiren üniversite öğretim üyeleri önce asıl kaynağı okumak durumundalar.» Bir kez, Y. Küçük biraz daha uğraşsaydı, Marx'da ve özellikle Engels'de (**Kapital** üzerine yazdığı çeşitli eklemelerde) sanayideki tekelleşme ve tekelcilikle **gerçekten** ilişkili paragraflar bulabilirdi.

Sözkonusu alıntı, rant kuramı ile ilgilidir. Marx'ın rant kuramı sanayie geneleştirilerek bir tekel kuramı kurulabilir denseydi, bunu saygı ile karşılardık. Böyle bir şey denmiyor ve **tekel fiyatı** terimini içerdiği için bir cümle bize Marx'ın **tekel kuramı** diye tanıtılıyor. Bir kez, tekel kuramının asıl işlevi, tekel fiyatı sorununu incelemekten ibaret olmayıp, sanayide sermayenin gittikçe bir avuç kapitalistin elinde toplanması sürecini tüm boyutları ile ortaya çıkarmaktır. Temel sorunu bu olmadığı için de, bize çok önemli ipuçları vermekle birlikte, Marx'dan bu konuda hazır bir kuram beklemek hakkımız yoktur. Engels'in dediği gibi, «Marx bunları yazdıktan bu yana endüstriyel işletmelerin yeni biçimleri gelişti...» (2) Anlaşılan Y. Küçük'le kuram ve yasa sözcükleri üzerinde oldukça farklı düşünüyoruz. Yoksa, onun Marx'dan alıntılarından yaptığı çıkarımların bu denli ilgisiz şeyler olmasını açıklamak olanaksız. Y. Küçük'ün yazısında bu tür örnekleri artırmak kolay. Y. Küçük zorlamayı sadece paragraf alıntılarında değil kitaplar düzeyinde de yapıyor. Örneğin, Althusser'in 1965 yılında yazdığı **Marx İçin (For Marx)** adlı eserine dayanarak onu eleştirmeye çalışıyor. Oysa, Althusser, o tarihten bu yana bir yığın çalışma yayımladı ve üstelik bu yeni çalışmalarından birisi de eski görüşlerinin bir kısmını nasıl değiştirdiği konusundaki öz-eleştirisi (**Essays in Self-Criticism,** 1973, İngilizcesi 1976).

Y. Küçük'ün, metinde geçen kuramsal paragraflara örnek olsun diye gerçek hayattan verdiği somut örneklerle örnek verdiği metin arasında ilişki kurmak da yine oldukça zor. Örneğin, 1920'lerde Sovyetler Birliği'ndeki makas bunalımı diye bilinen tartışmaya değindikten sonra şöyle bir şey yazıyor: «Trotski'nin önerileri ile Stalin'in yönetimindeki Parti'nin uyguladığı politikayı özdeş saymak, ancak bir Hegelci'ye yakışan bir basitliktir.» Yazara göre bu örnek Hegelci ve Marksçı diyalektiklerin nasıl birbirinin tam zıddı olduğunu aydınlatıyor. Belki böyledir de ben anlamıyorum! Başka türlü açıklayamıyorum

(2) Engels'in **Kapital**'in III. cildine yaptığı bir eklemeden. **Kapital,** cilt III, s. 437, Moscow, 1971.

doğrusu. DİSK ve TİP örnekleri de aynen böyle. Açıkça belirteyim ki, verilen örneklerdeki içerik şu anda beni ilgilendirmiyor, sadece neye örnek olduklarını araştırmaya çalışıyorum.

3. Ricardo İktisadının Küçük Gösterilmesi :

Y. Küçük'e göre, Ricardo, «Sanayi burjuvazisinin çıkarı ile işçi sınıfının çıkarı arasında bir zıtlık olmadığını kanıtlamaya çalıştı» ve yine, «Tüm Ricardo İktisadı sanayi burjuvazisi ile toprak sahipliği arasındaki çıkar çatışmasında işçi sınıfını sanayi burjuvazisinin peşine takma girişiminden başka bir anlam taşımadı» (s. 543). Başka bir yerde, «Ricardo da dahil, Ricardo ile birlikte, bilimsel çalışmayı bırakanlar ve böylece Marx öncesi bilimin sonunu getirenler...» (s. 558) den bahsediyor. Başka bir sahifede yeni-Ricadrocuların tüm çabalarına rağmen «Ricardo'dan bugünün burjuva iktisadına yalnızca «azalan verimler» yasası kalıyor.» diyor (s. 547). Aşağıda tüm bu yargıların son derece yanlış olduklarını göstermeye çalışacağım. Ancak, ondan önce, Y. Küçük'ün sadece klasik metinleri yorumlamada değil, aktarmada da önemli hatalar yaptığını belirtmem gerek. Y. Küçük, Marx; 5 Mart 1852 tarihinde Amerika'da bulunan Weydemeyer'e yazdığı mektup'ta, **«Ricardo'dan, Proletaryanın en acımasız, en duygusuz düşmanı olarak söz ediyor.»** (s. 543) diyor. Oysa Marx'ın sözkonusu cümlesi aynen şöyle: «O (Amerikan İktisatçısı H. C. Carey, N. Y.), **burjuvazinin en klasik temsilcisi ve proletaryanın en stoik muhalifi olan Ricardo'ya,** (İngilizcesi, «the most classical representative of the bourgeois and the **most stoical adversary** of the proletariat»). eserleri anarşistlere, sosyalistlere ve burjuva toplum düzeninin tüm **düşmanlarına (enemies)** cephanelik etmiş biri olarak saldırmaktadır.» (3). Görüldüğü gibi, Y. Küçük, **stoical adversary** ibaresini **acımasız, duygusuz düşman** olarak türkçeleştirmektedir. Bir kez **adversary** kelimesinin tam karşılığı **karşıt, muhalif**'dir ve **enemy**'nin karşılığı olan **düşman** bu kelime için oldukça ağır kaçar. Ayrıca, Marx, dikkat edileceği üzere yukardaki alıntıda, toplum düzeninin **düşmanları** derken **enemy** kelimesini, Ricardo'dan bahsederken **karşıt (muhalif)** anlamında **adversary** kelimesini kullanmıştır (Almanca'dan İngilizce'ye doğru çevrildiğini varsayıyoruz). İkincisi, **Stoical** kelimesi, acı ve zevklerin, ihtiras-

(3) **Marx - Engels Selected Correspondence,** s. 69, Progress Publisfers, Moscow, 1965. Altını biz çizdik.

ların esiri olmamayı, sadece doğal yasaya boyun eğmeyi öğütleyen bir felsefe olan stoikizm (stoicism) den gelmektedir. Webster'deki karşılığı aynen söyledir: 1. Stoikleri veya onların doktrinlerini anımsatan, bunlarla ilgili olan, 2. İhtiras ve hislerden etkilenmeme veya ihtiras ve duygu belli etmeme **(«not affected by or showing passion or feeling»),** acı veya üzüntüye kuvvetle karşı koyma **(«firmly restaining response to pain or distress»).** Fahir İz-H. C. Hony'nin İngilizce-Türkçe sözlüğünde ise **stoical** kelimesinin karşılığı şöyle: revakilere (stoacılar, N. Y.) mensup, **metin.** Anlaşılacağı üzere, **stoical** kelimesi, uygun ve tam bir Türkçe karşılığı olmamakla birlikte asla, Y. Küçük'ün çevirdiği gibi **acımasız, duygusuz** anlamına gelmemektedir. Böylece de, Marx'ın, Ricardo için kullandığı, **«proletaryanın en stoik muhalifi»** deyimini, Y. Küçük'ün, iki kez vurgulayarak, **«proletaryanın en acımasız, en duygusuz düşmanı»** şeklinde türkçeleştirmesi, kendisinin çevirilerde kasıtlı bozmalardan sık sık yakındığını da dikkate alırsak, affedilmez bir hatadır, kanımca.

Ricardo'nun ekonomi ilmindeki yeri, Marx'ın Ricardo'dan ne kadar çok etkilendiği ve ondan her zaman nasıl övgü ile söz ettiği aslında tartışılmayacak kadar açıktır. Zaten marksist iktisatçılar arasında bu konuda herhangi bir tartışma yapıldığını da bilmiyorum. Ancak yeni-Ricardocu denilen Sraffa'nın burjuva iktisadını büyük ölçüde sarsan eserini marksist iktisatla nasıl bütünleştiririz diye Dobb ve Meek'in de katıldığı bir tartışma sürmektedir. Bu tartışmada, marksist iktisada Sraffa'yı katiyen katamayız diyen birkaç kişi çıktı ama bunlar bile Ricardo ve Sraffa'nın iktisattaki yeri konusunda olumsuz bir şey söylemediler. Çok klasik olmuş birkaç alıntı ile Marx'ın Ricardo'yu nasıl gördüğünü biraz yakından inceleyelim. İlginç bir rastlantı, Y. Küçük'ün sözünü ettiği mektupta, Marx, başka bir grup insan için şunları söylüyor: «Onların politik ekonominin eleştirisini eleştirmeden önce politik ekonominin temellerini öğrenmeleri gerek. Örneğin Ricardo'nun büyük eserini açsınlar ve ilk sahifesindeki giriş cümlelerini bulsunlar: yeryüzünün ürünü —ki bu, yeryüzüne emek, makina ve sermayenin beraberce tatbiki ile üretilmiştir— toplumun üç sınıfı arasında bölüşülür: başlıca, toprak sahipleri, toprağın işlenmesi için gerekli sermaye veya stokun sahipleri ve toprağı işleyen işçiler.» Ricardo'nun burjuvazinin temsilcisi olduğu, işçi sınıfından yana olmadığı çok açık. Fakat buna dayanarak, hiç bir marksist iktisatçı Ricardo'yu Y. Küçük'ün bu yazısındaki gibi anlamadı. Y. Küçük, yukarıdaki alıntıdan hatırlana-

cağı üzere Ricardo'nun burjuvazi ile işçi sınıfı arasında zıtlık olmadığını ispata çalıştığını yazmıştı. Bu çok yanlıştır. Ricardo iktisadı bir **sınıf iktisadıdır, bölüşümü incelemeyi** ekonomi politiğin temel konusu saymıştır. Yaşadığı dönemin özel koşulları gereği, toprak sahiplerine karşı diğer sınıfların ortak çıkarlarını vurgulamıştır. Ayrıca, kitabının üçüncü baskısına eklediği «makina üzerine» adlı bölümde, yeni makina kullanımının işçilerin işlerini kaybetmesi şeklinde sonuçlar doğurabileceğini belirterek işçi - işveren çelişkisinin olabileceğini kabul etmiştir. Marx'da bunu açıkça söyler: «İngiltere'yi ele alalım. Bu ülkenin ekonomi politik'i sınıf savaşının henüz azgelişmiş olduğu bir döneme aittir. Onun en son büyük temsilcisi Ricardo, sonunda, **bilinçli olarak, sınıf çıkarları çelişkisini, ücretlerle kârlar, kârlarla rant arasındaki çelişkileri, araştırmasının başlangıç noktası yaptı,** safça bu çelişmeyi doğanın sosyal bir yasası sayarak.» (4) Yine Marx'dan şu alıntı onun klasik politik ekonomiyi nasıl gördüğünü çok açık bir şekilde ortaya koyar: «Bir kez daha, burada söyleyeyim ki, ben klasik politik ekonomi ile, W. Petty'nin zamanından bu yana, sadece görüntülerle uğraşan vulgar ekonominin tersine, burjuva toplumunda gerçek üretim ilişkilerini incelemiş olan ... iktisadı anlıyorum.» (5) Ekonomi politik'in bilimselliğini yitirip savunmacı **(apologetic)** bir ideoloji haline dönüşmesi, Marx'a göre, 1830'lardan itibaren İngiltere ve Fransa'da sınıf savaşının kızgın bir hal almasından sonradır: «Fransa ve İngiltere'de burjuvazi politik iktidarı ele geçirdi. Böylece, sınıf savaşı hem pratik hem kuramsal olarak gittikçe daha açık ve tehdit edici hal aldı. Bu, bilimsel burjuva iktisadının matem (ölüm) çanını çaldı. Artık, şu veya bu kuramın gerçek olup olmadığı değildi sorun. Sorun, o kuramın sermayeye yararlı mı yoksa zararlı mı olacağı, uygun düşüp düşmeyeceği veya siyasal olarak tehlikeli olup olmayacağı idi. Çıkarsız araştırmacıların yerini kiralık boksörler, gerçek bilimsel araştırmanın yerini kötü vicdan ve savunmacılığın kötü niyeti aldı.» (6) Y. Küçük'ün Ricardo iktisadını bir savunmacı **anti-işçi sınıfı ideolojisi** şeklinde göstermeye çalışmasının, üstelik bunu Marx'ın ağzından söyletmeye kalkışmasının, sanırım bu alıntılardan sonra ne denli yanlış

(4) **Capital,** cilt I, s. 14 (İkinci Alman baskısına sonsöz), Moscow, 1965 (altını biz çizdik).

(5) **Capital,** cilt I, s. 81.

(6) **Capital, cilt I, s. 15.**

olduğu daha iyi ortaya çıkmış oldu. **Ricardo'nun önemi onun burjuvazinin temsilcisi olmasından ileri gelmektedir.** Yoksa işçi sınıfı adına yazsaydı, Marx-öncesi zaten sayıları pek çok olan İngiliz ütopik sosyalistlerinden biri olmaktan öteye bir anlamı olmayacaktı Ricardo'nun. Çünkü 1823'de Ricardo öldüğü zaman, Marx'ın yukarıdaki alıntısında belirttiği gibi, İngiltere'de burjuvazinin politik iktidarı bile daha kesin oturmamıştı. 1823'de, Ricardo'nun neden marksist olmadığını sormak ve buna kızmak Y. Küçük'den başka bir marksistin aklına gelmedi şimdiye kadar.

Ricardo iktisadının temel özellikleri, **sınıfları analiz birimi olarak alması, sınıfsal gelir bölüşümünü ekonomi politik'in temel konusu sayması ve emek-değer kuramını kabul etmesidir.** Bu üç temel özellik, aynen, Marx'ın iktisadının da özellikleridir. Burjuva iktisadı bu üç özelliğin hiç birini içine sokmamıştır. Ricardo'dan burjuva iktisadının aldığı azalan verimler yasası ve karşılaştırmalı üstünlükler kuramıdır ki bunların da Ricardo'nun niyet ettiğinden çok farklı şekilde yorumlanıp kullanıldığını biliyoruz. Bu nedenlerle, Ricardo'nun da kendileri gibi burjuvazinin temsilcisi olmasına rağmen, bugünkü burjuva iktisadı Ricardo iktisadını katiyen kendilerinden saymaz. Keynes, açıkça, klasik iktisadın üstadı olarak Ricardo yerine Malthus seçilseydi iktisat ilmi bakımından çok daha iyi olurdu demektedir. Ricardo iktisadına bu tepki çok eskilere gitmektedir. Bir başka burjuva iktisatçısı olan G. P. Scrope daha 1833 yılında şunları yazmaktadır: «Ben onların (klasik iktisatçıların, N. Y.) eserlerinde, her tarafta göze batan fırsat ve koşullardaki muazzam eşitsizliği haklı çıkarıcı bir açıklama arayan dürüst ve saf sağduyuya sahip yarı eğitimli bir kişiye cevap teşkil edecek bir şey bulamadım.» (7)

Y. Küçük'ün Ricardo'ya yaptığı diğer bir büyük haksızlıkta onu âdeta küçük bir fizyokrat (tek üretken sektörün tarım olduğunu savunan iktisat okulu) iktisatçı olarak takdim etme çabası: «Ricardo, burjuvaziye bu ideolojik silahı (sanayicilerin rantı bahane edip ücretleri baskı altında tutabilmelerini kastediyor, N. Y.) verebilmek için tarıma, tarımdan da «organik kimya» alanına (tarımda azalan verimleri kastediyor, N. Y.) kayıyor... siyasal iktisadı bırakıp tarım teknolojisi alanına kayıyor.» (s. 544). Marx'ın **Grundrisse**'sinden aldığı bir cümle ile Y. Küçük, yine aynı Marx'ın üretimin **mükemmel** iktisatçısı **(the**

(7) G. P. Scrope, **Principles of Political Economy,** 1833, önsöz.

economist par excellence of production)» dediği Ricardo'yu bir tarım teknisyeni haline getirebiliyor. **Grundrisse** Marx'ın 1857 - 1858 yıllarında yazdığı müsveddelerdir. Marx'ın bir konuda nasıl düşündüğünü göstermesi bakımından çok zengin bir hazine olmakla beraber, hem Marx'ın iktisat çalışmalarının erken bir aşamasını temsil ettiği hem de müsvedde olduğu için, **Grundrisse**'nin çok dikkatlice kullanılması gerekir. Örneğin, Marx'ın **Capital**'de o kadar önem verdiği emek **(labour)** ve emek-gücü **(labour power)** ayrımı henüz Grundrisse'de yoktur. **Grundrisse** 1973'de İngilizce olarak yayımlandığı zaman M. Dobb bir tanıtma yazısı yazmıştı. Dobb'un yazısı şöyle başlıyor: **«Grundrisse,** ..., son yıllarda dünyanın her yerinde, marksist çevrelerde pek çok yorum ve tartışmanın konusu oldu. Ve aynı zamanda, şu veya bu yorumlarına kitap desteği **(textual support)** arayan değişik solcu grupların avlanma sahası halinde geldi bu kitap.» (8) Ricarda'yu yerin dibine batırmanın, Y. Küçük'e siyasal eyleminde bir destek sağlayacağı düşünlemeyeceği için, onun **Grundrisse**'yi bu amaçla kullanmadığına eminiz.

Ricardo'da tarımın yeri üzerinde durmak istiyorum. Tüm klasik iktisat **büyüme** iktisadıdır. Ricardo da ise ekonominin büyümesi işgücünün kendini yeniden-üretmesi ile mümkündür. Bu ise, tüm ücret mallarını üreten tarım sektöründeki verimliliğe bağlıdır. Tarımın Ricardo için öneminin bir nedeni budur. Bundan daha önemli diğer neden ise, onun, 1815'de yazdığı **Kârlar Üzerine Deneme (Essay on Profits)**'sinde, **bir özelliği nedeni ile** tarımı bir analitik düşünme modeli olarak seçmesinde yatar. Ricardo'nun analitik sorunu, talep ve kıtlık gibi öznel **(sübjektif)** unsurları analizine sokmadan, üretimin nesnel koşullarından kâr ve dolayısiyle büyüme hızını hesaplayabilmekti. Bunun için öyle bir üretim süresi bulacaktı ki, girdi ile çıktı aynı mal olacaktı. Böylece fiyatlara başvurmaksızın fizik çıktıyı yine fizik bir mal olan girdiye oranladığında üretimin artış hızını direkt olarak hesaplayabilsin. Malthus, Ricardo'ya bir mektubunda, onun bu işi başaramayacağını söylüyor: «Kullanılan sermaye ile üretilen ürünün tam tamına aynı özellikte olduğu bir üretim olgusu yoktur. Bu nedenle biz talepten ve sermayenin kıtlık veya bolluğundan bağımsız olarak asla maddî (fizik) bir üretim haddinden bahsedemeyiz.» (9) İşte Ricardo

(8) M. Dobb, «Grundrisse: Review Article», **Marxism Today,** Oct. 1973.
(9) Ricardo külliyatı, derleyen Sraffa, cilt c, s. 117.

1815'deki eserinde buğday modelini bunun için kurdu. Burada, buğday hem tohum (girdi) hem de çıktıdır. hâsılatı tohum miktarına (ikiside buğday) bölerek, bu buğday sektöründeki kâr ve büyüme oranını buğday fiyatından bağımsızca bulabilirsiniz. Kapitalizmde tek bir kâr oranı cari olacağından, böylece, buğday sektöründe fizik birimlerle hesapladığınız kâr oranı ekonominin diğer kesimlerindeki kâr oranlarının büyüklüğünü de size verecektir. Ricardo'nun,, sonra 1817'de asıl kitabını (Politik Ekonominin ve Verginin İlkeleri) yayımladığında, modelinde buğdayın yerini emeğe bıraktığı görüldü. Çok fazla teknik yanlarına giremediğimiz bu tartışmadan anlaşılacağı üzere, **Ricardo'da tarım sektörünün tuttuğu ağırlığın büyük kısmı analitik model kurma çabası yüzündendir.**

Y. Küçük'ün Ricardo'ya diğer önemli bir haksızlığı **emek-değer kuramı** ile ilgili. Y. Küçük şöyle yazıyor: «Adam Smith, değer kuramını, uzun bir tarih kesiti içinde gelişen somut duruma dayanarak keşfetti. Davit Ricardo'nun 'katkısının' da somut koşullara uyan dayanağı var. Ancak bir anlamda geçici» (s. 544). Y. Küçük bu geçicilikle 1815'ler İngiltere'sindeki buğday fiyatları sorununu kastediyor. Aşağıda göreceğimiz gibi, Y. Küçük, Marx'da emek-değer kuramına çok büyük bir ağırlık veriyor ve bu kurama sadakatle Marksizme sadakatı özleştiriyor. Ne yazık ki, Y. Küçük, o denli önemsediği kuramın gerçek kaynağının Ricardo olduğunun farkında gözükmüyor. Yukarıdaki alıntıdan görülüğü gibi, emek-değer kuramını Smith buluyor ve Ricardo'da geçici dayanaklara dayanarak biraz katkıda bulunuyor ona! Gerçekten insaf! Bir kez, Smith'in bulduğu şey şudur: Henüz toprağın ve üretim araçlarının özel mülkiyetinin olmadığı, toplumun **«ilk ve basit»** aşamasında, insanların ürettikleri şeyler, henüz kâr ve rant olmadığı için, içerdikleri emek miktarına göre birbirleri değiştirilecektir. Örneğin, bir geyik avlama bir saat, bir kunduz avlama iki saat alıyorsa, bu avcı toplulukta bir kunduzun değeri iki geyik olacaktır. Smith, bu **«pür emek-değer kuramı»**nın, toprak ve üretim araçlarında özel mülkiyet başlayıp kâr ve rant ortaya çıktıktan sonra artık işleyemeyeceğini, çünkü pozitif kâr ve rant yüzünden malın satış fiyatının içerdiği emekten daha büyük olacağını iddia etti. Böylece kapitalizmde bir malın piyasadan satın alabileceği emek miktarı kendi içerdiği emek miktarından daha büyük olacaktır. Smith, böylece, emek-değer kuramının işlerliğini sadece ilkel avcı toplumları ile sınırlayarak, kapitalizm için üretim maliyetlerinden hareketle ayrı bir fiyat kuramı geliştirdi. **Bu kada-**

rı ile emek-değer kuramı çok büyük bir anlam ifade etmez. Zira, kâr ve rantın olmadığı bir toplumda malların emek-değerlerine göre birbirleri ile değiştirileceklerini bize diğer fiyat kuramları da söyleyebilir (özel bir hal olarak bunu içerirler). Onun için, emek-değer kuramının gerçek kurucusu Smith değil Ricardo'dur.

A. Smith'in emek-değer kuramı ile ilgisi büyük ölçüde görece fiyatların açıklanması sorunu ile ilişkili olduğu halde, Ricardo için sorun bu kadar dar değildir. Görece fiyatların açıklanması sorunundan başka, Ricardo'yu ömrünün son on yılı boyunca düşündüren diğer iki temel sorun **«mutlak değerin özünün ne olduğu»** ve **«bunun nasıl ölçüleceği» (değerin değişmez ölçüsü** tartışması olarak bilinir) sorunlarıydı. Smith'in aksine, Ricardo, sermayenin ve dolayısiyle kârın olduğu bir toplumda, yani kapitalizmde, malların değerlerinin üretimleri için gerekli emek miktarlarına göre belirleneceğini göstermeye çalıştı. Ancak bu çok kolay bir iş değildi. Ricardo'nun, kitabının son baskısında kabul ettiği gibi, kapitalizmde **malların üretim koşulları** birbirlerinden oldukça farklıydı: üretim süreçlerinin uzunluklarının farklılığı (dolaşan sermaye gereksinimi farklılıkları), sermaye-emek oranlarının farklılıkları, sabit sermaye - dolaşan sermaye oranlarının farklılığı ve nihayet sabit sermaye mallarının ömürlerinin farklılıkları. İşte bu dört temel farklılıktan ötürü, ücretlerdeki, yani bölüşümdeki, bir değişme ekonomideki tüm malların değişim değerlerini çok farklı şekilde etkileyecektir. Değişim değerleri sırf görece bir olay olduğu için, **genel bir ücret artışı tüm malların fiyatlarını yükseltmeyecek** (ki, Ricardo - öncesi iktisatta böyle olacağı sanılıyordu.), bu halde yukarıda saydığımız dört farklılıktan ötürü, daha emek-yoğun tekniklerle üretilen malların görece fiyatları yükselirken, daha sermaye-yoğun malların görece fiyatları düşecektir. Bu, ekonomi bilimine yapılmış en büyük katkılardan biridir. Ricardo, ömrünün sonuna kadar, yukarıda saydığımız malların üretim koşullarındaki farklılıklardan ötürü bölüşümden bağımsız bir değer sisteminin olamayacağı gerçeğini kabul etmemek, aksine tamamen malların üretim koşularına, yani içerdikleri emek miktarlarına, dayanan bir değer sistemi kurmaya çalıştı. Bunu başaramadı, ancak, kârın varlığının emek-değer sisteminin işleyişine yaptığı bu bozucu etkiye rağmen, Ricardo, ömrünün sonuna kadar malların değerlerinin **emek**'ce belirlendiği inancını korudu, şu farkla ki, kitabının bir ve ikinci baskılarında değerlerin **sadece (solely)** emek miktarlarınca, üçüncü baskısında ise **hemen hemen münhasıran (almost exclusively)**

emek miktarınca belirlendiğini yazdı ([10]). Ricardo'nun ölümünden hemen önce yazdığı **«Mutlak ve Değişim Değeri»** adlı makalesinden bahsederken, M. Blaug şöyle diyor: «Ricardo (burada) Marx tarafından yazılmış kadar duygusal **(emotive)** bir dil kullandı: emek değerin en iyi ölçüsüdür, emek değerin «nedeni» **(cause)** ve «özü» **(substance)** dür, emek herşeyin orijinal alış fiyatıdır ve bunun gibi (cümleler, N. Y.).» ([11])) Üstelik, yine bu son çalışmasında, Ricardo, kendisinin **değer** kelimesi ile **emek ve bekleme**'yi değil sadece **emek**'i kastettiğini açıkladı. Kârın ve faizin kaynağını ve böylece de haklılığını **Bekleme** faktörüne dayandıran bayağı iktisadın yanında Ricardo'nun ne büyük bir ilerici olduğunu sırf bu bile açıklamaya yeter sanırım. Ricardo ile ilgili bu kısmı bitirmeden önce şunu da belirtelim: Ricardo iktisadının Marx'ınki ile kıyaslandığında önemli yetersizlikleri olduğu çok açık. Burada, asla, Marx'a karşı Ricardo'yu savunma durumuna düşmek, düşmüş gibi gözükmek istemem. Zaten böyle bir kıyaslamanın da çok anlamlı olacağı kanısında değilim. Çok değişik zaman ve koşullarda yaşamış, çok değişik tarihsel misyonları yerine getirmiş iki düşünürden birini diğerinin tarihteki yerini küçültmek için kullanmakta herhalde Y. Küçük'ten başka bir insanın aklına gelmezdi.

4. İktisatta Matematik, Morishima ve Marx'ın Emek-Değer Kuramı :

Doğa olaylarından farklı olarak toplumsal olayların daha karmaşık oluşu nedeni ile sosyal ilimlerde pek çok kuramı bir matematik model şeklinde formüle etmek olanaksızdır. Örneğin, Marx'ın tarihsel materyalizm kuramını matematiğin dar kalıplarına sokamazsınız. Soktuğunuz takdirde ortaya anlamsız bir şey çıkar. Ancak, sosyal ilimlerde de birçok daha dar kapsamlı ve teknik yönü ağır basan kuram ve yasaların matematik formülasyonu mümkün olmaktadır. Özellikle son yıllarda bu eğilim gittikçe kuvvetlenmiştir. Marx'ın **Kapital**'indeki bazı kuram ve yasaların matematik biçimlendirilişi ve ispat koşullarının aranışı ile ilgili çok ciddî bir çaba Japon iktisatçısı Marx sempatizanı M. Morishima tarafından gerçekleştirildi. 1930'lardan beri Japonya'da kuvvetli bir marksist matematiksel iktisatçı geleneği vardır. Kendisinin burjuva iktisat geleneği içinde yetişmesine rağmen Morishima bu

(10) **Ricardo Külliyatı,** cilt I, s. 12, d. 1, s. 20, d. 3.

(11) M. Blaug, **Economic Theory in Retrospect,** 1968, s. 120.

marksist okulla da ilişkisini sürdürmüş ve daha 1950'lerde çeşitli marksist iktisat konularında yazılar yazmıştır. Morishima'nın **«Marx'ın İktisadı»** adını taşıyan çalışması 1973 yılında yayımlandı. Küçük yazısında bu çalışmaya «burjuva iktisadının yeni modası» diyor ve Morishima'nın buradaki emek-değer kuramının terki yolundaki telkinini Prof. S. Divitçioğlu'nun kitabından okuyarak, «değer kuramını reddeden bir kimsenin marxizm ile de, **böyle bir sorun olmamakla birlikte,** Marx'ın modernleştirilmesi ile de uzaktan veya yakından bir ilişkisi olamaz.» (altını biz çizdik) diye kestirip atıyor. Bir kez, Y. Küçük'ün Morishima'nın kitabı hakkında herhangi bir yargıya varabilmesinin önkoşulu bu kitabı ve bu kitap etrafında dört yıldır yapılan tartışmaları okuyup anlamasıdır. Divitçioğlu'nun kitabındaki bu konudaki iki sahifelik özete dayanarak Y. Küçük'ün bu denli kesin konuşabilmesi onun bilim anlayışını da bilime saygısını da gayet iyi açıklıyor.

Morishima'nın kitabı için tanıtma yazıları yazan çeşitli marksist iktisatçıların hemen tümü derecesi değişmekle beraber kitaptan övgü ile bahsettiler ([12]). Yine kitap ilk çıktığında karşı-eleştiri Samuelson'un çömezi Alman iktisatçısı C. C. von Weizsacker'den geldi ([13]). Ayrıca, hem bu kitabında (s. 6 ve 39) hem diğer yerlerde ([14]), Morishima'nın Samuelson'a karşı Marx'ı savunduğunu Y. Küçük'ün henüz bilmediği anlaşılıyor. Şimdi, Morishima'nın kitabını biraz daha yakından görerek onun nasıl bir «burjuva iktisadının yeni modası» (!) olduğunu görelim. Morishima, Marx'a övgü dolu bir girişle başlıyor kitabına. Leontief'in girdi-çıktı analizi de dahil olmak üzere bugünkü iktisadın kullandığı birçok kavram ve aletin kökeninin Marx'da olduğunu belirtiyor. Dinamik analız konusunda Marx'ın iktisadının bugünkü iktisada üstün olduğunu söylüyor. Ve «amacımız, modern ileri iktisat kuramı açısından Marx'ın büyüklüğünü **(greatness)** teslim etmek, ve böyle yaparak, bizim iktisadımızın gelişmesine katkıda bulunmaktır.» (s. 5) diyor. Morishima, girişinin sonunda, «sonuç şudur, böylece, ideolojik ve politik görüşlerimiz ne olursa olsun, biz tümümüz, ekonomi kuramının çekirdeği olan dinamik genel denge kuramının temelini Marx'a borçluyuz.» (s. 8) sonucuna varıyor. Geleneksel marksist iktisadın temel konula-

(12) E. J. Nell, **Journal of Economic Literature,** Dec. 1973; I. Steedman, The Manchester School, 1973.

(13) C. C. von Weizsacker, **Economic Journal,** Dec. 1973.

(14) **Journal of Economic Literature,** March, 1974.

rının emek-değer kuramı, sömürü kuramı, dönüşüm sorunu, yeniden-üretim, görece fazla nüfus yasası, azalan kâr oranı ve sermayenin dolaşım devri **(turnover)** olduğunu belirten Morishima, **Kapital**'e dayanarak tüm bu konuları matematiksel olarak formüle ediyor, ispatlar yapıyor, ispat için gerekli ve yeterli koşulları, Marx'daki gizli ve açık varsayımları ortaya döküyor. Kendisini marksist saymadığı Için de Morishima tüm bunları yaparken oldukça rahat ve cesur davranıyor. Ancak yaptığı tüm genişletmelerde Marx'dan alıntılarla kendinI destekliyor. Birçok teoremin ispatını Japon Marksist matematiksel iktisatçısı N. Okishio'dan alıyor. Bazen Marx'ın analizinden, sonuna kadar götürülerek, Marx'ın ulaştığı sonuçlardan daha zengin sonuçlara ulaşılabileceğini gösteriyor. Morishima'nın, özellikle, Marx'daki değer ve fiyat sistemlerinden oluşan ikili sistemin herbirinin kendi değişkenlerinin olduğu ve bunların bIrbiri ile karıştırılmaması gereği üzerlne getirdiği açıklık çok yararlı olmuştur. Örneğin, artık-değer oranının (sömürü oranı) değer sisteminin, kâr oranının ise flyat sistemlnin birer değişkenleri oldukları geçmişteki marksist Iktisat tartışmalarında hep dikkatten kaçmış, birçok araştırmacı fiyat serilerinden sömürü oranını hesaplamış, birçok kuramsal tartışmalarda da değer terImlerI ile kâr oranı formülü türetilmiştir. ÖzellIkle azalan kâr oranı eğilimi üzerine olan araştırma ve tartışmalarda bu karışıklık hep yapılmıştır.

Emek-değer kuramının terki hikâyesIne gelince olay şudur: bilIndiği gibi emek-değer kuramının marksist Iktisatta ikI temel işlevi vardır; sömürü kuramı olarak kârın kaynağını göstermek ve malların değişim hadlerinin yani görece fiyatların altında Işleyen asıl mekanIzmayı açığa çıkarmak. Morishima kitamında, emek-değer kuramına bir üçüncü işlev daha yüklüyor. O da, ekonomideki endüstrileri Iki veya üç temel sektöre (tüketim, yatırım ve lüks mallar sektörleri) Indirgeyebilmek için emek-değerleri toplulaştırma IşInde ağırlıklar olarak kullanmak. Bilindiği gibi, değerlerle fiyatların özdeş olabIlmesI için ya tüm sektörlerde sermayenin organik bileşimI eşit olacak **veya** sömürü oranı (dolayısiyle kâr oranı) sıfıra eşit olacak. Aksi halde, fiyatlar emek-değerlerden sapacaktır. Ancak, kolayca farkedilebileceği gi. bi bu iki koşulun hiç birisinin kapitalizm altında gerçekleşmesi için bir neden yoktur. O halde, kapitalIzmde fIyatlarla değerler özdeş olmayacaktır. Fiyatların değerlerden nasıl ve ne yönde sapacağı, Ikl sistem arasındakI IlIşkI **dönüşüm sorunu** diye bIlInen sorunu olşturuyor.

Şu ana kadar ki, yani **Kapital**'deki, kapitalizm şöyle bir kapitalizmdir ama: 1. her bir malın üretimi için o anda ekonomide sadece **tek bir egemen teknik** vardır. 2. tüm emek **tekdüze**'dir (homojen, yani hüner ve eğitim farklılıkları ya yok ya da var fakat hepsini kolayca düz emeğe indirgeyebiliriyoruz). 3. her bir üretim tekniği sadece **bir mal** üretiyor, yani birden çok malı aynı anda üreten teknikler ekonomide olmayacak. Örneğin petrol rafinerisi birden çok petrol yan-ürünlerini, bir çiftlik sahibi yapağı, süt vekoyun etini aynı anda üretiyor. İktisatçılar bu tür üretime bitişik-üretim diyor. İşte, bu tür üretim olmamalı. **Eğer saydığımız bu üç koşulun üçünün de birden varolduğu bir kapitalizmde yaşıyorsak, o zaman, emek-değer kuramı işleyecektir. Aksi halde işlemeyecektir.** Fazla teknikliği yüzünden neden işlemediğinin tam ispatını burada veremeyiz. Ancak bazı örneklerle açıklayalım. Marx'da her bir mal tek bir teknikle üretildiği için bir malın bir anda **tek** bir değeri olacaktır. Buna **değerlerin tekliği ilkesi** diyoruz. Oysa, diyelim ki, 15.6.1977 tarihinde bir kat elbise (tanımlayabileceğimizi düşünelim) Türkiye'de üç ayrı teknikle (otomatik Japon makinası ile, orta teknoloji sayılabilecek makinalarla ve mahalle terzilerinin ilkel usulleri ile) üretiliyor olsun. Emek-değer kuramında, değer bir malın yeniden-üretimi için **sosyal olarak** gerekli emek miktarına (canlı ve cansız) eşittir. Marx, «sosyal olarak» demekle tek bir egemen teknik varsaydığını kastediyor. Biz bu varsayımı kaldırdık. Şimdi, örnekte, bir kat elbisenin sözkonusu tarihte, Türkiye'de, üretim zamanı bu üç teknikte sırayla 10 saat, 20 saat ve 30 saat olsun. Böylece, bir malın aynı ekonomide ve aynı anda birden çok değeri olacaktır, yani değerin tekliği ilkesi bazulmuş olacaktır. Bitişik-üretim olması halinde de, emek-değer kuramındaki anlamında malların değerlerinden bahsedilememektedir. Bunun nasıl olduğunu örnekle kolayca gösteremeyiz, ancak matematik kullanarak ispat edebiliyoruz ([15]). Marx'daki anlamına sadık kalındığında, bir petrol rafinerisinin ürettiği çok mallardan bir kısmının değeri matematik çözüm sonucunda **negatif** çıkabilmektedir. Bunun da hiç bir anlamı yoktur. Farklı hüner ve eğitimdeki emek'lerin olduğunu kabul ettiğimizde de şunlar oluyor: Marx'ın emek-değer kuramında, bir ekonomide herhangi bir tarihte **tek bir sömürü oranı** (s/v) vardır, işçiler arasındaki rekabet bunu sağlar. Eğer Marx'ın düz emek varsayımını kaldırırsak, o zaman, bu tek sömürü oranını korumamızın

(15) Bu konuda sayısal bir örnek için bkz. H. Ersel, Toplum ve Bilim Dergisi, sayı 2.

tek bir yolu kalıyor ([16]). O da, bu değişik vasıftaki emeklerin (düz işçiden mühendise kadar çeşitli vasıftaki emekler) aldıkları ücretlerle ağırlıklandırılarak düz emeğe çevrilmesi. Ne yazık ki, emek-değer kuramı böyle bir çevirme (indirgeme) tarzına izin vermiyor. Zira, emek-değer kuramına göre, malların değerleri tamamen üretim teknolojisi koşullarınca belirlenmek zorunda. Ücret, fiyat, talep vs. gibi hiç bir piyasa unsuru değerlerin belirlenmesinde rol oynayamaz. Çünkü, bir malın emek-değeri ancak üretilme teknolojisi değişince değişir, oysa biz, ücretleri ağırlık olarak kullanıp değişik vasıftaki emekleri düz emeğe indirger ve buradan her bir malın emek-değerine ulaşırsak, piyasadaki her ücret değişmesinde, üretim teknolojisi aynı kaldı halde, yeni değerler ortaya çıkacaktır. Ki, emek-değer kuramı buna olanak vermez. İşte Ricardo'yu uzun yıllar uyutmayan büyük soru yine karşımızda: **Bölüşümden yani piyasa değişikliklerinden bağımsız bir emek-değer kuramına nasıl ulaşacağız? Sırf üretim teknolojisinin belirlediği emek-değerleri kapitalizmde nasıl işleteceğiz?**

İşte Morishima'nın katkısı tüm bu sorunları açığa çıkartmasındadır. Emek'lerin farklı vasıfta bulunması ve farklı ücretler alması, bir malın birden çok teknikle üretimi ve bir üretim tekniğinin birden çok malı aynı anda üretmesi olguları kapitalist bir ekonomide kolayca bulunabileceği için, **emek-değer kuramının ya bu sorunları çözecek biçimde geliştirilmesi ya da terkedilmesi** Morishima'nın bize sunduğu seçeneği oluşturuyor. Morishima'nın kitabının yayımından bu yana bu sorunlara çözüm getirmek üzere birçok marksist iktisatçı çalışmaya başladı. Bu tahrik bile küçümsenmeyecek bir katkıdır. Üç sorundan biri, karmaşık emeğin düz emeğe indirgenmesi konusunda bir hayli ilerleme kaydedildi şimdilik. İşte, Morishima'nın nasıl bir «burjuva iktisadının yeni modası» olduğunu görmüş oluyoruz! Y. Küçük'ün, «marksizmin modernleştirilmeye ihtiyacı yoktur» görüşünün ne kadar yanlış ve anlamsız olduğunu, bize sadece emek-değer kuramının karşılaştığı sorunlar göstermiyor. Bugünkü tekelci kapitalizm ve 19. y.y.ınkine kıyasla çok büyük bir entgrasyona ulaşmış olan dünya kapitalist sistemi koşulları dikkate alınarak, kriz kuramı, azalan kâr oranı eğilimi, artan yoksulluk doktrini gibi marksist iktisadın diğer konularının da şiddetle geliştirilmeye ihtiyacı vardır. Ayrıca, yine tekelci kapitalizm

(16) Her ne kadar Morishima, kitabında bu yolun tek olduğunu söylemekte ise de, son zamanlarda yapılan bazı çalışmalar (örneğin Y. Akyüz, basılmamış doçentlik tezi) bu yolun tek olmadığını göstermektedir.

dediğimiz günümüz kapitalizmini, özellikle bir dünya sistemi olarak, inceleyebilmek için, marksist iktisadın bir tekel kuramına, bir fiyat kuramına, bir firma kuramına şiddetle ihtiyacı vardır. Bu konularda marksist iktisatçılar ciddî çalışmalar yapmışlardır. Fiyat kuramı konusunda ABD'li anti-tekelci ve anti-marksist Berle-Means'in, tekel kuramı konusunda J. Robinson ve E. H. Chamberlin'in 1930'larda yaptıkları çalışmalara, hâlâ, bugün marksistler başvurmak zorunda kalıyorlar. Evet, marksist iktisadın oldukça geliştirilmeye ihtiyacı var, Y. Küçük'ün düşüncesinin aksine. Bu da ancak gerçek kuramsal çalışmalarla olur, bilime parti disiplinini uygulamaya kalkışmakla değil. Bu kısmı bitirmeden önce şunu da ekleyeyim: marksist bilimin çekirdeği, özü, emek-değer kuramı değil **tarihsel materyalizmdir.** Bu nedenle Y. Küçük'ün, emek-değer kuramı ile marksizmi özdeşleştirme çabası da bence oldukça yanlıştır.

5. Dönüşüm (Transformasyon) Sorunu Kimin Sorunudur?

Y. Küçük yazısında dönüşüm sorununun burjuvazinin sorunu olduğunu iddia ediyor. (s. 553). Yukarıda belirttiğim gibi, eğer sermayenin organik bileşimi tüm endüstrilerde eşit değilse veya sömürü oranı sıfıra eşit değilse, o zaman malların emek-değerleri üretim fiyatlarından sapacaktır. Bu sapmanın izahı, yönünün belirlenmesi, kısaca, değerlerle fiyatlar arasındaki sistematik ilişkinin ne olduğunun ortaya çıkarılması marksist iktisatta **dönüşüm sorunu** olarak bilinir. **Daha geniş tanımlarsak, değer sistemi ile fiyat sistemi arasındaki köprünün kurulmasıdır sorun.** Sadece malların değerlerinden fiyatlarına geçmek değil, ekonominin büyüme oranının, bölüşüm paylarının, yatırım ve tasarruf oranının her iki sistemde (değer ve fiyat) alacağı büyükler ve aralarındaki ilişkiler gibi çok önemli sorunlar da dönüşüm sorunu kapsamı içindedir. Bu bakımdan marksist iktisadın temel konularından biridir, burjuvazinin bir sorunu olmak yerine! Marx bu soruna kesin bir çözüm getirmemiş fakat sorunu doğru formüle etmiş ve çözümü doğrultusunda önemli ilerleme kaydetmemiştir. Zaten sorunun kapsamı gereği Marx'dan tam bir çözüm beklenemezdi de. Zira, Marx'dan bugüne bunca yıldır yapılan bunca çalışmalara rağmen hâlâ önemli boşluklar vardır.

Marx'ın değerlerden üretim fiyatlarını türetme çabasının eksik kalan bir yanına değinelim. Marx, üretim denkleminde girdileri değer

cinsinden hesaba katarken çıktıyı fiyat cinsinden ele aldı. Yani, c+v +r(c+v)=p şeklinde yazdı (r kâr oranını, p üretim fiyatını gösteriyor). Oysa, girdileri de (c ve v) fiyatları ile ifade etmesi gerekiyordu. Bu hatalı dönüştürme basit yeniden-üretimin denge koşulunun bozulmasına neden olmaktadır ([17]). 1906 yılında, L. von Bortkievicz bu teknik hatayı düzelterek dönüşümü yeniden yaptı. Ve Bortkievicz çözümünde görüldü ki, hem girdiler hem çıktı fiyatlarla ele alındığında, Marx'ın orijinal dönüşümünde yaptığı «toplam değerlerin toplam fiyatlara eşitliği» varsayımı ancak bir şartla korunabilecektir. Bu şartta, malının fiyatını **numeraire** olarak aldığımız endüstride sermayenin organik bileşiminin tüm ekonomiye ait genel ortamla sermaye organik bileşimi büyüklüğüne eşit olmasıdır. Bortkievicz'de bu numeraire endüstri altın üreten endüstridir. Ancak, kapitalizmde, altın endüstrisinde sermayenin organik bileşiminin ekonomininkine eşit olması için hiç bir neden olamayacağından ötürü, Marx'ın, «toplam değerlerin toplam fiyatlara eşitliği» varsayımı geçerliliğini yitirecektir. İşte dönüşüm sorununun ilk başlangıçta içerdiği sorunlar bunlardı. Yukarıda belirttiğim gibi, bugün, dönüşüm sorunu daha başka birçok sorunu içeriyor. Y. Küçük, dönüşüm sorununun burjuvazinin bir sorunu olduğunu ve marksizmin böyle mir sorunu olmadığını da biraz anlaşılması zor bir şekilde (s. 558, ilk paragraf) söylüyor. **Toplum ve Bilim** dergisinin ilk sayısında (Bahar 1977) bir maksist iktisat bibliyografyası yayımlamıştım. Bu bibliyografyanın dönüşüm sorunu başlıklı kısmında, şimdiye kadar İngilizce'de bu sorunla ilgili 31 tane **makale** (sorun yer veren kitaplar hariç) çıktığı gözüküyor. İlk makalenin Bortkievicz tarafından 1906 - 7'de yazıldığını ve bu 31 makale içinde burjuva iktisatçısı olarak sadece Samuelson'un (ki, o da 1971'den sonra tartışmaya giriyor) yer aldığını görüyoruz. Yine bu makalelerden ikisini ünlü marksist iktisatçı M. Dobb ve ikisini de yine ünlü marksist iktisatçı R. L. Meek yazmıştır. Diğer tüm yazarlar da ya marksist ya da sempatizan. Tabiî,

(17) Y. Küçük, sanırım, nasıl olup da Marx'ın hata yapabileceğini düşünemeyecektir. Oysa dahiler de hata yapabilir. Örneğin, Einstein'ın 1910'larda geliştirdiği evrenin küresel ve sınırlı hacimde olduğu kuramının, 1920'lerde bazı yıldız ve galaksilerin bizden gittikçe uzaklaştıkları gözlenince yanlış olduğu ispatlandı. Tabiî, relativite kuramının doğruluğunun ispatlanması Einstein'ın dahiliğini yüz kere ispatlamaya yeteceği için, hiç kimse evren kuramının yanlış çıkmasından onun dahi olmadığı sonucunu çıkarmadı. Aynı şekilde, Marx'ın tarihsel materyalizm kuramı, bu küçük hatasına rağmen onun dahiliğini yüğ kez ispatlamaya yeter.

haksızlık etmemek için, Samuelson'dan başka bu konuda yazan diğer (ve asıl) burjuva iktisatçısının Böhm-Bawerk olduğunu ve eserinin daha çok emek-değer kuramı ile ilgili olması nedeni ile bu listede yer almadığını belirtelim. Şimdi, marksizmin dönüşüm sorunu diye bir sorunu yoktu da Dobb ve Meek de dahil bu kadar marksist neyi tartıştılar? Burjuvazinin, yukarıda özetlemeye çalıştığımız, marksist iktisadın kuramsal bir sorunu olan dönüşüm sorunu ile ne ilgisi olabilir? Y. Küçük'ten başka, bu konu üzerine yazı yazmış bu kadar marksisttten hiç birisi acaba neden gerçekte burjuvazinin sorunu ile uğraştıklarını farkedememişlerdir? Yine Y. Küçük şöyle diyor: «Son günlerde en son modalardan birisi «transformasyon sorunu». Bu biraz, çarlistonun yeniden piyasaya sürülmesine benziyor. Çünkü batının burjuvazisi, ideolojik planda sıkışınca «transformasyon sorununu» buluyor. Çok önceleri de bulup çıkarmıştı.» Anlaşılan, Y. Küçük, dönüşüm sorununun tamamen, Böhm-Bawerk'in «değerler fiyatlardan saptandığına göre Kapital'in bir ve üçüncü ciltleri çelişiyor» yollu yanlış eleştirisinden ibaret olduğunu sanıyor. Bawerk - Samuelson itirazı yanında, bu itirazla ilgisi olmayan bir sürü konunun da içerildiği bir sorundur dönüşüm sorunu. Ve tabiî, tamamen marksist iktisadın kendi öz sorunu.

6. «Bilim, Bilim İçin Yapılmaz. Bilim Sınıf İçin Yapılır» : Demek ki, Sınıfsız Bir Toplumda Artık Bilim Yapılmayacak!

Anlaşılan, Y. Küçük'ün, kulağa çarpıcı gelen sloganımsı bir cümle icad edebilmek için göze alamayacağı kuramsal hata yok. Tüm yazısı boyunca, yazının başlığı da dahil olmak üzere, belli ki hep slogan yaratma çabası içinde. Slogan ideolojinin bir aracıdır. Örneğin işçi sınıfı ideolojisi, işçi sınıfını harekete getirmek için, başta «dünyanın tüm işçileri, birleşiniz» olmak üzere çok çeşitli sloganlara sahiptir. Bilimde ise sloganın yeri bu kadar geniş değildir. Bilimin rolü dünyayı anlama aşamasında, ideolojinin rolü ise onu değiştirme aşamasında büyük önem kazanır. Doğa bilimleri, toplumsal bilimleri ve ideoloji üçlüsü arasındaki ilişkilerin ne olduğu veya ne olması gerektiği konusu oldukça karmaşık ve tartışmalı bir konudur. Buna rağmen bu konuda şu kaba şeyleri söyleyebiliriz, sanırım: Toplumsal bilimlerin pek çok dalından (inceleme konuları toplum olduğu için) ideoloji ile, doğa bilimlerine kıyasla, çok fazla bir içiçelik vardır. Toplumsal bilimlerin bu dallarında neyin bilimsel unsur neyin ideolojik unsur olduğu apaçık

değildir. Toplumsal bilime karışan burjuva ideolojisi (ki, görevi, kapitalizmi ölümsüz ve doğal bir düzenmiş gibi gösterme ve yıkılmasını önlemedir.) ise, ortaya savunmacı **(apologetic)** yanı ağır basan, gerçeği açıklamaktan çok gizlemeğe çalışılan, bayağı **(vulgar)** bir toplumsal bilim çıkar. Ancak toplumsalbilime karışan, onunla içiçe geçen, işçi sınıfı ideolojisi (ki, görevi, kapitalizmin işçi sınıfının bilinçli eylemi ile yıkılmasını sağlamaktır) ise, bu halde, ortaya, dünyaya açılmak yanında onun değiştirilmesi içinde de görev yüklenmiş, işçi sınıfının bu yoldaki mücadelesine yol göstericilik yapan bir toplumsal bilim, yani daha zenginleşmiş bir toplumsal bilim, ortaya çıkar. Bunları biliyoruz. Diğer yandan, 1950'lerden bu yana, savaş sanayicilerinin fizik bilimlerdeki gelişmeleri kendi kâr amaçları uğruna çok büyük ölçüde kullandıklarını da biliyoruz. Ayrıca, tüm diğer üretim güçleri gelişmelerinde olduğu gibi bilimdeki gelişmenin nimetlerinden de büyük ölçüde yararlanan sınıfın egemen sınıflar olduğu doğru. Hatta, daha da ileri giderek, kapitalist ülkelerde tıbbın öncelikle zengin sınıflara özgü hastalıkların çaresini bulmaya yöneldiğini söyleyelim. Ancak, tüm bunlar, Y. Küçük'e, «bilim, bilim için değil sınıf için yapılır» diye yazmak yetkisini verir mi? Sınıfların olmadığı bir toplumda o halde bilim sona mı erecektir? Sınıfsız toplumda sınıf ideolojilerinin sona ereceğini biliyoruz, ama, toplumun ve doğanın olduğu bir yerde toplumsal ve doğa bilimlerinin sona erebileceğini bilmiyorduk. Bilim sınıf için yapılır diyemeyiz, yukarıda saydığımız tüm unsurlara rağmen. Bir kez, ilk bilginin doğuşundan bugüne bir zaman boyutu içinde alındığında, yanlış olacağı için böyle denemez. Tüm bilimsel gelişimin tarih boyunca egemen sınıfların dar sınıf çıkarlarının dümen suyunda gittiğini söyleyemeyiz. Yeni bulgulara ulaşma işinin şirketlerin araştırma merkezlerinde günlük rutin işler haline getirildiği bugünün Amerikan toplumunda bile, bağımsız bilim adamlarınca gerçekleştirilen bireysel icatların toplam icatlar içindeki oranı hâlâ oldukça yüksektir. İkinci nokta, bilimdeki kuramsal ilerlemelerle bunların uygulama alanına aktarılmaları aşamalarının birbirine karıştırılmasıdır. Asıl, bilimin ilerlemesinin olduğu alan kuramıdır, ve buradaki ilerlemenin somut egemen sınıf çıkarından bağımsız olma şansı çok yüksektir. Einstein, enerji-kütle eşitliği formülünü ($E=m.c^2$) 1905 yılında, bazı sınıflar bunu kullanarak 40 yıl sonra atom bombası yapsınlar diye bulmadı. Kuramdaki gelişmelerin ekonomik hayata aktarımı olan mühendislik aşamasına gelince, egemen sınıfların çıkarlarının burada rol oynadığı açık.

Ancak, kuramdaki gellşme, başka sınıflarca çok başka amaçlar için de kullanılabilme potansiyeline sahip olduğu için, yine bu nedenle de, bilim sınıf için yapılır, diyemeyiz.

Y. Küçük, yazısının sonunu malların değerleri ile fiyatları arasındakI sapmaların toplamının sıfır olmasından hareketle «hep böyle bilimde de marksist iktisatta da, pratikte de sapmaların toplamı sıfıra eşit. Sapmalar üzerinde araştırma bunu gösteriyor.» diye bitiriyor. Değer-fiyat sapmaları ile politik mücadeledeki sapmalar arasında ilişki kurmak yine ancak Y. Küçük'ün aklına gelebilirdi. Y. Küçük yazısında, birçok kez batı taklitçiliğini, modacılığı sert şekilde eleştiriyor. Bir kez bilimin doğusu batısı olmaz. İkincisi de, eğer, bizim yerli bilim Y. Küçük'ün sözkonusu makalesi gibi bilimsel (!) makalelerle oluşturulacaksa, kesinlIkle vazgeçelim. Zira batını en kötü taklIti bile daha iyidir bundan. Eleştirimi, Y. Küçük'ün yazısında, bir başkasından alıp yine o kişi için kullandığı bir sözle bitireyim: Bilimin laübaliliğe tahammülü yoktur ([18]).

(18) Y. Yüçük'ün yazısınn burada ele aldığımız noktalar dışında başka hatalar içermediği sanılmasın. Örneğin s. 548'de, «basit yeniden üretim şemasının basit meta üretimi kavramının bir uzantısı olduğunda kuşku yok» diyor. Kanımca, önemlice bir yanlış. Yine s. 548'de, üç kez **işgücü** terimini kullanıyor, **emek** terimini kullanacağı yerde (işgücünü labour-power karşılığı kullandığını varsayıyoruz). Oysa bu ayrımın Kapital'de çok büyük önemi vardır.

OSMANLI YÖNETİMİNİN SON YILLARINDA (1909-1912) SELÂNİK'TE YAHUDI SOSYALİZMİ

Mete TUNÇAY

Paris Üniversitesi Toplumsal Bilimler Yüksek Okulu Tarih Profesörlerinden G. Haupt ile yine Fransa'nın Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi'nde çalışan P. Dumont, ülkemizdeki sol akımların tarihi bakımından da son derece yararlı bir yapıt ortaya koymuş bulunuyorlar (1). Kitap, biri yayınevinin, ötekiyse yazarların imzasını taşıyan iki önsözden sonra, yazarların ayrı ayrı birer giriş yazısıyla başlıyor; belgeler de iki bölüm, biri mektup ve bildiriler, öteki kupürler; bütün bunlara, konuyla ilgili iki kişinin (D. Vlahov ve A. Benaroya) anılarından parçalar eklenmiş.

Osmanlı İmparatorluğu'nun, Balkan Savaşları sonucu 1912 Ekiminde Yunanistan'a geçinceye değin, ekonomik ve toplumsal bakımlardan, İstanbul'dan sonra en önemli şehri olan Selânik, Türk siyasal fikir tarihi yönünden de çok ilginç bir yerdir. Belli başlı İttihatçılar oradan gelmişlerdir (unutmayalım ki, Atatürk de Selâniklidir); ayrıca, Türkiye'deki sol gelişmelere damgasını vuran Dr. Şefik Hüsnü Değmer de!

G. Haupt'un giriş yazısında belirtildiği üzere, 1910 yılı dolaylarında bu şehrin etnik bileşimi, tam bir mozayık görünümündeydi. 150.000'lik nüfus içinde göreli çoğunluk 60.000 kişiyle Yahudilerde bulunuyordu; hele ortak kökenleri dolayısıyla 20.000 Dönme de onlardan sayılırsa, mutlak bir çoğunlukları vardı. Rum nüfus 40.000, Müslüman Türklerse onların yarısı kadardı. Geri kalan 10.000 kişinin yarısı Bulgar, yarısı Avrupalı vb. idi.

İşte, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler* gibi biraz geniş bir başlık taşıyan bu kitap, bize en çok, Selânik'teki Yahudilerin Sosyalist İşçi Federasyonu (SSİF) adlı örgütleri hakkında bilgiler getirmekte.

***

(1) Georges Haupt/Paul Dumont, çev. Tuğrul Artunkal, **Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler** (İstanbul: Gözlem Yay., 1977), İşçi Hareketleri / Sorunları Dizisi, 19,5X13 cm., 311 s., 30 TL.

SSİF, 1910 yılında Abraam Benaroya (1887 - 1976) adında bir Yahudi öğretmenin, Hürriyetin İlânından sonra Bulgaristan'dan Selânik'e gelerek örgütlediği küçük bir basın işçileri sendikasının, Samuel Baudi'nin yönetimindeki tütün ve Abraam Hason'un yönetimindeki dikim işçileri örgütleriyle birleşerek meydana getirdiği bir kuruluştur. SSİF'nun içinde Yahudiler başat durumda olmakla birlikte, Türk, Rum ve Bulgarları da aralarına almaya çalışmışlardır. Makedon kökenli sosyalist bir milletvekili olan Vlahov Efendi, SSİF'na girmiş ve Meclis'i Meb'usanın ilk feshine kadar süren görevi boyunca Derneğe hizmet etmiş, hatta Filistin'e Yahudi göçü gibi sorunlarda, büyük toprak sahibi Araplara karşı, Yahudi çıkarlarını savunmuştur.

Kitapta anılarından bölümler aktarılan iki kişi, Benaroya ile Vlahov'dur. Daha sonraki yıllarda, SSİF'nun özlediği Osmanlı sınırları içinde bir Balkan Federasyonu fikri gerçekleşmeyip de, Selânik Yunanistan'a katılınca, bunların her ikisi de ayrı ayrı yolardan daha keskin bir sosyalist savaşım sürdürmüşlerdir. SSİF Yunan Komünist Partisi'ne katılmış, Benaroya'nın genel sekreterliğini yaptığı ancak 1924'de Federasyon YKP'nden kopunca Benaroya da görevinden ayrılmıştır. Otuz yıl Yunanistan'da yaşadıktan sonra, Benaroya İsrail'e göçerek uzun ömrünü orada tamamlamıştır. Dimitar Vlahov ise, sürgünde geçirdiği Birinci Dünya Savaşı döneminden sonra, yirmi yıl Bulgar Komünist Partisi saflarında çalışmış, 1944'te de Yugoslav KP'ne katılarak 1953'teki ölümüne değin bu ülkede önemli görevlerde bulunmuştur (2).

*
**

Kitapta en önemli yeri, hiç kuşkusuz (dilimize çevirerek aktarılan) belegler tutuyor. Yazarlar, bunlardan mektup ve bildirilere Arap, gazete yazılarına ise Roma rakamlarıyla sıra numarası vermişler. Ben de, bu düzeneğe uyarak, önce, belgelerin tarihlerine göre dökümünü yapıyorum.

---

(2) Kitap'ta Vlahov Efendi'nin ölüm tarihi 1954 olarak gösteriliyor (s. 241). Oysa **Enciklopedija Jugoslavije** (Zagrep, 1971), cilt 8, s. 516'daki biyografisinde, Dimitar Vlahov'un 8 Kasım 1878'de Kukuş'ta doğduğu, 7 Nisan 1953'te Belgrad'da öldüğü yazılıdır. Vlahov Efendi'nin 18 Eylül 1912'de İstanbul'da doğan oğlu Gustav'ın bugünkü Yugoslavya'nın en önemli devlet adamlarından biri olduğunu da kaydedelim.

Mektup ve Bildiriler

Yıl	Sıra No.	Sayı
1909	1 - 2	2
1910	3 - 10	8
1911	11 - 37	27
1912	38 - 58	21
1913	59 - 64	8
1914	65 - 68	4
.....		
1919 (1920 olmalı)	69	1
		69

Gazete Yazıları

Sıra No.		Sayı
I - VII	(Amele Gazetesi)	7
VIII - XII	(Solidaridad Ovradera)	
	(XI : Etoile Belge)	
	(XII : Le Peuple)	5
XIII	(Jeune Turc)	1
		13

*
**

Girişlerin ve anılardan aktarılan parçaların ışığında bu belgeler, bize SSİF hakkında neler öğretiyor? Hemen söyleyeyim ki, düşünce düzeyinde ancak birtakım genel çizgiler görebiliyoruz; bunların da (P. Dumont'un yazısında işaret ettiği gibi), kuramsal bakımdan özgünlükten yoksunluğu göze çarpmaktadır. Kazancımız, daha çok olgusal bilgilerdir; yapılan eylemlerden, örgütsel çalışmalardan haberdar oluyoruz. Yalnızca, «sosyalizm ve ulusçuluk» sorununun Osmanlı İmparatorluğu koşullarına uyarlanması sorununda, SSİF çevresindeki Yahudiler, Bulgar ve Yunanlılardan farklı olarak, Osmanlı kurulu siyasal düzeninin (özce demokratlaşmasını istemekle birlikte) kapsam ve biçimde olduğu gibi sürmesini yeğlemişler ve sonraki olayların korkularını doğruladığı üzere, Bulgarların ve Yunanlıların kendilerine karşı daha beter bir Yahudi düşmanlığıyla davranacaklarından çekinmişlerdir. Örgütlerinde federatif ilkeyi benimsemelerinin temeli budur.

*
**

Belgelerin tarih sırasını izleyerek, SSİF'nun kuruluşundan itibaren belli başlı olayları ele almadan önce; mektup ve bildiri türündeki 69 belgeden 52'sinin SSİF ile ilgili olduğunu kaydedip, bunların türüne ve kimden kime gönderildiğine göre bir dökümünü verelim:

I. SSİF bildirileri: (5 tane) 2, 24, 31, 54, 59

II. SSİF'dan SEBK'ne mektuplar: (22 tane)
1, 3, 4, 5/6, 8, 13, 14, 18, 19, 21, 26, 29, 30, 40, 42, 43, 44, 46, 49, 50, 55

III. SSİF Paris Temsilcisi S.Nahum'dan, SEBK Sekreteri C. Huysmans'a (Brüksel) : (17 tane)
9, 11, 12, 17, 22, 23, 25, 27, 32, 36, 45, 51, 53, 56, 57

IV. C. Huysmans'ın mektupları: (8 tane)
— SSİF'na: 16, 20, 41
— S. Nahum'a: 15, 28, 34, 38
— Vandervelde'ye: 35

***

SELÂNİK SOSYALİST İŞÇİ FEDERASYONU'NUN KURULUŞU

G. Haupt, J. Starr'ın bir makalesine gönderme yaparak A. Benaroya'nın 1908 Eylülünde bir Sefarat sosyalist derneği oluşturduğunu, bu örgütün 1909 Nisanında Sosyalist İşçi Derneği adını aldığını ileri sürüyor (s. 23). Oysa, SSİF, SE'in Kopenhag Kongresine yollayarak kendi kuruluşunu anlattığı ilk yıllık faaliyet raporunda (B. 6), örgütün Mayıs-Haziran 1909'da «Sosyalist» sıfatı olmaksızın kurulduğunu, daha sonra bu sıfatı takındığını belirtiyor. Nitekim, 19 Haziran 1909'da (3) bir miting düzenleyen, ertesi gün de SE'e üye olmak için bir mektupla başvuran derneğin Türkçe adı, «Selânik Amele Cemiyeti»dir. Ancak 1910 yılı başına ait bir mektupta (B. 3), adres «Selânik *Sosyalist* Amele Cemiyeti»dir. Demek ki, dernek 1909 yılının ikinci yarısında resmen «Sosyalist» olmuştur. «Federasyon» *(Hey'et-i Müttehide)* sözünü ise, daha da sonra, ancak 18 Mayıs 1910 tarihli bir mektubun altındaki mühürde (B. 4) ve 11 Ağustos 1910 tarihli mektubun antetinde (B. 5) görüyoruz.

Yukarıda anılan 19 Haziran 1909 tarihli miting, Osmanlı hükûmetince hazırlanan Tatil-i Eşgâl Kanunu'nu (4) protesto etmek amacıyla, Selâ-

(3) Miting Komisyonu'nun çıkardığı el ilânı (B. 2), eski harflerden çevrilip sadeleştirilirken, tarih «Haziranın ikinci cumartesi günü» diye veriliyor. «6» olacak.

(4) Protestolara karşın Meclis-i Meb'usan'dan geçerek yasalaşan bu Kanunun tarihi kitabın birçok yerinde (s. 79 / dn. 3, s. 80 / dn. 4, s. 298 / dn. 29)

nik'te 23 işçi örgütünden 6.000 kişinin (B. 1; B. 6'ya göre ise 8.000'den fazla!) katılmasıyla gerçekleşmiştir. SSİF (henüz Selânik Amele Cemiyeti), bu mitingin çağrısını beş dilde (ve beş alfabeyle: Türkçe - Fransızca - Yunanca - Bulgarca - Ladino/İbranî harfleriyle, İspanyolca) bir el ilânı olarak bastırıp dağıtmıştır. Bu ilânın sadeleştirilmiş Türkçe metni Belge 2'de, klişesi ise (kısaltılmış olarak) kitabın kapağında ve (tümü) s. 70'te verilmektedir.

SOSYALİST ENTERNASYONAL'E ÜYE OLUŞ

SSİF, mitingin ertesi günü bir mektupla Brüksel'deki Sosyalist Enternasyonal Başkanlık Kuruluna başvurarak bu uluslararası örgüte üye olmak isteğini iletmiştir (B. 1). Dernek, (herhalde yakın bir gelecekte) Selânik'teki Bulgar sosyalist grubuyla birleşerek Enternasyonal'in Osmanlı Kesimi'ni oluşturacak bir İşçi Partisi haline gelmeyi de ummaktadır. SEBK, bu başvuru karşısında, iki yıl önce Ermeni sosyalistlerine yaptığı gibi, SSİF'nu da ileride kurulacak Osmanlı Kesimi'nin bir alt-kesimi olarak üyeliğe kabul etmiştir (7 Kasım 1909). Bunu, Selânik'ten gönderilen teşekkür mektubundan (B. 3) öğreniyoruz.

SSİF'nun ilk yıllık faaliyet raporundan anlaşıldığına göre, «her meslek ve milliyetten 5 - 6 bini aşkın işçinin katıldığı bir uluslararası işçi bayramı» düzenlenmiş ve bu «bayramdan elde edilen gelir»le 15 Ağustos 1909'dan itibaren dört dilde haftalık bir yayın organı çıkarmak olanağı bulunmuştur. Benaroya'nın anılarına bakarak, bu «işçi bayramı»nın ne zaman yapıldığını kestirebiliriz. Onun dediğine göre (s. 291 - 92), SSİF 1908 devriminin birinci yıldönümünü kutlama törenine katılmayı reddetmiş ve kendisi ayrı bir gösteri yürüyüşü düzenlemiştir (yani 23 Temmuz 1909). Yazarların 15 Ağustos 1909 tarihli *Journal de Salonique*'e göndermeyle düştükleri bir notta ise (s. 295/dn. 21), yayın organını finanse etmek için Beş Çınar bahçesinde düzenlenen bayramın 15 Ağustos 1909 günü yapıldığı yazılıdır. (Bayramın 23 Temmuzda yapılmış olması, daha akla uygun geliyor.) Dernek buradan 100 altın Türk lirası gelir elde etmiştir.

---

15 Ağustos 1909 olarak gösteriliyor; doğrusu 27 Temmuz 1325, yanl 9 Ağustos 1909'dur. Ondan önce yürürlükteki Tatil-i Eşgâl Kanun-u Muvakkatı'nın da tarihi (s. 52'de belirtildiği gibi) 15 Ekim 1908 değil, 25 Eylül 1324, yani 8 Ekim 1908'dir.

İLK YAYIN ORGANI

SSİF'nun 1909 güzünde yayımladığı gazetenin ilk dört sayısı dört dilde [Ladino: Jornal del Labrador (5) - Bulgarca: Rabotniçeski Vestnik - Rumca: Efimeris tu Ergatu - Türkçe: Amele Gazetesi], daha sonraki beş sayısı ise, yalnız Ladino ve Bulgarca olarak çıkmıştı. Kitapta, Amele Gazetesi'nden yedi tane yazının (B. 1 - VII) çevrimleri ve sadeleştirilmiş metinleri verilmektedir (6).

1909 Aralık ayı sonlarında Sırp Partisinin girişimiyle Belgrad'da yapılan Balkan sosyalist partileri toplantısında SSİF çağrılmamış; ama

---

(5) Avrupa Yahudileri iki türlüydü. Bunlardan [Hazar - Türk kökenli oldukları ileri sürülen] Orta ve Doğu Avrupa Yahudilerine «Eşkinazim»; aralarında Osmanlı topraklarına göçenlerin de bulunduğu, İspanya Yahudilerine ise «Sefaratim» denirdi. İsrail'de günlük dil olarak diriltilişine doğru, asıl Yahudice (İbranice) Yeni Çağ boyunca unutulmuş, yalnız havralarda kullanılır olmuştu. Eşkinazim kolu, Yiddiş denilen Almanca - Lehçe - Slavca kırması bir dil konuşur; Sefaratim kolu ise Ladino denilen bir Katalan lehçesi kullanır ;ama her ikisi de, bu dilleri İbranî harfleriyle yazarlardı.

(6) Sadeleştirme, yeni Osmanlıca'dan Türkçe'ye çeviri, güç bir iştir. Elimizdeki kitabın çevireni de, bu belgelerde birçok yanlışlar yapmışa benziyor:
s. 200 : «anasır-ı mütenevvia amelesi»ne «çeşitli işçi unsurları» demiş. Oysa, çeşitli unsurların (yani etnik grupların) işçileri sözkonusu.
s. 214 : «sebeb-i mücerret»i «somut neden» diye çevirmiş. Bir kere, mücerret somut değil, soyuttur ya; burada, o da değil - «tek» sebep. Aynı sayfadaki «bizi onlar terfih değil» (yükseltmez) büsbütün atlanmış.
s. 216 : «tevdiat», «sohbet» değildir. Belki «açıklamalarda bulunmak» denebilirdi. «Hacim», «kapasite» olmaz.
s. 220 - 21 : «Patron ... murahhas tarafından bahs edilen mesaidatı istirdada kalkıştı» cümlesinin sonu, «sözü edilen çalışmaları reddetmeye kalkıştı» diye sadeleştirilmiş. Oysa «mesaidat» diye bir söz yoktur; belki «mesaiyat» olur; ama doğrusu herhalde «müsaedat»tır, yani izin verilen şeyler, yardımlar vb. «İstirdat» ise, elbette «geri alma» demektir.
Çevrimyazıda da bir iki yanlış okuma olasılığı göze çarpmakta. Örneğin, Boyacıyan'la mülâkatta, (s. 218) bu zâtın, eğer bu görünüş beni aldatmıyorsa, istikbalden «ümitvar değil» demesi aykırı geliyor - ola ki, «ümitvarım» demiştir. (s. 210 - 11) «Aperatif şirketleri»ni de anlamadım; «kooperatif» olmalı.

Haftalık **Amele Gazetesi**'nden aktarılan yazıların tarihlerinde de yanlışlar var. Sayı3'ün (B. IV, V) tarihi 21 değil, 28 Ağustos; Sayı 4'ün (B. VI, VII) tarihi de 28 Ağustos değil, 2 Eylül olacak, herhalde.

bu durumu protesto etmekle birlikte, toplantıda varılan kararları benimsediğini açıklamıştır (s. 85).

BİR MAYIS BAYRAMI, 1910

SSİF, Bulgarlarla birlikte 1 Mayıs 1910 bayramını kutlamış ve bu törende konuşmalar yapması için (yazarların s. 87/dn. 17'de Bulgar kökenli - Romen uyruluk - Fransız eğitimli - Rus eğilimli diye tanımladıkları) Dr. Kristian Rakovski'yi davet etmiştir.

Derneğin, 1910 Ağustosunda Kopenhag'ta toplanan kongreye katılmadan gönderdiği yıllık çalışma raporuna yukarıda birkaç kez değinmiştim (7).

FEDERASYON'UN MEB'USU

Bu arada, Makedon Ulusal Federatif Partiden (İttihatçıların desteğiyle) Osmanlı Meclisine Selânik Meb'usu olarak seçilen D. Vlahov Efendi, (8) Yeni Cemiyetler Kanunu'nun siyasal amaçlı ulusal örgütleri yasaklaması üzerine, kapanan bu parti yerine SSİF'na üye olmuştur (s. 248 ve 276).

ENTERNASYONAL'DEKİ ELÇİSİ

SSİF, 1910 Ekiminde, Paris'te yaşayan üyesi Saul Nahum'u SEBK nezdinde temsilci olarak atamıştır (B. 8). Bundan sonra, Nahum, Brüksel'deki SEBK Sekreteri Huymans'a birçok mektup yazacaktır. İlginç bir tokta, Nahum'un bazı durumlarda, Selânik'teki yoldaşlarının İttihatçılara karşı sert çıkış yapmaktan alakonulması için, SSİF'na karşı SE'in etkisinden yararlanmak isteyişidir (B. 45 ve 53).

---

(7) Y. Kordatos, **op. cit.**, Kopenhag Kongresine İstanbul'daki Sosyalist Merkez'den (yani **Ergatis** çevresinden) Kostas Hacopulos'la (Bulgar) G. Kirkov'un gönderildiğini kaydediyor.

(8) Vlahov Efendi'nin anıları hakkında, bu kitapta verilen parçalardan başka, **Birikim** dergisinde de Fikret Adanır imzasıyla ayrıntılı bir yazı yayımlanmıştı: «Makedonya Sorunu ve Dimitar Vahov'un Anılarında II. Meşrutiyet» (Sayı 9, Kasım 1975), s. 14 - 26. Bu kere, anıların tümünün Gözlem Yayınevince, «Tarihin Tanıkları Dizisi»nde bastırılacağını öğreniyoyoruz (s. 25 / dn. 18).

İLK BASKILAR

1910 Ekiminde SSİF klübünün kapatılması üzerine, bu kararın kaldırılması için harcanan çabalar —geçici bir süre için de olsa— olumlu sonuç vermiştir.

Bulgar sosyalistlerinin girişimiyle, 1910 Noel tatilinde Selânik'te, SSİF başta olmak üzere çeşitli örgütlerden 29 temsilcinin katıldığı bir Bakan sosyalistleri danışma konferansı toplanmıştır (s. 102, 107, 278, 304 ve B. 13 - 14). Hükûmetin izlediği baskı politikasını protesto etmenin yanısıra, Balkan halklarının sosyalist eylemleri arasında, federatif bir Türkiye Cumhuriyeti çerçevesinde, birlik sağlanmasını da öngören bu konferansın kararlarını, SSİF'nun yeni yayımlamaya başladığı (Lading) *Solidaridad Ovradera* gazetesinden çevrilen yazılarda okuyoruz (B. VIII -X).

BİR MAYIS BAYRAMI, 1911

SSİF'nun düzenlediği 1 Mayıs yürüyüşüne 7.000 kişi katılmış, Vlahov, Papatomas, Arditti, Benaroya, İhsan (bir tütün işçisi) söylevler vermişlerdir (B. 18, ayrıca s. 279 —Vlahov— ve s. 305 —Benaroya—).

SULTAN REŞAD'IN RUMELİ GEZİSİ VESİLESİYLE YAPILAN BASKILAR

1911 Haziran ayı başında Selânik'i ziyaret edecek olan padişahın güvenliğini sağlamak gerekçesiyle, sosyalistler arasında keyfî tutuklamalar yapılmış, SSİF Sekreteri Benaroya da Sırbistan'a sürülmüştür (B. 19 ve s. 306). Benaroya ancak 1912 başlarında İstanbul'da götürülüp yargılandıktan sonra Selânik'e dönebilecekti.

KAVALA TÜTÜNCÜLERİ ARASINDA

1911 Temmuzunda 30.000 tütün işçisinin katıldığı Makedonya ve Trakya emekçilerinin ilk kongresine SSİF üyesi, meb'us Vlahov Efendi başkan seçilmiştir (s. 264 ve 279). Türk, Rum ve Yahudi işçilerin bir Makedon'u oybirliğiyle kongre başkanlığına getirmeleri, gerçekten, sosyalistler arasında etnik ayrılıkların önemsiz kaldığının güzel bir kanıtıdır.

TRABLUSGARP SAVAŞI

İtalya'nın Trablusgarp'a saldırısı, kapitalist emperyalizmin bir örneği olarak Türkiye ve Avrupa sosyalistlerince kınanmıştır. 4 Ekim 1911 günü Selânik'te SSİF tarafından büyük bir miting düzenlenmiş (B. XI *Etoile Belge*'den alınan bu kupürün tarihi, bana öyle geliyor ki 10 Ekim değil, 10 Kasım olmalı; böyleyse, sözkonusu miting 4 Kasım gösterisiyle aynıdır!), 10 Ekim ve 4 Kasım'da protesto yürüyüşleri yaptırılmış ve ayrıca sert bir bildiri yayımlanmıştır (B. 24).

Sosyalistler, bu savaşın Balkanlarda gayet hassas bir dengeye dayanan barışı bozacağını doğru olarak sezdikleri için, bu türlü gelişmeleri engellemek amacıyla birçok çabalar harcamışlardır (B. 26 - 32 ve XII).

SON BASKILAR

Fakat İttihatçılar her türlü muhalefeti ezmek istedikleri ünlü «sopalı seçim»in arifesinde, sosyalistlere karşı da son derece sert davranmışlardır. 1912 Şubat ayı sonlarında Benaroya tutuklanıp İstanbul'a gönderilmiş (B. 40 ve 43), seçim kampanyası için *Mücadele* adlı bir gazete çıkarmaya başlayan Vlahov Efendi de Nisanda tutuklanmıştır (B. 44). Aynı ay içinde, İttihatçıların Maliye Nâzırı Cavit Bey Selânik garının temel atma töreninde ünlü anti-sosyalist söylevini vermiştir (B. XIII).

Hükûmet 1912 Bir Mayıs'ı için tören yapılmasını yasaklamış, fakat 7.000 işçi Selânik'te o gün işe gitmeyerek durumu protesto etmiştir (B. 50).

BALKAN SAVAŞI

SSİF 1912 Eylül'ünün başında bir bildiri yayınlayarak, Balkanlarda ulusal sorunun barışçı yollardan bir çözüme ulaştırılmamasının genel bir boğuşmaya yolaçacağı konusunda uluslararası sosyalist kamuoyunu uyarmaya çalışmış (B. 54), fakat bu çabalar savaşı önleyememiştir. Selânik'in Yunanlıların eline geçmesinden sonra da, SSİF 1 Mart 1913'te dünya sosyalistlerine seslenen bir çağrıyla Osmanlı proletaryası adına, savaşın yarattığı acılardan yakınıyordu (B. 59). Haupt'un verdiği bilgilere göre, Selânik'in sosyalist Yahudileri bu durumu geçici bir işgal say-

mışlar ve Rumların anti-semitisizmine karşılık aralarında Siyonist tepkiler uyanmasına karşın, Birinci Dünya Savaşı'na doğru enternasyonalist tutumlarında ayak diremişlerdir (s. 32 - 33).

*
**

Mektuplar ve bildiriler bölümünde yer alan 69 belgenin 17 tanesi, Selânik İşçi Federasyonu ve bu şehirdeki Yahudi Sosyalizmiyle doğrudan doğruya ilgili değil. Bu 17 belgeden 10'u (Müslüman) Türklerle, 4'ü Rumlarla, 2'si Bulgarlarla, 11'i de Ermenilerle ilişkili.

TÜRKLER

Dr. Refik Nevzat'ın S. Nahum'a 18 Kasım 1911 tarihli mektubu (B. 33), Türkiye'de baskıya uğrayan 8 Müslüman militanın adlarını bildiriyor.

İsmail Faik *(İnsaniyet)*
Hasan Namık *(Sosyalist)*
Hüseyin Hilmi *(İştirak)*
Pertev Tevfik *(Muahede)*
Hilmi Şahbenderzade *(Hikmet)*
Hamid Suphi *(İnsaniyet)*
Fuat Şükrü *(Sosyalist)*
Ziya Sakvi *(Jön Türk)*

Bu kişiler ve çıkardıkları gazeteler konusunda, benim kitabıma gönderme yapılıyor. Ben orada, anılan adlardan Pertev Tevfik'in gerçekte sostalist değil, demokrat olduğuna değinmiştim. Öyle anlaşılıyor ki, Dr. Refik Nevzat baskıya uğrayan «Müslüman militanlar» derken, geniş bir ölçü kullanmıştır. Benim kitabımda adı geçmeyen, haftalık *Hikmet* gazetesinin sahib-i imtiyazı Şahbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi Efendi, İslâmcı bir zattır. (1911 Eylülünde kapanan gazetesini, 1912 Ağustosundan itibaren günlük olarak bir süre yayımlama olanağı bulmuştur.) Yine, kitabımda anmadığım *Jön Türk* gazetesinin yöneticisi Ziya Şakvi kimdir bilmiyorum («Ziya Şakir [SOKU]» olabilir mi acaba?). bu gazeteyi de bulamadım.

S. Nahum bu listeyi Dr. Refik Nevzat'tan, SE ileri gelenleri kanalıyla İttihatçıların dikkatinin çekilmesini sağlamak amacıyla istemiştir. Ni-

tekim, Huysmans Vandervelde'nin Meclis-i Meb'usan Reisi Ahmet Rıza'ya başvurması için ona bir mektup yazmıştır (9). 1913 Eylül/1914 Ocak tarihlerini taşıyan 8 mektup da (B. 60 - 67), Dr. Hasan Rıza ile ilgili. Mütarekede kurulan Sosyal Demokrat Fıkrası'nın başkanı olan bu zatla ilgili mektuplar, şöyle bir şema çiziyor :

Fransız Sosyalist Partisi'nin Dr. Hasan Rıza'ya cevabından (60), onun *Le Socialiste*'e abone, Enternasyonal'e üye olmak istediği anlaşılmaktadır. Bunun üzerine, Dr. Hasan Rıza, Fransız Partisi'nin yolgöstericiliğiyle Enternasyonal'e başvurmakta (61); Enternasyonal sekreteri, S. Nahum'dan bu zat hakkında bilgi istemekte (62); Nahum tanımadığını açıklamakta (63, 64), bu arada Dr. Hasan Rıza başvurusunu yinelemekte (65), ondan sonra, kendinden çalışmaları hakkında bilgi istenmekte (66), Dr. Hasan Rıza da Enternasyonal'e bir çeşit faaliyet raporu göndermektedir (67). Bu son mektuptan anlıyoruz ki, iki yıl önce (1912 başları olacak) Dr. Hasan Rıza ve arkadaşları, bir Fırka Nizamnamesi ve Dahilî Nizamname hazırlayarak «Osmanlı İşçi ve Çiftçi Fırkası» adıyla bir parti kurmaya kalkışmış, fakat hükûmetçe tanınmamıştır. Bu rapora ek olarak örnekleri gönderilen (fakat, yazarların arşivde bulamadıkları) fırka gazetelerinin ve Türkçe risalenin ne oldukları hakkında ise hiç bir fikrimiz yok.

«Türkiye Sosyalist Fırkası'nın Tarihi» başlığını ve TSF Reisi Hüseyin Hilmi imzasını taşıyan son mektup/belgede (69), bu fırkanın tarihi beş aşamada özetlenmekte: 1910 - 12, 1912 - 13, 1913 - 14, 1914 - 18 ve Mütareke sonrası. Belgede Tramvay işçileri grevinden ve Mustafa Kemal Paşa'nın milliyetçi eylemiyle İstanbul'dan ayrılmış bulunan taşra ileriyle ilişki kurulamadığından da sözedilmektedir. Bu bilgilere bakarak, sözkonusu belgenin, s. 191/dn. 1'de ileri sürüldüğü gibi, «Hüseyin Hilmi'nin Sosyalist Enternasyonal'in Bern Kongresinde sunduğu rapor» olamayacağına hükmedilebilir. Çünkü, Bern Kongresi 1919 Şubat ayı başlarında toplanmıştır; raporda değinilen başarılı tramvay grevleri ise 1920 Mayısında olmuştu; Mustafa Kemal Paşa'nın milliyetçi eyleminden söz edilebilmesi için de 1919 Şubatı fazla erkendir. (Ayrıca, bir çeviri bozukluğu olabilecek bir biçimde, Hüseyin Hilmi'nin «Kongrede» sunduğu rapor denilmesi de, bizzat fırka reisinin Kongreye gittiği izlenimini uyandırıyor ki, bu bize pek olası görünmemektedir.)

(9) s. 118 / dn. 1'de Ahmet Rıza'nın ölüm tarihi, 1930 yerine 1953 olarak yazımış.

Bilindiği gibi, Sosyalist yani İkinci Enternasyonal, Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasıyla iflâs etmişti. Bu örgütü diriltmek için, 1917'de Stockholm'da yapılan başarısız hareketten sonra, ilk ciddî girişim, 3-10 Şubat 1919 tarihinde Bern'de toplanan Kongrede yapıldı. Bu nedenle(yeni örgüte bazan Bern Enternasyonali de dneilmiştir. Bern Enternasyonalinin daha sonra Amsterdam (Nisan 1919), Lucerne (Ağustos 1919) ve Cenevre (Temmuz-Ağustos1920) şehirlerinde uluslararası kongreleri yapılmıştır. (Sosyal Demokrat partilerin bu anti-komünist örgütlenişi, 1912 Şubatında çatlayarak Viyana Enternasyonalini —İkibuçuğuncu Enternasyonali— doğuracak, ama 1923 Mayısında yeniden birleşme gerçekleşecekti.) Bize verilen belge, eğer gerçekten Sosyalist Enternasyonalin bir kongresine sunulmuş bir raporsa, Cenevre'deki kongreye, orada okuyan bir TSF sempatizanı —örneğin, Hasan Sadi Birkök— tarafından götürülmüş olabilir.

RUMLAR

Selânik'teki Yahudi Sosyalizmiyle doğrudan ilgili olmayan, mektup ve bildiri türündeki belgelerden dördü, Rumlarla ilgili. Ama bunlar, Selânik Rumları değil, İstanbul Rumları. İlk belge (B. 47), Sırp Sosyal Demokrat Partisi'nin Dersaadet Tetebbuat-ı İçtimaiye Cemiyeti'nce (İstanbul Toplumsal İncelemeler Grubu'nca) hazırlanan, 1912 yılına ilişkin bir çalışma raporunun Sosyalist Enternasyonal Başkanlık Kuruluna sunulması için yazdığı aracılık mektubu. Bunun ardından, raporun kendisi geliyor (B. 48).

Bu rapora değinmeden önce, şurasına işaret etmek istiyorum. Türkiye'de sol akımların tarihi üstünde çalışırken, dil engeli yüzünden, azınlıklar arasındaki sosyalist hareketleri izleyememiştim. Ama, öteki azınlıkların yanısıra, İstanbul Rumlarının da, İkinci Meşrutiyet döneminin çeşitli işçi örgütlenmelerinde etkin bir rol oynadıkları besbellidir. Örneğin, Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkârisi'nde (L'Association Fraternelle du Personnel du Chemin de Fer d'Anadolie) Rumlar çok sayıda idiler.

İşte, çıkarılmasına bu Cemiyet'in önayak olduğu *İşçiler Gazetesi*'nin de (s. 73'te gereksiz yere Fransızcasından çevrildiği gibi «Emekçilerin Gazetesi» ya da s. 84'te denildiği gibi «Emekçinin Gazetesi» değil! Çünkü çift dilde —Fransızca ve Türkçe— çıkan, bu «umum müstah-

demin ve amelenin vasıta-ı neşr-i efkârı olmak üzere siyasî, içtimaî ve mesail-i içtimaiyeden bâhis mecmua»nın Türkçesinin adı, «İşçilerin Gazetesi»dir (10) müdir-i mes'ulü Y. Konstantinides diye bir Rum'du.

Istanbullu sosyalist Rumların, raporda belirtilen ilk eylemi, 1910 Haziran ayı başında *Ergatis* adlı bir gazete çıkarmalarıdır. Raporda, 8 ay sonra hükûmetin *Ergatis*'i kapattığı ve gazetenin yöneticisi terzi Vasili Konturis'i 8 ay hapse ve 1.000 frank (50 TL. bk B. X) para cezasına mahkûm ettiği anlatılıyor. G. Haupt'un yazdığı Giriş tazısının başında adı anılan Kordatos'un (Yunanca) *Yunan İşçi Hareketinin Tarihi* kitabında ise, *Ergatis*'in müdürünün N. Yannios olduğu yazılıdır. Kordatos, ayrıca, İstanbul'da bu gazetenin yayımlandığı yıl (1910), İzmir'de de aynı adla bir gazete çıkarıldığını belirtmektedir. (Kordatos'un notuna göre, bunu çıkaran, sonraları gazinolar vb. sahibi olan Kocamanis'tir.)

Toplumsal İncelemeler Grubu Sekreteri Vezestenis tarafından yazılan (bu zatın ilk adı Zaharias olduğuna göre, niçin H. inisyali kullanılmış?) raporda, asıl, 1 Ocak 1912'den itibaren grubun Parvus'un öğütlediği biçimde, hükûmetçe tanınmış olarak örgütlendiği bildirilmekte

Aynı grubun İstanbul Sendikalar Birliği ile ortaklaşa yayımladığı 27 Kasım 1912 tarihli bir çağrı da (B. 58), Y. Zakhos adında Yunanlı bir devrimcinin Yunan hükûmeti tarafından Volos'ta ölüme mahkûm edilmesine karşı, bu örgütlerin uluslararası sosyalist kamuoyunu harekete getirme çabasını yansıtıyor.

Rumlarla ilgili olarak kitapta yer alan son belge (B. 68), yine sekreter Veneztenos tarafından gönderilen ama Enternasyonalin örgütün adını gizleyerek yayımlaması istenilen 1914 yılının bir 1 Mayıs bildirisi. Burada, Balkan savaşlarının Türkiye'deki ekonomik, toplumsal ve siyasal kötü sonuçlarından yakınılıyor ve hükûmetin baskıcı politikası protesto ediliyor.

BULGARLAR

Kitapta Bulgar sosyalistlerinin Blagoevci «dar» eğilimdeki örgütleriyle de ilgili iki belge yer almakta. Bunların ilki (B. 7), 1910 Ağustosun-

(10) Gerçekten, Fransızcasında, s. 73 / dn. 3'te belirtildiği gibi, bu gazetenin işçi derneklerinin pazar günleri çıkan yayın organı olduğu yazılı bulunmakla birlikte, ilk sayısı 28 Kânunusani 1328 - 9 Fevrier 1909 Salı - Mardi günü çıkmıştır.

da Avrupa Türkiyesi Sosyal Demokrat örgütleri ve yayın organları *Rabotniçeşki İskra* ile *Ergatis* adına V. Glavinov imzasıyla, bu bölgedeki sosyalist hareketler konusunda SEBK'na sunulan bir rapor. Bu yazıda İstanbul, Selânik ve daha küçük Makedonya şehirlerinde yüzbini aşkın endüstri işçisi çalıştığı belirtildikten sonra, II. Abdülhamid döneminin son yıllarından itibaren ülkede başgösteren işçi hareketlerinin bir dökümü yapılmaktadır. Buna göre, geçen yüzyılın sonunda özellikle Bulgarlar arasında serpilen sosyalist akım Osmanlı Makedonyasına yayılmış, fakat ancak Hürriyetin İlânı ile yasallık koşulları içinde yaşama olanağına kavuşmuştur. Glavinov'un sosyalist hareketin gelişmesini engelleyen başlıca etken olarak Türk proletaryasının bilgisizliğine işaret ettiği bu raporda, kendisinin Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu'na karşı çok önyargılı davrandığı, Benaroya'nın İttihatçıların güvenilir adamı olması, Vlahov'un Türkçe bilmemesine karşın milletvekili seçilmesi gibi doğru olmayan suçlamalara başvurduğu dikkati çekiyor. Bulgarların ikinci belgesi (B. 10) ise, Selânik Sosyal Demokrat İşçi Örgütü Sekreteri Deveciyev'in, 1910 Noelinde bu şehirdeki bütün sosyal demokrat grupların ve sendikaların bir konferans halinde toplandıklarını SEBK'na bildiren bir mektubu.

ERMENİLER

Ermenilerle ilgili tek belge (B. 37), İstanbul'daki GAİDZ dergisi yazı kurulunun 22 Aralık 1911 tarihli [bütün ülkelerdeki, ama özellikle İtalya'daki] «Sosyalist Öğrencilere Çağrı»sı. İstanbul Hınçakyan Sosyal Demokrat Öğrenciler Birliği imzasını taşıyan bu belgede, Trablusgarp savaşı dolayısıyla İtalyan kapitalizminin saldırısı kınanmakta ve savaş belâsının ancak sosyalizmin gerçekleşmesiyle ortadan kalkabileceği inancı dile getirilmektedir.

DİN SORUNU VE KİTAPLAR

İlhan Arsel, *Toplumsal Geriliklerimizin Sorumluları, Din Adamları ve Aydınlar*, Ankara, 1977.

Ali Yaşar SARIBAY (*)

Özellikle 1960'dan sonra toplumumuzda «azgelişmişlik» sorunu yoğun bir biçimde irdelenmeye, tartışılmaya başlanmıştır. Azgelişmişlik sorununa değgin Türkçe tercüme ve telif niteliğindeki kitap ve makalelerin yayınlanmasının Türkiye'de kapitalizmin gelişmeye başladığı 1950'lerden bu yana, özellikle 1960'lardan sonra yoğun olarak arttığını saptamak olanaklıdır (Tütengil, 1968 - 69).

Kuşkusuz, Osmanlı toplum yapısının kendine özgü nitelikleri nedeniyle, azgelişmişlik olgusu içinde din sorunu tartışmaları da oldukça önem kazanmıştır. Başka bir anlatımla, toplumsal değişme ve gelişme karşısında teokratik bir devlet yapısından kalan mirasla, dinin ne derece bir etkinliğe sahip olduğu da gündeme gelmiştir. Daha sonra da belirtileceği gibi, din sorunu, özellikle D.P. döneminde kapitalizmin gelişmeye başlamasıyla birlikte toplumsal sorunlarımızın en önemlilerinden biri durumuna girmiştir (1).

Günümüzde ise din sorunu, Mardin'in deyimiyle, «yeni bir düzeye» ulaşmış bulunmaktadır (Mardin, 1977 : 22). Bu nedenle, toplumsal geriliğimizin nedenlerini konu edinen Arsel'in kitabı, ilk bakışta, kendiliğinden önem kazanmaktadır. Kitap alıcı gözüyle incelenmidiğinde ise, bu önem yine kendiliğinden ortadan kalkmaktadır.

(*) Ali Yaşar Sarıbay, Bursa Üniversitesi İktisadî ve Sosyal Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi asistanıdır.

(1) Örneğin, şu makalelerin yayın tarihleri ilginçtir:
Ş. Mardin, «Din İptidailiği», **Forum**, c. 4, s. 44, 1956.
N. Erder, «Din Meselesi», **Forum**, c. 5, s. 52, 1956.
B. Savcı, «Cumhuriyetin Tehlikede Kurumu: Laiklik», **S.B.F. Yüzüncü Yıl Armağanı**, Ankara, 1959.
İ. H. Baltacıoğlu, «Türkiye Dinle Nasıl Kalkınır?» **Türk Düşüncesi**, c. 7, s. 4 - 37, 1957.
N. Berkes, «Sosyalizm ve İslâmiyet Üzerine», **Yön**, s. 140, 1965.
Ayrıca, D.P. iktidarı döneminde dinci çevrelere verilen ödünler için bk.: T. Z. Tunaya, **«İslâmcılık Cereyanı»**, İstanbul, 1962, s. 223/230, 233.

Kitap üç düzeyde eleştirilebilir:

I. Din sorununa yaklaşımlar açısından
II. İçerdiği tutarsızlıklar açısından
III. İdeoloji-bilim ilişkisi açısından

I.

Din sorununun incelenmesi, din-toplumsal yapı ilişkisi çerçevesinde yapılabilir.

Bu çerçevede incelemeler de iki kategorik yaklaşım indirgenebilir:

İdealist yaklaşım, din-toplumsal yapı ilişkisinde *belirleyici* rolü dine verir. Bunun altında da maddeyi aklın ve ruhun yarattığı görüşünün yattığını kabul eder.

Materyalist yaklaşım ise, tersine, toplumsal yapının dini belirlediğini, dinin toplumsal yapının kendine özgü niteliklerini içerdiğini ve bu niteliklere göre biçimlendiğini savunur (Yücekök, 1971 : 59; Sencer, 1971 : 6/8).

Kuşkusuz, bu iki yaklaşım temel iki kategoridir. Bunlar kendi içinde de çeşitlilik gösterebilirler.

Din-toplum ilişkisinde uygulanan yaklaşımlar açısından somut örnekler vermek olanaklıdır:

Weber'e göre, din (protestanlık) kapitalizmin gelişmesi için elverişli bir ortam yaratmıştır. Ona göre, «...din olgusu sözkonusu olduğunda, ekonomik ve sosyal ilişkilerin din üzerinde olduğu gibi, dinin de bunlar üzerinde etkisi olduğu kabul edilmelidir. (...) [Çünki] bir kapitalist anlayış yaygınlık kazandıktan sonra kapitalist sistem geçerli duruma gelir.» (Sencer, 1971 : 8/11).

Kısacası, bu *kapitalist anlayış*'ı yaratan ve ona yaygınlık kazandıran, kapitalizmi geçerli duruma getiren etken Weber'de din kurumu olmaktadır:

Marx'a göre ise:

> «...Din dünyası gerçek dünyanın yansımasından başka bir şey değildir. Meta üretimine dayanan, üreticilerin, ürünlerini meta ve değerler olarak ele alıp birbirleriyle toplumsal ilişkilere giriştikleri, bundan dolayı kendi bireysel özel emeklerini tür-

deş insan emeği ölçüsüne indirgedikleri bir toplum için, soyut insan anlayışını getiren Hıristiyanlık, özellikle onun burjuvalık bakımından daha gelişmiş şekilleri olan Protestanlık, Deizm, v.b., en uygun dindir» (Marx - Engels, 1972 : 120) (*)

Dolayısıyla, Marx için, «din eleştirisinin sonucunun öğrettiği *insanın en yüksek özünün insan* oluşudur. İnsanı, aşağı, köle, terk edilmiş, acınacak bir öz yapan *tüm ilişkiler yokedilmelidir.*» (Marx - Engels, 1972 : 45). Marx, buradan yola çıkarak «genel bir dünya anlayışına» varmaktadır:

> «İnsan dindeki aldatmacayı anladığı andan itibaren kendi kendini esir ettiği şartların ortadan kaldırılması zorunluluğunu da anlar. Proletarya bu 'yabancılaşmanın' ...yani hakiki gereklerden uzaklaşmanın yalnız din planında değil, sosyal, iktisadî ve siyasî planlarda gerçekleştiği sınıftır» (Mardin, 1969 : 32).

Görüldüğü gibi, din sorunu, Marx'ta, üretim süreci içinde değerlendirilmesi gereken bir sorundur ve çözümü de sınıfsal niteliktedir (**).

Din sorununa ilişkin bir başka görüş Tawney'e aittir. Yazara göre, Weber'in aksine kapitalizmin gelişmesine elverişli ortam tarihsel gelişim içinde yaratılmıştır. Örgütlenmiş din buna direnmiştir ve sonunda dinsel öğreti de değişen toplumsal koşullara ayak uydurmak zorunda kalmıştır (Yücekök, 1971 : 65).

Biz de ise, Mardin'in «dinin siyasal ve toplumsal kurumlarla olan bağlantısını anlatan» *Din ve İdeoloji* adlı yapıtını bu açıdan ele alabiliriz. Yazarın din olgusunu ele alış biçimi, «... Geertz'e uyarak... 'insanlarda uzun süreli, geniş kapsamlı, güçlü ve güdüler yerleştirmeye çalışan bir semboller sistemi'» düzeyindedir (Mardin, 1969 : 26).

Mardin, işlevci açıdan din sorununa yaklaşmakta ve dinin bir toplumsal yapıda çeşitli işlevleri yerine getirdiğini belirtmektedir (Mardin,

---

(*) M. Belge çevirisinde (**Din Üzerine**, İstanbul, 1974, 2. b., s. 55) aynı pasajda «meta» kavramı «mal» olarak verilmektedir. Marxist iktisatta «meta» kavramının yaygın olduğunu gözeterek, aynı pasajı kitabın orijinalinden değiştirerek aktardım.

(**) Din olgusunun Marxist yaklaşımla ele alınışına iyi bir örnek için bk.: M. Rodinson, **Kapitalizm ve İslâmiyet**, İstanbul, 1969, (Çev.: O. Suda).

1969 : 48/49). Bu noktadan hareketle, İslâmiyetin «birçok elverişli etkenlerin birleşmiş olmasıyle dinsel özerklik ilişkisinin en belirgin bir şekilde belirdiği bir olay» olduğunu söylemekte; İslâm dininin Batı'ya oranla birçok düzeylerde ek ideolojik işlev gördüğünü vurgulamaktadır (Mardin, 1969 : 54; 70).

Arsel'in kitabı bu yaklaşımlardan hangisini içermektedir? Bu soruyu ilk elde yanıtlamak olanaklı değildir. Çünki, yazar, soruna yaklaşışında, öyle görünüyor ki, yöntembilimsel bir endişe taşımamaktadır. Fakat, kitaptan yapacağımız şu alıntıyla, yazarın söylediklerini hangi bağlam içinde değerlendirdiğini ortaya çıkarabiliriz:

> «BATI'da ekonomik miskinlik ve atâlet egemen iken 'Renaissance' ve 'Reformasyon' dönemleriyle birlikte, yani çalışmanın ibadetten önce gelen bir 'İMAN' sorunu olduğunun kafalara sokulmasıyla... ve yoksulluğun dince fazilet değil, 'nâkise' - kusur olarak sayılması gereğinin kabul edilmesiyle birlikte, ekonomik canlılık kendisini göstermiş ve Batı, modern zamanların mucize yaratıcısı olmuştur... Luther din kitaplarındaki hükümleri... Almanca'ya çevirirken 'çalışma' ve 'emeği', en kutsal bir değer olarak, ibadetin... önüne geçirmiştir. Calvin ise çalışarak mümkün olduğu kadar fazla varlık edinmeyi, para kazanmayı Tanrı'ya en büyük hizmet olarak tanımlamıştır» (s. 157) (2).

Açıkça görülmektedir ki, yazar, din sorununa Weber'in «kapitalist anlayış»ı açısından yaklaşmaktadır. Fakat, yazar, bu açıdan bile, kendi içinde tutarsız görünmektedir.

II.

Kitabın tutarsızlıklarını saptamak için, sanıyoruz ki, yazarın temel aldığı sorunsal bir ölçüt olabilir. İkinci bir ölçüt olarak, din-toplumsal yapı ilişkisini konu edinen çalışmalardaki vargılarla, yazarın vargıları arasındaki koşutluk gözönüne alınabilir.

(2) Bu ara, yazarın ilişmediği, protestanlığın feodaliteye, özelllikle katolik kilisesine karşı burjuva ideolojisi olarak çıktığı hususunu da belirtmek gerekmektedir.
İ. Küçükömer, **Düzenin Yabancılaşması»**, İstanbul, 1969, s. 22.

Arsel'in sorunsalının «kapitalist anlayış»ın yaygınlaşması ya da kapitalistleşmeye dinin engel oluşu olduğu sanısına kapılmak olasıdır. Ama, yazar, sorunu bu açıdan görmemektedir. Ona göre, herşeyin müsebbibi din adamıdır. Soruna hep bu açıdan bakılmaktadır. Kitabın temel sorunsalının ne olduğu hususuna değinmeden önce, bazı tutarsızlıklarını belirtmek yerinde olur.

Örneğin, kitapta 1950'den itibaren, yani kapitalistleşmenin başlamasından bu yana din unsurunun sömürü aracı haline getirildiği ve bunda da «din adamı - iş adamı - oy adamı» üçlüsünün rolü olduğu; bu üçlünün kendi çıkarlarına uygun toplumsal ve ekonomik bir düzen yarattıkları, dolayısıyle toplumumuzun bu nedenle «1960 maceralarına» ve «1970 sonrasının sabır taşırma noktalarına» itildiği vurgulanmaktadır (s. 196). Buraya değin din sorunu, toplumsal yapı ve çelişkilerden, değişmelerden soyutlanarak ele alınmakta; din ve din adamı bilimsel olmayan bir kategori çerçevesinde değerlendirilmekte, üstelik sözü edilen dönemde «iş adamı - oy adamı» ikilisi birbirinden ilintisizmiş gibi gösterilip, din adamı bu iki kategoriye ayrı ayrı hizmet eden kişiler olarak sunulmaktadır.

Kitabın içerdiği bir başka tutarsızlık (s. 199'da) verilen örnekte görülmektedir: İstanbul'un varlıklı sayısı bol semtlerindeki camilerde cömertçe para yardımı yapan zenginlerin resimlerinin bulunduğunu «saf insanlarımızın çoğunun», «acaba nedir bu bol keseden yapılan yardımların hikmeti?» sorusunu akıllarından geçirmediği ileri sürülerek; burjuvazinin dini, çıkarları için bir araç olarak kullandığı sözde anlatılmak istenmekte din adamlarının da buna âlet olduğu vurgulanmaktadır. Şimdi, kaderciliği çok sık vurgulanan (3), «kapitalsit anlayış» yaratmayan bir dini eleştirmek, bunun yanında kapitalist gelişmeyle birlikte egemen hale gelen burjuvazinin dini sömürü aracı yapmasını reddeder görünmek... önce özlemlerimizin sonuçlarını hazmedememek, sonra da dini bir ideolojik araç olarak göememektir.

Arsel, üretici güçlerin gelişmesini hiçe sayan şu tümcesiyle de bilimsel olmayan bu kitabın bütünüyle bile çelişki oluşturan bir anlayışı daha yansıtmaktadır:

---

(3) İslâmiyetin kaderciliğini vurgulayan Arsel'in aksine, Rodinson şu kanıdadır: «Kaderle ilgili ayetlerin müslümanları kaçınılmaz bir şekilde kadercilik yoluna sürüklemiş olduğu kabul edilmek istenseydi, aynı sonucu yahudilik ve hıristiyanlık için de kabul etmek gerekecekti. M. Rodinson, a.g.y., s. 139.

«Bugün yine din adamının eline teslim ettiğimiz halk, işte gelecek yakınlarda yeni Menemen olaylarına heves duyan ve aydınların kesik başlarını elinde tutacak din adamlarını alkışlamağa hazırlanan bir unsur olmuştur» (s. 237).

Yani yazar, öyle küçümsüyor ki halkı (*) ve öyle umacı gösteriyor ki din adamını, kurtuluşumuz olanaksız. Tanrı'ya kalmış bir şey!

Tüm toplumsal sorunlarımızın nedenlerini «cahil din adamı» kuramıyla açıklayan yazar, temel sorunsalının da açıklayacak nitelikteki şu çözüm yolunu önermektedir:

«Türkiye Atatürk sayesinde din adamını hizaya getirebilmiştir. Fakat Atatürk'ün ölümünden sonra Türkiye yeniden eski girdaba sürüklenmiş ve din adamının 'kurtarıcılığına' terkedilmiştir. *Bu girdaptan onu kurtaracak ikinci Atatürk çıkıncaya dek* uçurumlara doğru yol alacaktır. Meğer ki aydın sınıflar bilinçlensin ve Batılı aydınların din adamına karşı verdikleri savaşı versinler» (s. 272 - Vurgu: A.Y.S.).

Bu tümceden de anlaşılabileceği gibi, *Arsel'in temel sorunsalı, Atatürk'çülüktür*. Hâkim ideoloji anlamında bir Atatürkçülük değil ama. Tüm toplumsal sorunları karizmatik nitelikleriyle çözümleyen bir Atatürk ve Atatürkçülük anlayışı. Doğal olarak bu anlayış bile hâkim ideolojiden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyle, yazarın temel sorunsalı ölçüt alındığında, din sorununu bilimsel değil de, politik ve ideolojik düzeyde değerlendirmesi tutarsızlık oluşturmaktadır: Kitapta, toplumsal geriliklerimizin nedenleri değil, sonuçları üzerinde durulmakta, çözüm önerileri bu çerçevede oluşturulmaktadır.

Arsel'in vargılarının, temel aldığı sorunsal açısından, din-toplum ilişkisini ele alan bazı çalışmaların vargılarıyla da çeliştiğini belirtebiliriz. Örneğin, Sencer'e göre:

«...İslâmlığın Tanrı buyruğunda temelini bulan ve tarımcı toplumların tutucu düşünce sisteminde gelişen statik yapısı, *ekonomik devrimlerin gerçekleşmemesi yüzünden* varlığını sürdürmüştür.» (Sencer, 1971 : 230 - Vurgu: A.Y.S.).

(*) Arsel, bir başka yazısında toplumumuza ilişkin (ilekel ve cahil bir toplum) yargısıyla da bir dergide eleştiri konusu olmuştur.
O. Ş. Gökyay, «Bir Fetva da Bizden». **Hisar**, S. 158, Şubat 1977, s.9.

Batı'da bunu başarmasının nedeni, Arsel'in sandığının aksine, «akıllı» ve «aydın» din adamları değil, 15. yüzyılda başlayan ekonomik değişmeler ve ticaret devrimidir.

Mardin ise şöyle yazmaktadır:

> «...Modernleşmeye engel olan ve 'dinî' olarak adlandırılan etkenlerin bazan tamamen dinî olmayan ve *dinin arkasına gizlenen yapısal* etkenler olarak ortaya çıktığıdır.» (Mardin, 1971 : 447 - Vurgu: A.Y.S.).

Tütengil de «azgelişme ile Müslümanlık arasındaki münasebet nedir?» sorusunu irdeledikten sonra şöyle yanıtlamaktadır:

> «Sözün kısası, *Müslüman ülkelerin geri kalışı dine tesir etmiştir*, yoksa bizatihi din bu ülkelerin geri kalışında âmil olmamıştır.» (Tütengil, 1971 : 16 - Vurgu: A.Y.S.).

Yücekök, «egemen sınıfların ideolojisi olarak din», «ezilen sınıfların ideolojisi olarak din» varsayımlarını sınayarak; «dinin iki ucu kesen bıçak» olduğunu; burjuvavzinin dini ezilen sınıfların bir baskı aracı olarak gördüğünde kullanımını engellediğini, kendi çıkarları gündeme geldiğinde kullandığını belirtmekte ve şu sonuca varmaktadır:

> «Din bir umacı değildir. Kendi başına gerici bir inanç sistemi olduğu da iddia edilemez» (Yücekök, 1971 : 237).

III.

Arsel'in kitabının, bize, bilim-ideoloji ilişkisi çerçevesinde, toplumsal bilimlere ilişkin olarak çağrıştırdığı bazı hususlar şunlardır:

- Toplumsal bilimler ve bilimciler şu ya da bu ideolojiden kendilerini arındıramazlar. İdeoloji, her yaklaşımın belirleyici öğesidir.

- Olgular ideolojik kalıplar içerisinde sıkıştırılamazlar. Başka bir deyişle, olguların açıklanmasında nesnel ölçütlere dayanmalı, ideolojinin belirleyiciliği, bu ölçütlerin önüne geçerek bizi öznelliğe itmemelidir.

- Bundan dolayı, Türk toplumu sözkonusu olduğunda, hâkim ide-

oloji sorunsalıyla olaylara yaklaşmak bizi sağlıklı sonuçlara ulaştırmayabilir Çünki, hâkim ideoloji sorunsalının *öznellik* boyutu ağır basmakta, *bilimselliği* sözkonusu olmamaktadır. Hâkim ideoloji sorunsalı olayları bilimsel düzeyde değil, ideolojik-politik düzeyde, bir başka «meşruluk» kazanmış almaşık düzeyde değerlendirmeyi içerir.

BAŞVURULAR :

ÜKÇÜKÖMER, İ. (1969) : **Düzenin Yabancılaşması,** İstanbul: Ant Yayınları.

MARDİN, Ş. (1969) : **Din ve İdeoloji, Ankara:** S.B.F. Yayınları.

MARDİN, Ş. (1971) : «Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma», **Türkiye: Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar,** (derl. : E. Tümertekin, F. Mansur, P. Benedict), İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını.

MARDİN, Ş. (1977) : «Din Sorunu Yeni Bir Düzeye Ulaşırken», **Milliyet,** 6.1.

MARX, K. - ENGELS, F. (1972) : **On Religion,** Moskova.

RODINSON, M. (1969) : **Kapitalizm ve İslâmiyet,** İstanbul. (Çev. : O. Suda).

SENCER, M. (1971) : **Dinin Türk Toplumuna Etkileri,** İstanbul: Ant Yayınları.

TÜTENGİL, C. O. (1968) : «Az Gelişmiş Ülkeler ve Gelişme İktisadı Konularındaki Türkçe Kitaplar ve Yazılar Bibliyografyası», **İktisat Fakültesi Mecmuası,** c. 28, No. 1 - 4.

TÜTENGİL, C. O. (1971) : **Az Gelişmenin Sosyolojisi,** İstanbul: Toplum Yayınevi, 2. b.

YÜCEKÖK, A. N. (1971) : **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı,** Ankara: S.B.F. Yayınları.

MAKALELER

Yahya TEZEL : Anadolu'daki toplumsal kuruluşların eklemleşmesi açısından Osmanlı-Osmanlı öncesi ilişkisi

Paul DUMONT : 20. yüzyıl başları Osmanlı İmparatorluğu işçi hareketleri ve sosyalist akımlar tarihi üzerine yayımlanmamış kaynaklar

Hasan ERSEL : Emek-değer kuramı ve bağlı üretim: (Optimum değerler bir çözüm sağlıyor mu?)

Şirin TEKELİ : Siyasal iktidar karşısında kadın

İLETİŞİ

Nuri YILDIRIM : «Bilimin sonu ve bilimin doğuşu» : «Bilimin laübaliliğe tahammülü yoktur»

KİTAP ELEŞTİRİLERİ

Mete TUNCAY : Osmanlı yönetiminin son yıllarında (1909 - 1912) Selânik'te Yahudi Sosyalizmi

Ali Yaşar SARIBAY : Din sorunu ve bir kitap

40 TL.